

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.
Coll. No. 743

Title Śivagītā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 743 Subject : Puranic lit.

Title : Sivagita

Author : Keladi Venkata ^{dri Nāyaka} Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10" by 5-8" Extent : 136 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ शुद्धाद्वैतसमर्थने पटुमर्ते यस्य प्रतापं स हतुः श्रुत्वा र्ये क्य
रुचिं सदा विदधते त्यक्तेषां ने दिनः ॥ यत्तु र्व्येषु गुणेषु कर्मसु तथा जातो
विशेषेषु चोठा हं हतयो यतैः सह निजसंबंधमुदास्यते ॥ १ ॥ यद्भीलां श्रव
यि रणाति हतवतः कल्पमस्त्यानवत्कं पस्तं न नरस्तथा समस्तवत्तेषां स्य गा
बिन्नतः ॥ शकं कस्यादि मिषा समस्तदि विषसौ नाग्यलोपाव हो व्यक्तः छि
रनरः परस्य मिषतो दातान का मानपि ॥ २ ॥ यत्कीर्तिं कलहं स कुंद च व
लां श्रुत्वा मरुदादयो वज्ञा मात्मनि संततं विदधते न जातरैर्मथराः ॥
श्रुत्वा देवगुरुर्मलीमसमना यद्देवरी जातं यते सोयं श्रीकलदीशवैक
टनुर्वर्चस्त्रिसावोपरि ॥ ३ ॥ शिवः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ सो यंपद्मपुराणसंज्ञोऽशाध्यनिर्मितां शीवगीतां शीवप्रीत्यै
विवेचयतिसादरं ॥ १॥ सूत उवाचेति । रुषीन्द्रतीतिशेषः । अथेति । ययउत्तमाधिकारिणो
बुभुक्षयापृच्छंतीति निश्चयानंतरं । अतः तेषामनुप्रेक्षणीयत्वात् । नवदुःखस्य सांसारिकसकल
दुःखस्य नेषजं । निवृत्त्यपायं महेशस्यानुग्रहात् वक्तुरिष्टोत्पुच्छपावनासंप्रवक्ष्यामि ।
संगृह्य अनेकासूपनिषत्सु विप्रकीर्णप्रमेयं एकीकृत्य प्रकवेण वैद्यलघुत्वकृत्स्नारूपे
ण वक्ष्यामीति संबन्धः । ननु सकल दुःखनिवृत्तिः किंशरीरे सत्येव न हस्मिन्निवृत्ते वा । नाद्यः ।

॥ सूत उवाच ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि शुद्धकैवल्यमुक्तिदं । अनुग्रहान्महेशस्य नव
दुःखस्य नेषजं ॥ १॥ ॥

नवदुःखैशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरमहानिरस्तीत्यादिभ्युतिविरोधात् । नदीतीयः । सुखस्यापि
नाहान्यापत्यानुज्यायमयत्वेनापुरुषार्थत्वापत्तेरित्याशङ्क्य नेषजं विशिनष्टिः । शुद्धत्यादिना । कैवल्ये
स्य नावः । कैवल्यं निष्पृपंचस्वरूपमात्रेण वस्तुन । तदेव मुक्तिः । शुद्धानिर्दोषाप्रणनिंदस्वरूपत्वेन
नुज्यायमयत्वरूपदोषेणाक्रान्ताया कैवल्यरूपा मुक्तिस्तददतिनयान्ता । तथाच शरीरादेरपि
निवर्तनात् प्रणनिंदस्य चावस्तानान्नकोपि दोष इति । तः ॥ १॥
ननु अयमेति

दुःखस्य नेषजं वक्ष्यामीत्युक्तं ९

किं तदित्यपेक्षायां ज्ञानमेवेत्याह । न कर्मणामिति । मर्त्ये मरणधर्ममनुष्यः कर्मणां यज्ञादीनां अत्र
छानेः कैवल्यं जनने । तथा दानेः तपसापिरुच्छुचां प्रायणादिरूपेण जनने । तेषां स्वर्गादिफलकत्वा
त् निष्कामतया नुष्ठितानामपि चित्तशुद्धिफलकत्वात् । विविदिषावाक्यबलेनापि ज्ञानवि
विदिषान्यतरस्यैव तत्फलत्वात् । आध्यवसायादिति नावः । किं उक्तेवलं निरपेक्षेण ज्ञानेन अ
प्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण कैवल्यं जनते । तमेव विदित्वा तिमृत्कमेति नान्यः पंथाविद्य

॥ न कर्मणा मनुष्या नैर्दानैस्त्रयसापि वा । कैवल्यं जनते मर्त्यः किं उक्ता
नेन केवलं ॥ १॥ रामायदंडकारण्ये पार्वतिपतिनापुरा । या प्रोक्ता शिवगी
तारव्या गुह्या दुह्यतमाहिसा ॥ ३॥ ॥

तेयनायेति श्रुतेरिति नावः । १॥ तादृशब्रह्मज्ञानस्य शब्दकसाध्यतया शिवगीतारूपमुप
धाक्यमेव तदुपाश्रययोर्पौंसिष्यनृप्रथमं तत्प्रशंसामाह । रामायेति । पुरा पूर्वदंडकारण्ये पा
र्वतीपतिना या शीवगीतारव्या मुपनिषत्सु रामायप्रोक्ता सा गुह्यादपि गुह्यतमेत्यन्वयः । अ
त्र रामायेत्यनेन श्रोतृगौरवं पार्वतिपतिनैति वक्तृगौरवं चोक्तं । अतएव गुह्यतमा अत्यन्तर
दस्य भूतेत्यर्थः ॥ ३॥

यस्या इति। सा प्रसिद्धा मुक्तिः नृणां यस्याः शीवगीतायाः स्मरणमात्रेण तदर्थं ध्यानमात्रेण
नवति। ननु तत्राहुतं किं चिदुपसंरुतं यतनीयमित्यर्थः। नेयं ब्रह्मलोकावाप्तिरूपा गौणी। मुक्तिः
किंतु परममुक्तिरेवेत्याशयेन विशिनष्टि ध्रुवेति। इदानीं संप्रदायशुद्धिं सूचयितुं गुरुपरंपरामा
हं पुरेत्यादिना मार्गलोकेन। पुरा पूर्वस्कंदेन सनत्कुमाराय सा शीवगीता अनिहिता उक्तेत्यर्थः।
॥४॥ सनत्कुमारस्तु व्यासाय तां उवाच मुनिसत्तमाः। श्रेष्ठा इति संबोधनेन। तादृशी शीवगीतां

॥ यस्याः स्मरणमात्रेण नृणां मुक्तिर्भवति वेत्। पुरा सनत्कुमाराय स्कंदेनानिहि
ता हि सा ॥४॥ सनत्कुमारः प्रोवाच व्यासाय मुनिसत्तमाः। मह्यं त्वपातिरेकेण प्रददौ
बादरायणः ॥५॥ उक्तं च तेन कस्मैचिन्नदातव्यमिदं त्वया। सूतपुत्रा न्यथा देवाः
क्षुन्यन्ति च शपन्ति च ॥५॥ ॥

श्रोतुमधिकारिणः। तत्राह मुनिमिति ध्वनयति। तामेव शीवगीतां बादरायणो व्यासः त्वपातिरेकेण द
द्याति शयेन मह्यं प्रददौ। अत्र त्वपातिरेकेणैकक्यास्वस्मिन् विद्यायावीर्यवत्तरतां ध्वनयति ॥५॥ उक्तं चे
ति। तेन व्यासेनैकैवलं शीवगीतां देतां त्येव। किंतु अन्यदपि किंचिदुक्तमिति भावः। किंभूतं न देवाह क
स्मैचिदिति। इदं शीवगीतारहस्यं कस्मैचित् अनधिकारिणेन दाताव्यं अन्यथा अनधिकारिन्योपि
दाने क्रियमाणे देवा इन्द्रादयः क्षुन्यन्ति लोभयुक्ता नवन्ति। किंच शपन्ति। दातारं अध्येतारं चेति शेषः ॥

अथेति। कस्मैचिदिदं न वक्तव्यमिति व्यासोक्तेरनंतरं मया बादरायणः पृष्टः कीदृशः सः भगवान्
न। उत्पत्तिं च विनाशं च नूतानां मागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति तत्कृतं नृ
ण्यत्पृष्टं तर्ह्यहं भगवानिति। देवताः किं प्रतिक्षुन्यन्ति शपन्ति चेति। निरपराधेषु कथं हो न इ
ति प्रश्नाशयः ॥७॥ निरपरोधतामेव विवृणोति। तासां मिति। तासां देवतानां अत्र मनुष्येभ्यस्त
त्त्वज्ञाने दत्ते सति कारुणिरस्ति न कापीत्यर्थः। यया कार्ये हान्या ऊयति। तद्वदेति भावः। अथ

॥ अथ पृष्टो मया विप्रो भगवान् बादरायणः। भगवद्देवताः सर्वाः किं क्षुन्यन्ति शपन्ति च ॥७॥
॥ तासां मत्रास्त्रिकाहानिर्यया ऊयति देवताः। पाराशर्येयमामाह यत्पृष्टं पृणुवसल ॥८॥
॥ नित्याग्निहोत्रिणो विप्राः संतिये गृहमेधिनः। त एव सर्वफलदाः सुराणां कामधेनवः ॥९॥

पूर्वोक्तिप्रश्नानंतरं पाराशर्यो व्यासो मां प्रत्याह। देवसलक्षणा लो। स्वस्य तत्त्वज्ञाने जातेऽपि लोकोप
कार्येष्टुसीति नावयत्पृष्टं नृणु। प्रभोत्तरयोः समानविषयत्वात्। अन्यथा अत्र प्रश्ने को वि
दारोत्तरं स्यादिति भावः ॥८॥ ते देवाह। नित्येति ॥ नित्यं यदग्निहोत्रं तदनुष्ठानारः। ये विप्रा गृहमेधिनो
गृहस्थाः पंचमहायज्ञमात्रावुष्णतारोप्येति भावः ॥ ते एव सुराणां सर्वफलदाः। कामधेनवः कामधे
नवकल्याः ॥९॥ श्रीरामाय ॥

तदेवोपपादयति। न ह्यमिति। सुपर्वणां देवानां न ह्यन्योन्यादियदिष्टं तत्सर्वं अमोक्तं तेन प्रहिमे
नहुविष्वापुरोडाशादिनादिविलन्यते प्राप्यते ॥१०॥ ननु वैकल्पिकेन साधनोतरेण देवानामिष्टं
मेव्यतीत्याशंक्याह। नान्यदस्तीति। अह्यं तद्वै सहुविनिर्निनास्त्येवं। तत्र किं तत्राह। दोष्ठीति॥

॥ न ह्यं नो ज्यं च पेयं च यद्यदिष्टं सुपर्वणां। अमोक्तं तेन हविषा तत्सर्वं लन्यते दिवि॥
॥१०॥ नान्यदस्ति सुरेशानामिष्टमिष्टिप्रदं नैवि। दोष्ठी धेनु र्यथानीता दुःखदा गृहमे
धिनां ॥११॥ तथैव ज्ञानवान् विप्रो देवानां दुःखदो न वेत् ॥ विदशास्ते न विघ्नंति प्रवि
ष्टा ह्यैर्येनृणां ॥१२॥ ॥

विष्टपं
दोहनशीला दोष्ठीता लीलिकस्तत्रत्ययः। धेनुर्गोः नीता अपहृता मनीयथा गृहमेधिनां दुःख
दानवति। तथैव ज्ञानवान् विप्र इत्युक्तं पल्लवः। हविषादिरपि देवानां दुःखदो न वेत्। तेन कारणेन वि
दशा देवाः नृणां विष्टपं मनुष्यलोकं प्रविष्टाः संतो विघ्नंति। तत्तज्ज्ञानप्रतिबंधं कुर्वतीत्यर्थः ॥१२॥

ततः देवकृता हि घ्रातृकस्यापि देहिनः। पुराणश्रवणादौ प्रवृत्तस्यापि शिवेन क्लिप्तं जायते ॥ अश्रद्धा
मलप्रावत्यादिनिनि नावः ॥ तस्माद्देवकृतविघ्रातृ अविदुषां पुराणादिश्रवणरहितानां तु न क्लि
प्तं जायते ॥ श्रवणादिमतामीषद्रक्तिरस्ति श्रवणरहितानां तु न क्लिप्तोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥

ततो न जायते न क्लिः शिवेकस्यापि देहिनः। तस्माद् विदुषां नैव जायते शूलपाणिनः ॥१३॥
यथा कथं चिज्ज्ञातापि मध्ये विच्छिद्यते नृणां। ज्ञातं वापि शिवाज्ञानं न विद्यासंभजत्पलं ॥१४॥

शूलपाणे रिति वक्तव्ये शूलपाणिन इति रूपं छांदसं बोध्यं। तथा च यूस्त्रारव्या विनिस्त्रवे महाभाष्ये उ
क्तं। छांदो वदुषयः कुर्वन्तीति ॥ अस्ति च छांदसि लिंगव्यत्ययानुसासनं ॥ सुसिद्धः पयदुल्लिङ्गनराणां का
लद्वयचक्षुरकर्तृयुगं च। व्यत्ययकलेनेति वार्तिककारवचनात्। एवमप्येव बोध्यं ॥ यदा ॥ शूलपा
णिशब्दस्य बहुव्रीहिप्रयुक्तविशेष्यनिघ्नतासत्त्वात्सामान्येन पुंसकमिनिवास्वरूपपदाध्याहारेण
वासमाधेयमिति दिक् ॥१३॥

यथेति॥ यथा कथंचित्॥ अतिप्रयत्नात्॥ ज्ञातापि न किञ्चि॥ मध्ये ज्ञानो सत्तेः पूर्वमेव विद्धि यत्ते विद्धिना
 ति॥ नवयदिवा विद्धिना सती ज्ञानमुत्पादयति तत्राप्याह॥ ज्ञातमिति॥ तथा ज्ञातमपि ज्ञानं विश्वासं न न ज
 ति॥ अत्रामा एषां कथा आस्कंधते इत्यर्थः॥ १४॥ यदीति॥ एवं प्रागुक्तरीत्या देवताः अतिप्रबला इति
 तनू नृतां दुर्बला इति नावः॥ यदि विघ्नमाचरंति तर्हि तत्र देवैर्विघ्ननिवारणे कस्यैकैरुपसामर्थ्येन
 क्तियेन न वेत्॥ १५॥

रुषयः॥ यद्येवं देवता विघ्नमाचरंति तनू नृतां अपौरुषेयं तत्र कस्या क्तियेन मुक्तिर्न विध्यति॥ १५॥
 सत्यं सत्तात्मजबुद्धितत्रोपायोक्तिवानवा॥ तत्र उ० कोटिना जितैः पुण्यैः शिवे न किञ्चिदप्रजायते
 ॥ १६॥

सत्यमिति ज्ञासातिशयात् पुनः पुनः प्रश्नः॥ तत्र देवकर्तृकविघ्ननिवारणे उपायोक्तिरवेति संशये सत्य
 मुत्तरं बुद्धीत्यर्थः॥ इह प्राप्नुवीय ब्रह्मरसमुत्तमं संपत्त्या शिवे न किञ्चिदति॥ तत ईश्वरार्पणबुध्या निष्कामक
 मनुष्ठानं॥ ततश्चित्तशुद्धिः॥ ततो नित्या नित्यवस्तु विवेकः॥ ततो विषयेषु सयि सुखदुःखबहुलत्वा
 दिदोषदर्शनादिराग्यं॥ ततः शमादिसंपत्तिः॥ ततो मुमुक्षा ततो जिज्ञासा॥ ततो ततः सन्यासः ततो गुरु
 सक्तिः॥ ततश्चरणं ततो मननं ततो निदिध्यासनं ततो अतिवद्वत्साक्षात्कारः ततो यावत्सारध्वं

प्रजायते

जीवमुक्तिः॥ ततः परममुक्तिरिति॥ सिद्धांतसंमतः सोपानक्रमसमूहः क्रमः॥ एवं स्थिते प्रत्याहारन्या
 येनात्र प्राथमिकसाधनं चरमफलं नृतामुक्तिश्चोच्यते इतरा एवपि साधनानि तत्र तत्र प्रपंचयिष्यन्ति
 तान्यपीदोपसंहरन्त्यानिकोटित्यादि॥ कोटिसंख्याकानियानि जन्मानि तत्राजितैः पुण्यैः शिवे न
 किञ्चिदति॥ अत्र कोटिसंख्याकानि जन्मानि ति॥ मध्यमपदलोपी समासः दिक् संख्ये संज्ञायामिति
 नियमेन समासोत्तरस्य दुर्लभत्वात् यथा चैतन्नथादिगोलुगिनपत्य इति सूत्रेणाप्योदो स्पष्टः॥ १६॥

ते

इष्टा पूजनिकर्माणि तेनाचरति मानवः॥ शिवाय्यणिधिया कामान्तरित्यन्यथा विधिः॥ १७॥
 अनुयद्वा तेन शं नो ज्ञयिते सुदृढो नरः॥ ततो नीताः पलायंते विघ्नं हित्वा सुरेश्वरा॥ १८॥ कु॥
 जायते तेन शुश्रूषा चरिते चंद्रमौलिनः॥ शृण्वतो जायते ज्ञानं ज्ञानादेव विमुच्यते॥ १९॥

॥ इहेति॥ इष्टानि यागाः पूजनानि तडागारादीनि इष्टानि च पूजनानि चेति द्वंद्वे अन्येषामपि दृ
 श्यत इति दीर्घः॥ तेन शिवे न के जित्वेन कामान्तरित्यन्यथा शिवाय्यणिबुध्या इष्टा पूजनिकर्मा
 ण्या चरतीत्यन्वयः॥ अनुयद्वा दिति तेन शं नो रनुयद्वा नरः सुदृढः शापानुयद्वा समये जायत इ
 त्यन्वयः तेन सुरेश्वराः शापाद्गीताः संतो विघ्नं हित्वा यत्नायंते॥ १८॥ जायत इति॥ ॥ ॥

तेन विष्णुविरहेण चंद्रमौलिनश्चरितेशु श्रूणाश्रवणे छाजायते नतः शृण्वतः श्रवणं कुर्वतः क्रमेण
 ज्ञानं जायते ॥ ज्ञानादेव बुभुक्षते इति संबंधः ॥ १९ ॥ ब्रह्मनेति ॥ अत्र शिवनक्तिमाहात्म्यविषये ब्रह्म
 नाउक्तेन किंप्रयोजनं संज्ञेयेणैव वदामीति नावः ॥ तथा हि ॥ यस्य पुंसः शिवे दृष्टान्नक्तिरस्ति सः मरु
 पापा निब्रह्मरुत्यादीनि पंच ॥ अष्टानि दुःखाश्च नियमनानि वा ॥ अहो दुःखस्य सनेष्टमिति मरुः ॥ पा
 पो धाः ॥ उपपातकप्रकीर्णकादीनां संज्ञाः तेषां त्रयाणां कोटिभिर्यस्तोपि सन् ॥ २० ॥ संसारबंधनान्मुच्य
 ते ॥ तस्मात्पूर्वे क्तिमापकोटियस्मादप्यन्यो मूढधीः को वा स्तियः शिवनक्त्यापि न मुच्येतेति नावः ॥ २१ ॥

ब्रह्मनैव किमुक्तेन यस्य नक्तिः शिवे दृष्टा ॥ मरुपापाद्यपापोऽप्यकोटियस्तोपि मुच्यते ॥ २० ॥ संसा
 रबंधनान्मुच्यते ॥ को वा स्ति मूढधीः ॥ २१ ॥ नियमाद्यस्तु कुर्वीत नक्तिवा दोहमेव च ॥ तस्यापि
 चित्सन्तो सौफलं यच्छति वांछितं ॥ २२ ॥ ॥ ॥

नियमादिति ॥ यः पुरुषो नियमेन नक्तिदोहं वा कुर्वीत तस्यापि नियतस्मरणमात्रस्य नक्तिदोह
 योरुभयोपि सत्वेन तावन्मात्रादसौ परमेश्वरः प्रसन्नश्चेत् प्रसीदति यदि तदा वांछितं यच्छति तथा च
 दोहाथमपि यस्य स्मरणं फलप्रदं तद्विषयिण्या नक्ते महिष्यं किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

परमेश्वरवत्कर्मवत्कर्मनियमनः परमेश्वरे तसमर्पणमेव मुख्यमित्याशयेनाह ॥ नृदमिति ॥ नृदिकिंचि
 न्माणि क्वादिनिर्मितं सिंहासनादिवानवब्रह्मकर्मस्य मूलमेव वा नवब्रह्म ॥ नात्र वस्तु विशेषे आश्रय
 इति नावः किंच समादाय सम्यक् नक्तिपूर्वकं गृहीत्या नियमेन यो दत्ते तस्मै नक्ताया सो शिवः जगत्त्रयं मंदने
 नक्तिमाहात्म्यात् ॥ २३ ॥ तत्रापीति ॥ तत्र ब्रह्मकर्मस्य मूलदेहेने पि सप्तमर्थः ॥ नियमेन नमस्कारप्रद
 स्तिणं च करोति तस्मै शिक्ते ह्ये नवेदिति संबंधः ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणास्ति नि ॥ यस्तु प्रदक्षिणा स्वयं शक्तः किंचुग
 छन्नमुपविष्टो वा स न स्वांते हृदये शिवं चिंतयेत् तस्या नीहं मर्थ शिवः प्रयच्छति ॥ २५ ॥ ॥ ॥

नृदं किंचित्समादाय ब्रह्मकर्मस्य मूलमेव वा ॥ यो दत्ते नियमेन तस्मै दत्ते जगत्त्रयं ॥ २३ ॥ तत्राप्यश
 क्तो नियमान्नमस्कारप्रदक्षिणा ॥ यः करोति नदेशस्य तस्मै ब्रह्म नवेदिवः ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणा
 त्वशक्तोऽपि यः स्वांते चिंतयेत् ॥ गच्छन्मुपविष्टो वा तस्या नीहं प्रयच्छति ॥ २५ ॥ ॥ ॥

वस्तुतस्तु शिवपूजा सामग्रीनात्यंत क्लेशसाध्य किंचु सर्वत्र सुलभेत्याह ॥ साई श्लोकेन चंदनमिति ॥
 चित्कालस्य चंदनं ॥ नेत्रबद्धमूल्यं लब्धं मलयजमेवेति नावः ॥ वनजान्यपि पुष्पाणि ॥ ननु पुरुष
 कायत्क्लेशजानि ॥ तादृशानिव नमो न्येव फला निवयस्य प्रीतिकराणि ॥ वेदति निश्चये ॥ २६ ॥ तस्य
 शिवस्य सेवायां कर्तव्यायां सुवनत्रये पि ॥ दुष्करं दुःसंपादं किं वक्तुं वा पि स्थितेन एवं विधा साम
 ग्री सुसंप्राप्तेति नावः ॥

परमार्थतोऽनेदेपि व्यावहारिकनेदमाश्रित्याह ॥ मि ॥ तमिति ॥ तादृशं न किमात्रेण सुल नन्तदेवं त्यक्त्वा यथा
 हृत्या न्यदेवतां यः सेवेन सः ॥ भागीरथी मना हृत्य मृगशृङ्गिकां कांक्षते ॥ २॥ ननु यदि परमेश्वरमैश्वरस्य पु
 नादिकं सुकरं मद्राफलं च ॥ तर्हि तदनादरेण संसारे किमर्थं ब्राम्हणी सत आह ॥ किं त्विति ॥ कोटि संख्ये
 र्जन्मभिः सुष्ठु संचिनेदुरितं यस्यास्ति तस्य मोहेनाज्ञानेन अंधं विचारा सदुचेनोयस्य तथा भूतस्य त्रयं पूर्वोक्तो
 ऽथेति प्रकाशते ॥ तेन संसारे ब्राम्हणीति नावः ॥ क ॥ ३० ॥ क ॥ ३१ ॥ क ॥ ३२ ॥

नगवदुपासनायामपरमपिसौकर्यमस्तीत्याहुनकालेनि॥ अन्येषु हि वैदिककर्मसुकालदेशः स्थलानां नियमोक्तिः॥ तद्यथा॥ अथ राक्षसपिंडुपिंडुयज्ञेन चरंतीत्यादिः कालनियमः॥ ब्रह्मयज्ञेन यज्ञ्यमाणः प्राच्यादिशीत्यादि हिंदुः नियमः॥ अथ मेवात्र देशनियमत्वेन विरचितः॥ दिग्देशराश्वयोरेकधात्रु निष्पन्नत्वात् यैलस्य पृथगुपासनाद्यः प्राचीनप्रवणैर्वैश्वदेवेन यज्ञैरेतेत्यादिः स्थलनियमः॥ इह त्रु न तथा॥ किं त्रु यत्र नगवदुपासने कालनियमाः न संति॥ देशस्य दिश इत्यर्थः॥ स्थलस्य च नियमाः न संति॥ ननु समेषु राशकरावः॥

॥ ३२ ॥

क्रियाजुकाविवर्तितेशब्जलाभ्यादिनिः॥ मनोबुद्धेनतुचक्षुःपीडनेगुहानिबानाश्रयणेष्वयोजयेदिति
 श्रुत्यादेशविशेषोविहितइत्याशंक्यएतद्धुतेरपिचित्तैकाग्रतासंपादनमात्रेतात्पर्यं॥ एवंदिदृष्टाय
 तालन्यते॥ एकाग्रस्य ध्यानीययोगिह्यादित्याशयेनाह॥ ३१॥ यत्रास्येति॥ अस्योपासकस्यचि
 त्तंयत्ररमतेएकाग्रंनवतितत्र॥ शिवस्यस्वात्मत्वेन ध्यानेन केवलं असौत्रुपासकः शिवसायुज्य
 माप्नुयात्॥ इदंचोत्तरमीमांसायांयत्रैकाग्रतातत्राविशेषादित्यधिकरणस्यह्यं॥ ३२॥ ननुनगव
 दुपासनंकथंमुकरंप्रभृणोदुरागध्यातायावद्वृत्तौदर्शनादित्याशंक्यप्राक्तनप्रभृणोनथैवसर्वज्ञ

स्वरूपानिधेस्तनुराधत्वं इत्याशयेन तयोर्वैजिह्वस्य सादृश्यामुपपादयन् प्राक्तनप्रभुस्ति
तितावदाह॥ अनित्यत्वेति अस्य ज्येष्ठायाः श्रियोयस्य नृणां नृतेः नृते शानो अश नृतो धिपः॥ अथ
वा नृते शस्य शिवस्यो श नृताः स्यापेक्षया महाराजानस्तेऽधिपाः यस्य॥ एवं रूपो विषः पुमान् स उ
तदीये राज्ये अहंराजेति वादिनं सर्वं शं दुति॥ उपकारस्तदुरापास्त इति नावः॥ ३३॥

यथास्य चित्रं रमते तत्र ध्यानेन केवलं॥ स्वात्मत्वेन शिवस्यासौ शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥ ३२॥ अनि
स्त्वत्यतरायुः श्रीनृते शंशाधिपोपियः॥ स उरागाहमस्मीति वादिनं दुःसात्वयं॥ ३३॥ कर्त्तापि सर्वलो
कानामहम्ये श्रुतवानपि॥ शिवः शिवोहमस्मीति वादिनं यंचकचनं॥ ३४॥ आत्मना सदनादात्म्यना
जिनं कुरुते नृशं॥ धर्मार्थकाममोक्षाणोपारंयास्य च येन वै॥ मुनयस्तत्त्ववत्यामिब्रतं पाशुपतामि
धम्॥ ३५॥

॥ कर्त्तेति॥ शिवस्तु सर्वलोकानां कर्त्ता सन्नपि अहम्यं यदैश्वर्यं तद्वानपि सन्न शिवो
मिति वदंतं यंचकचनजीवमात्रं आत्मना सदनादात्म्यमानं कुरुते न तपेक्षते इत्यर्थः॥ प्रकृतं बुद्ध
द्वारीतिः सर्वेश्वरेण संचरणीयेति नावः॥ ३४॥ अंतःकरणशुद्धावुपायोतरं प्रतिजानीते॥
धर्मार्थेति॥ हे मुनयः पाशुपतामिधं॥ पशुपतेरिदमिति व्युत्पत्त्याशुपतसंज्ञकं तद्व्रतं प्रवक्ष्यामि
येन व्रतेन धर्मार्थकाममोक्षाणोपारं निष्पत्तिर्यास्य यगमिष्यथ॥ ॥ ३५॥

कृत्तेति॥ विगतं रजः पापं येषां ते विरजसः निष्पापाः॥ विरजसः करोतीति विरजा॥ तत्करोति एतेना
सचाद्यच॥ एतावदिति टिलोपः॥ इति सर्वस्वकारप्रभृतयः॥ वस्तुनस्तु अकारं तोपिरजः शब्दो
क्तिः॥ रजोयं रजसासादृशीपुष्पगुणधूलिद्विष्यमरकोशान्॥ एतेनाथः पादरजोपमा इत्यादि
व्याख्या तमित्युज्ज्वलदत्तः॥ तादृशीदीप्तोत्प्लाविभूतिरुद्गाहधारयतीत्येवंविधाः संतो वेद
सारखं शिवनामसद्वस्त्वकंचनपंतः सतः तेन जपेन मर्त्यत्वं इतरसाधारणत्वं संत्यज्य सम्यक्

रुत्प्लाविविरजोदीप्तोभूतिरुद्गाहधारिणः॥ जपंतो वेदसारखं शिवनामसद्वस्त्वकं॥ ३६॥
संत्यज्येतेन मर्त्यत्वं शैवीतनुमवाप्स्यथ॥ ३७॥ ततः प्रसन्नो न गवान् शं करो लोकशंकरः॥
नवतां दृश्यतामेत्यकैवल्यवः प्रदास्यति॥ ३८॥ रामायदंडकारण्ययत्नादाकुं न संभवः
॥ तस्मै वै प्रवक्ष्यामि शृणु धनं क्रियोगतः॥ ३९॥

तस्मात् शैवी शिवसाक्षात्कारे योग्यान् नृशरीरं अथ वाप्स्यथ॥ ३७॥ तत इति॥ ततः शुद्धशरीरजा
नानंतरं न गवान् शंरः॥ लोकस्य शं सुखं करोतीत्येवं रूपः नृशब्दमात्रेण शंकर इत्यर्थः
॥ सोऽसौ नवतां दृश्यतां साक्षात्कारविषयतां एत्यप्राप्य वैपुष्मन्यैकैवल्यपरमं मुक्तिप्रकर्षणं प्रा
प्स्यति॥ ३८॥ रामायेति॥ कुं न संभवो गस्त्यः दंडकारण्ये रामाय यदीहादिकं प्राह तस्मै वैः पुष्मान्ये प्र
वक्ष्यामि शृणु धनं क्रियोगतः॥ ३९॥

॥ इति श्रीमद्विश्वनाथेन सिद्धात प्रतिष्ठापनैकधुरंधरश्रीकेजीदीवेकदादिनायकविरचिता
 मोशिवगीताख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ किमर्थमिति ॥ अंगं विध्यपर्वतं स्थापयति स
 रुतं सर्वकरोतीति तथा भूतः अतिसमर्थत्वाच्चायेद्देशेन रामं प्रति असं नायमानागमन इति भा
 वः ॥ एवं भूतो रामचंद्रस्य सन्निधिं किमर्थमागतः ॥ कस्मै प्रयोजनायेति किमर्थमिति सूकारणहेतु
 येषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति द्वितीया किंच ॥ राघवं विरजोदीप्तो कथं कारयामास ॥ सर्वज्ञस्य अवा
 ससकलकामस्य रामस्य दीप्ताद्युपदेशोऽसंभावित इति भावः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतास्य पवित्रमुबद्धविद्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥
 ॥ ऋषय ऊचुः ॥ किमर्थमागतो गस्त्यो रामचंद्रस्य सन्निधिं कथं वा विरजोदीप्तो कारयामा
 सराघवं ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ ततः दीप्तानः रामः किं फलमाप्तवान् तत्त्वं कुमहसि ॥ २ ॥ रावणेनेति ॥ जनकात्मजासी
 तारावणेन यदा सुतरां बलाकारेण कृता तदा राघवो वियोगदुःखेन विलपन्नासेत्पुन्यः ॥ आसेति
 तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं ॥ कारयामासेत्यादावनुप्रयोगसामर्थ्येन भूनावाप्रवृत्तौ प्रतिरूपस्य प्र
 सिद्धिरिति दिक् ॥ ३ ॥ विलपन्नासेत्तु कंतामवस्थामाह ॥ निनिदि इति निंदारहितः अहंकारो नि

मानोऽस्त्रहृदित अहाररहितश्च स नृदिवा निनिशं विलपन्नासेति पूर्वण संबंधः ॥ तस्य सानुजो ल
 स्मलसहि तो रामः ॥ प्राणान् मोक्तुमैच्छत ॥ ४ ॥ लोपा मुद्रेति ॥ लोपा मुद्रापतिमु निरगस्त्यः राम
 स्य प्राणयोगोद्यमं ज्ञात्वा तस्य रामस्य सन्निधिं समीपं आगमत् ॥ आगमैवेति ॥ अथ संसार
 स्य सारतां निःसारत्वं तं रामं प्रयोज्य कतरि बोधयामास ॥ ५ ॥

तत किमाप्तवान् रामः फलंत द्दकुमहसि ॥ २ ॥ स्तुत उवाच ॥ रावणेन यदा सीता सुकृता
 जनकात्मजा ॥ तदा वियोगदुःखेन विलपन्ना सराघवः ॥ ३ ॥ निनिदो निरहंकारो निरा
 हारो दिवा निश ॥ मोक्तुमैच्छतः प्राणान् सानुजो रघुनंदनः ॥ ४ ॥ लोपा मुद्रापतिज्ञात्वा
 तस्य सन्निधिमागमन् ॥ अथ तं बोधयामास संसारा सारतां मुनिः ॥ ५ ॥ ॥

किमिति ॥ हे रामेन्द्राज श्रेष्ठ किं विधीदसि ॥ ननु कार्यं विधीदामीति चेन्न श्रद्धा ॥ कांतेति ॥ क
 स्थेयं कांतेति विचार्यतां शासकाले लोट ॥ नाय विरहदुःखं किं देहस्य अहोस्ति हस्मनः ॥ नाश
 दस्याह ॥ ऊड इति ॥ अयं स्तूलो देहः ॥ इत्यर्थः ॥ ननु यद्यपि चिद्रिक्तत्वरूपेण तद्वदे
 दस्यास्ति तथापि वैशेषिकाद्यस्युपगता लवद्भाना अयत्वेन विव्यतीति चावकिमनेनाह
 पे प्राप्ते आह ॥ किमिति ॥ किमपि न विजानाति यतः पांच भौतिकः पंचानां भूतानां विकारः ॥

अगस्त्य उवाच ॥ किं विषीदसि रामेन्द्रकांताकस्य विचार्यतां ॥ रुडः किं न विज्ञानातिदेहो यं पांचभो
तिकः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वः॥६

स्यादपि न देहात्मकं वादयति इति भाष्ये ननु तर्हि देहानि रिक्तस्यात्मन एव दुःखादिकमित्याशङ्क्य
ह ॥ निर्वेष इति ॥ आत्मानं संजायते नैव च विद्यते नापि दुःखं नाक ॥ इति संबंधः ॥ तत्र दुःखाभावे हेतुः
निर्वेषः सच्चिदानंदविग्रहः इति ॥ न हि दुःखं हेतुसंबन्धभावे केवलानंदस्य दुःखसंयुक्तमिति भावः ॥
जननमरणभावे हेतुमाह ॥ परिपूर्ण इति ॥ ननु परिच्छिन्नस्योत्पादविनाशोक्तः ॥ परिच्छेदापत्तेरिति ना
यः ॥ ॥ निर्वेषितामेव विष्टणोति सार्द्धश्लोकेन सूत्रेणैवाविति ॥ अत्र यद्यपीति शेषः यद्यपीति च ॥ तथा च

यमत्रयः यद्यपि त्रयः सर्वलोकस्य चक्षुषेण चक्षुः प्रायस्त्वेन व्यवस्थितः यदा चक्षुरधिष्ठातृत्वाच्चक्षुः तथा च
भुक्तिः ॥ आदित्यश्च चक्षुः प्रतीतिः ॥ तथापि चक्षुः प्रतीतिः ॥ परकामिन्यादिविषयकसाधितत्वात्
दर्शनादिभ्यस्तैर्यथानलिप्यते तद्वत्सर्वभूतान्तरात्मानि हृद्वाहकारचिन्तागोपि दुःखेन लिप्यते न संबध्यत इ
ति ॥ चक्षुर्ज्ञानेन चक्षुः शब्दाचारश्चिन्ताकृत्यर्थक इति यद्विहितस्य नाव इति स्वप्रत्ययः चक्षुणा वाच्यः ॥
॥ भावः ॥ ॥ ॥

निर्द्वेषः परिपूर्णश्च सच्चिदानन्दविरुहः ॥ आत्मा संजायते नैव म्रियते च न दुःख नाकृ ॥ ७ ॥ सूर्ये सौ
सर्वलोकस्य चक्षुर्हेन व्यवस्थितः ॥ तथापि चाक्षुर्बैर्हैर्बैर्न कदाचिदिलिख्यते ॥ ॥ सर्वभूतान्त
रात्मापि तद्दुःखं न लिख्यते ॥ ८ ॥

ननु पूर्वेष्वप्युक्तेन ननुः किमित्यादिना देहस्य ज्ञातृत्वं नास्तीत्युक्तं ॥ तदनुपपन्नं ॥ स्थूलो रूग्णो रेहं जाना
मित्याद्यनुभवविरोधादित्याशंक्य लिंगशरीराख्यजीवोपाधिप्रयुक्तो यमनुभवस्तदप्येतादृशानुभवा
नावाहितिनिसमाधानं विंतिहाय लोकन्यायेनाहरेहोत्यादिना सादृश्यादेन अयं देहो यिमुक्तो जीवो
जीवोपाधिभूतं लिंगशरीरं येनेत्येवं भूतः । स न भूतः सन्नित्यर्थः ॥ वक्तिना कच्चा काष्ठेः करणभूते ह्येते
शिवाप्रभृतिनिर्वाच्यते ॥ तथापि दृष्टमानानां न स्यमाणतां वा न जानाति ॥ अतो मा । न पिंडः न
डाल्लक ॥ एवं भूतस्य जडस्य विरहप्रयुक्ता यथाका ॥ असंनवितेत्यर्थः । तदेवं शरीरस्यात्मनश्च

सुखमिवलज्जितपातः काचित्कः॥

उखेन संनवती स्थितं ननु कथं हिंकारस्य दुःखमस्त्विति चेत् ॥ सत्त्वं मुने देहस्य नो दुःखमित्यादि
 म नापूर्वपक्षवता येषु ल एव देसमाध्यास्यतीति हिक् ॥ ११ ॥ तदेवं कांताकस्य विचारिता मित्यारभ्य
 विरहे तस्य काव्ये संनेन शोचिता दुर्निरूप्यत्वं ॥ इदानीं शोचोपि दुर्निरूप्यत्वं ज्ञानी ते सुवर्ण
 गोरीत्यादि निःशृणुष्व अवहितो नृपे स्य तैः साधुश्च नृनिष्ठा केः ॥ पंचेषु लामनेन शापितो वशीकृतः सु
 खः सः शोचिता या इति इत्थं मन्यते तस्या विवेकं वक्ष्यामि ॥ हे नृप अवहितः स न शृणुष्व शृणु इत्यर्थं च यः
 इति मन्यते इत्थं तत्र इति निकथ मित्या कांता यामाह ॥ सुवर्णस्य हि सुवर्णी मिव गोरी अथवा हवर्णस्य
 ॥ देहो विमलपिंडो यं मुक्तजीवो जडात्मकः ॥ इत्येव किं नाकाहैः शिवाद्यैर्न ह्यने पिवा ॥ १० ॥ तथापि
 नेव ज्ञानाति विरहे तस्य काव्यथा ॥ ११ ॥ सुवर्णगोरी इव यिदं लवङ्गमलापिवा ॥ पीनो भुंगस्त
 नाभोगमुन्नसूक्ष्मविलम्बका ॥ १२ ॥ हृत्तिते वज्रधनोरक्तपादसरोरुहा ॥ राका चंद्रमुखी वि
 वप्रतिविंबहरुहा ॥ १३ ॥

लवङ्गमला पीनयोः भुंगयोः स्तनयोः राभोगेन विल्लारेण मुने अवततं सूक्ष्मं रुशं अवलम्बं मध्यं पक्षाः
 स्नातथा स्तनभारनघ्रेत्यर्थः ॥ मध्यं मंचावलम्बं च मध्यो स्त्रीत्यमरः ॥ विलम्बचेति पाठांतरमिति हीरस्तामी ॥ १३ ॥
 रुद्रतिते वज्रधनं यस्या साः पश्चात्तिते वः स्त्रीकथाः क्लीबे वज्रधनं पुर इत्यमरः ॥ रक्ते लोहितवर्णे पितृवैव
 सरोरुहे यस्या साः ॥ राका चंद्रमुखी पूर्णिमा चंद्र इव मुखं यस्याः सा विंबस्य विंबी फलस्य प्रतिविंबं सट्टाः
 ओहो यस्या साः ॥ १३ ॥

नयनद्वयेन ३

नीलं यदीदीवरं तस्य सदृशं नीलेदीवनी कामित्य स्वपदविग्रहः ॥ मयूरव्यंसकादित्वा स
 मा सो नित्यः ॥ तथा च अमरसिंहः ॥ स्यु रत्नरपदै त्वमी ॥ निजसंकाशनी काशप्रतीकाशो
 यमादय इति ॥ तादृशेन शोचिता ॥ मत्तको किल स्येव संलापो यस्याः मत्तद्विरदवद्रुं शांतीय
 स्याः सा ॥ १४ ॥ एवं विधा तस्या कांता यं चेषु शारेषु तमैरुत्कृष्टैः कटाक्षैर्मामनुगृह्णाति इति यां म
 ॥ नीलेदीवरनीकादी नयनद्वयशोचिता ॥ मत्तको किल संलापामत्तद्विरदगामिनी ॥
 १४ ॥ कटाक्षैरनुगृह्णाति मां पंचेषु शारे तमैः ॥ इति यां मन्यते मूर्खः स च पंचेषु शासि
 तः ॥ १५ ॥ ॥ तस्या विवेकं वक्ष्यामि शृणुष्व अवहितो नृप ॥ १५ ॥ न च स्त्री न पुमानेव न चैवायं
 न पुंसकः ॥ अमूर्तः पुरुषः पूर्णो दृष्टा देही स जीवेन ॥ १६ ॥
 स्वस्ते तस्या विवेकं वक्ष्यामि तिसंबंधः ॥ १५ ॥ सोच्यस्य दुर्निरूप्यता मजि प्रेत्य तदीयं विवेचनं प्रतिज्ञातं
 तदेवाह ॥ न चेत्यादिनाः एषः कटाक्षैरनुगृह्णातीति पूर्वोक्तो दृष्टा पुरुषः परमात्मैव ॥ स च न स्त्री न पुमाश्चा
 पि न पुंसकः ॥ अत्र हेतुः अमूर्त इति ॥ स्त्रीत्वपुंत्वादिकं हि अवयवसंज्ञानविशेषा पंचनच अमूर्तेन
 संनवतीति नावः ॥ ननु अहंकार एव दृष्टेया शंकाहसः साही जीविनः प्राणधारणवतोऽहंकारादे दृष्टाय
 तः पूर्णः अधिष्ठानतया सर्वानुस्यूतः ॥ तथा च सर्वानुस्यूते नैके नैव सकलव्यवहारोपपन्नौ नानेका श्य
 के प्र

नयनद्वयेन तत्र विविक्तमाहुरसिमाचयलेनार्त्तकार ॥ १५ ॥
 क्लृप्तं यमा मुक्ता तत्र विविक्तमाहुरसिमाचयलेनार्त्तकार ॥ १५ ॥
 मुद्रितं यमाचयलेनार्त्तकार ॥ १५ ॥

ननुशरीरख्यं जीवोपाधिं शोचामीत्याशंकाह। या तन्वंगीति। मलपिंडात्मिका जडा या तन्वया तन्व
गी मृदुवा लेति शोचते सा तु कदापि न पश्यति शृणोति जिघ्रति का तथा च कुराहै रियमनुग
क्तातीत्युक्तिर्याहता॥ शोकश्च विफल इति नावः॥ १७॥ हेराद्यवनस्या सन्तं ग्या सनुः चर्ममात्रं
तुज्ञानादिशालि इति बुधातिह स्वति निह स्वेत्यर्थः॥ तिजेह मायां स निरुपं॥ द्वितं जुदातिप्रि
याति विदित्यादा विवृष्टं दसि वै कश्चि कत्वा न्न वति। कचि न्नु बुधात्प ह स्विति पाठः॥ तत्राका
रप्रक्षेपः अति अतिशयेन अहं स्वदृष्टो न व॥ अहं व्याप्तौ संधातः संहननं दाद्य मिति सीरदेक
॥ या तन्वंगी मृदुर्वाला मलपिंडात्मिका जडा॥ सान पश्यति यत्किंचि न्न शृणोति न जि
घ्रति॥ १७॥ चर्ममात्रं तनुस्तस्या बुधातिह स्वराद्यवः॥ या प्राणादधिका सैव हंतते
स्यात् घृणस्य दं॥ १८॥

पदव्यत्यय आर्षः संहने हेतुः॥ या प्राणादिति॥ अविचार देशायां प्राणादधिका सैव पूर्वो
क्तरीत्या विवेकिनस्तव घृणस्य दं जुगुप्सा विषयः स्यात्। तथा चोदसीने नृणां दावपिशोकी नुचि
तः किमु न जुगुप्सिते र्थे इति नावः॥ जुगुप्सा करुणे घृणे इत्यमरः॥ १८॥ ॥ श्री॥ ॥

जायंत इति देहि नो यदि जायंत ते तर्हि नृतेभ्यः असंगस्यात्मनः परिणमा यो जुगुप्सा गात् यदीत्यसं
दिग्धे संदहे वचनं यदि वेदाः प्रमाणमिति चत॥ अत एव पांचौतिकाः। ततो नूतकार्यत्वात् घरादि
वचनेषां चेतनतेत्यर्थः। तेषु परिपूर्णो धिष्ठानतया नुस्यूत आत्मा तु यद्यस्मात्कारणादेकलः सना
तनश्च॥ १९॥ केति। तत्र तथा मत्तौ कांता काकांतश्चकः। आत्मन एकादिनिनावः। देहादीनामपिनकां
तात्वादियुक्तमित्याह। सर्व एवेति। सर्व एव देहेन्द्रियादयः सहोदराः एकरूपाः। जडा नृ तत्वाभ्यां

जायते यदि नृतेभ्यो देहिनः पांचौतिकाः॥ आत्मा यदेकलस्तेषु परिपूर्णः सनात
नः॥ १९॥ काकांता तत्र कः कांतः सर्व एव सहोदराः निर्मितायां गृहा वल्यां तदवच्छिन्न
तांगतं॥ न नृस्तस्यां सुदग्धायां न कांचि नृहति मृच्छति॥ २०॥ तद्वदात्मापि देहेषु परिपूर्णः
सनातनः॥ हन्यमानेषु तेभ्येव स्वयं नैव विहन्यते॥ २१॥

पारमार्थिक धर्मायोग्या इत्यर्थः। नचाध्यस्त देहादि जंगेऽधिष्ठानस्य काचित् नृहतिरित्याह निर्मिता
यां सत्यां तदवच्छिन्नतांगतं न नृस्तस्यां दग्धायां सत्यां कांचिदपि नृहति न सृष्टि न प्राप्नोति। यथा
२०॥ तद्वदेहेषु परिपूर्णः सनातन आत्मापि देहेषु हन्यमानेषु स सुस्वयं न विहन्यत एव। तदित्यहं
त हन्यमानयोर्जडत्वाद्देशोच्यत। आत्मा तु निर्विकारत्वादशोच्य इति स्थितं॥ २१॥ ॥ श्री॥ ॥

हंतेति॥ हननकर्ता हंता। स्तं ध्यात्मानं हं जुं मन्यते तथा हनः पुरुषो यथात्मानं हंतं मन्यते तर्हि
तावुनावपि न विजानीतः। अंता वित्यर्थः। यतः अयमात्मानं हंति न हन्यते च। असंगत्या जित्यत्वा
चेति जावः॥ ११॥ अस्मादिति। हेनृपस्मात् प्रागुक्तहेतोः अतिदुस्वेनयः खेदः दैन्यं खिलददैन्येन परि
अ

हंता चेन्मन्यते हं जुं हतश्चेन्मन्यते हंतं॥ तावुनौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते॥ १२॥ अ
स्मात्त्रपाति दुःखेन किं खेदस्यास्तिकारणं॥ स्वस्वरूपं विदित्वेदं दुःखं त्यक्त्वा सुखी भ
व॥ १३॥ ॥ श्रीराम उ॥ ॥ मुने देहस्य नो दुःखं नैव चेत्परमात्मनः॥ सिता वियोग दुःखा

घाते चेति धातोर्जावेद्यत्वात् न स्य कारणं किमस्ति न किमपीत्यर्थः। इदं प्रागुक्तं सच्चिदानंदरूपं विदित्वा
दुःखं च त्यक्त्वा सुखी भवेति फलितार्थोपसंहारः॥ १३॥ उक्तरीत्या स्तुलशरीरस्य परमात्मनश्च दुःखनि
राकरणे प्रत्यक्षविरोधं शास्त्रोपदेशवैफल्यं चानिप्रेत्य पृच्छति त्रिजिः॥ श्लोकैः। मुने देहस्येति हेतु
निमननशीलश्चास्मदीयसंशयश्चेदेसमर्थस्त्विति जावः। देहस्य दुःखं नो इत्यंशः। न्युपगमः परमा
त्मनोऽपि नैव चेत्तर्हि सिता वियोगाज्जातं यत्तु दुःखं स एवाग्निमां कथं न स्मीकुरुते॥ १४॥ ॥

सदेति। योर्थे दुःखात्मकः सदानुनयने सनास्तीति त्वयोक्तः। तत्र त्वदुक्तौ मे विश्वासः कथं जाय
तां प्रत्यक्षविरोधे शब्दस्याप्रसरादिति जावः॥ १५॥ अन्य इति॥ शरीरात्मनो रजो कृत्यं॥ ता
वत्त्वयोक्तं। ताव्यामन्यः कश्चिदोक्तास्ति नास्ति वेति विकल्पः द्वितीयं दूषयति। को नो क्तेति। यद्य
न्योऽपि नास्ति तर्हि सुखस्य दुःखस्यापि वा को नो क्तेति तद्बुद्धिः। ननु नास्त्येव नो क्तेत्यत आह। येनेति।
जंजुः शरीरात्प्यते। तथा च नो क्तेरपत्तापे प्रत्यक्षविरोधः। मोहशास्त्रानर्थक्यं च स्यादित्यर्थः। अना
त्मनो मोहानन्वयान्। द्वितीयेऽपि नेति जावः॥ १६॥ चिन्मात्रविषया चिन्मात्राधारा च त्रिगुणत्मिका

सदानुनयने योर्थः सनास्तीति त्वये रितः॥ जायतां तत्र विश्वासः कथं मे मुनिपुंगव॥ १५॥

अन्योस्ति नास्ति को नो क्तायेन जंजुः प्रतप्यते॥ सुखस्य वापि दुःखस्य तद्बुद्धिमुनिसत्त
म॥ १६॥

अनादिरविद्या। सैव माया। तस्यांतकार्ये अहंकारे वा प्रतिबिंबितं चैतन्यं जीवः स चाहंकारोपाधिक
प्रमातृत्वकर्तृत्वनो क्तत्ववान्। अतो नानुभवविरोधः। शास्त्रवैफल्यं वा। यत्तु आत्मानोक्तानेति प्रागुक्तं
तद्विधीनतः। परमात्मानो क्तेत्याशयेन जीवोऽपि बिंबात्मकः स्वसमानसत्ताकनो क्तत्वाद्युयोनेत्याशये
न च। एवं च यद्यपि त्वयि विषमसत्ताकनो क्तत्वमप्यस्ति तथापि तस्य शुक्तिरजतकल्पत्वात्तशोकः का
र्य इत्यनिप्रेत्य सकलवेदांतरहस्यमुपदिशत्यगस्त्यः। चतुर्दशतिः श्लोकैः॥ दुर्ज्ञेयेति। शं सुखरूपो भ

वतितिष्ठतीति शंभुः शुद्धः पूर्णानंदः तस्येयं शां नवी। नन्मात्रविषया तदा धारा चेत्यर्थः। नूधानुः
 स्ति तिवाची नूतनायामिति स्मरणं। न चोत्पत्तिरेव सन्नेति त्रमित्यं। तत्र ज्ञानस्तत्र नवः। इ
 निप्रथमं कस्य प्रणयनात्। ततः कर्त्तरि कृदिति स्मरणं। त्रये मितं द्वादशैति दुप्रत्ययः। नाद्य
 शीमाया दुर्ज्ञेया। होदा। हमा। अद्यतित धर्तना पटीयसीत्यर्थः। अतएव तया जगत जीवजानं संमोक्ष
 ते आवरणवक्रियते अधिष्ठानावरणपूर्वकमनिर्वचनी र्वयवियदादिप्रदर्शयत इति नावः। पारमा

॥ अगस्त्य उ० ॥ दुर्ज्ञेया शां नवी मायानया संमोक्षते जगत् ॥ मायां नु प्रज्ञतिं विदिमायिनं तु

॥ महेश्वरं ॥ २७ ॥ ॥

र्थिकत्वे अद्यतितं न घटयेत् ॥ आवरणं चाद्यतितं ॥ तथा हि। अस्ति प्रकाशत इति। व्यवहारयोग्येना
 स्तीति व्यवहारयोग्यता रूपं नावात्मकमावरणं। अस्तीति व्यवहारयोग्यता। विरह रूपं वा। उ
 नयथापि विरुद्धयोग्यतयोर्योग्यत्वं न विरुद्धोप्युता। विरह रूपं वा। उ नयथापि विरुद्धयोग्यं
 श्वैकत्रायोगादियमसत्ता कता कल्या। तत्रास्तीति योग्यतायाः परमार्थिकत्वेनाधिष्ठाना त्रिन्
 त्वेषु नरद जप्रविष्टयोर्जावानावयोर्मिथ्यात्वमेव वाच्यं। तस्मिन्निनियामिका च माया दृश्येव
 चित्ता किंच। कार्यपरिणामिता पारमार्थिकस्य दुर्घटेति मिथ्या नूतमेव विधिं। तां यदादेः परिणामि

ज

स्ती कर्त्तव्यं। तथा हि। स त उत्पत्तौ आत्माप्युत्पद्येतै। अस त उत्पत्तौ शशशृंगाद्यपि उत्पद्येत प्रागजातप्रति
 योगिन उत्पत्तिरिति चेन्न। अस तः प्रतियोगिता नुपपत्तेः। प्रतियोगिता हि दृष्टीदित्यस्त्वात्मिकेति पर
 मतं। अस्तु वा अस्त्वं जेपाधिरूपाभि नौव प्रतियोगिता तथापि न निस्तारः। तद्वै नैव शशशृंगा
 देराद्युत्पत्त्यापत्तेः सा शशशृंगास्तीति चेत्तत्किमनुत्पत्तेर्यदेनास्ति। ओमिति चेत्। निःस्वरूपस्य
 अधिकरणतानुपपत्तेः। तस्मा होदा ह ममुक्तिरजतादि धर्मिष्वेव सर्वकार्ये एवं स्ति ते एक
 बाध्यमुपादानं परिणाम्यपि मिथ्येवेति नात्मा तथा किंतु विवधिष्ठानमात्रमात्माननुग्रहा
 नमेवावारकं चिह्नपकंच ॥ शुक्लवस्त्रि चैतन्यविषयकस्याज्ञानस्यैव तदावरणजनकता
 पारजतोपाशततायाश्च दर्दनादिति चेन्न। तस्यैव मायाशब्देनाप्यभिधानात् ॥ माया च विद्या च स्व
 यमेव न वतीति श्रुतेः। यथा चैतन्यमायामयं रजतमिति पंचपादिपा ग्रंथव्याख्यानाव
 सरे विवरणकारैः प्रपंचितं। न चैवमपि मयाध्यक्षेण प्रज्ञतिः स्मृत्यने स चराचरमिति प्रवृत्ता
 मित्वा न्मायैव प्रज्ञतिरित्यर्थः। तत्र निरेवोपादानमस्तु इत्याशंका सापि सैवेत्याह। मायां चिति।
 सकलकार्यपरिणामित्वा न्मायैव प्रज्ञतिरित्यर्थः ॥ ननु मायाविद्ययोरनेदा जीववदीधरो
 प्यज्ञः स्यादित्याशंकाह। मायिनमिति। महेश्वरं नु मायिनं विद्या नूतत्वज्ञानिनमित्यर्थः। अ
 यं नावः धर्मैकोपि आवरणविहोपशक्तोर्जेदात्तत्पु रस्कारेण व्यवस्थयैवाविद्या शब्दमाया

शब्दश्च प्रयुज्यति। विक्षेपमात्रदर्शिनं तं प्रजातिकस्य लोके मायावित्तेन व्यवहारात्॥ तेन व्याप्ते
 हितानां तु अज्ञानितेनैव व्यवहारात्॥ तथा च विब प्रतिविंबयोः परमार्थत एकेनैव पाधिकेनेन
 यथाश्यामत्वावदातत्वादि कं व्यवस्थये वोपचयते तथा विंबी नृतस्य ईश्वरस्याना वृत्तस्य
 रूपत्वात् संसारो न वा अज्ञत्वं प्रतिविंबीस्य नृतस्य जीवस्य तु आवरणं संसारो अज्ञत्वं चे
 तिव्यवस्था। अत एव न तं विदोयेत्यादि क्रतौ युष्माकमिति मुक्तिः संग्रह त इति दिक्॥ ३७॥ ननु जी
 वभ्रातृलोपाधिकेनेदघटावच्छिन्नतदवच्छिन्नाकाशवत्प्रदेशनेदेनैव स्थितिर्वाच्या॥ त
 था च विपदा द्युपादानस्य ब्रह्मणः प्रपंचेन तस्य तया तत्र जीवस्य स्थितिर्न स्यादित्यादि का
 तस्यावयवज्ञनेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥ सत्यज्ञानात्मको न तो विचुरात्मा म
 हेश्वरः॥ ३८॥

तस्येति। तस्य परमात्मनो वयवज्ञनेनावयवप्रायेण सर्वजीवलोदं जगद्व्याप्तं। सत्यज्ञानात्म
 को अनंत इश्वरात्मापि विमलव्यापक एवेत्यर्थः॥ अवच्छेदवादे हि प्रागुक्तदोषः स्यान्ननुप्रति
 विंबाकाशात्पुनरप्युपगमाच्चेति नावः॥ अत एव यथा ह्ययं जोतिरात्मा विवस्वान् इत्यादि क्रतयः प्र
 तिबिंबदृष्टान्तमाहुः सूत्रं च॥ अत एवोपमासूर्यकादिवदिता॥ ३८॥ ॥ श्री ॥ ॥ १४

३३

ननु जीवस्य व्यापकत्वे घटावच्छेदेनापि सुरवादिभोगः स्यादित्याशंकाह॥ तस्येति। जीवलोके
 जीवो लोकेऽस्मिन्निति तथा नूते स्पष्टजीवोपाधावेति यावत् प्राणिनां रुदये एव तस्यांशः नो
 कत्वादिना स्थितः। यथान्यायनये शरीरावच्छिन्नस्यैव लोकात्वं तद्वदिति नावः। न च हंकारस्य का
 र्यत्वात् तदवच्छिन्नः प्रमातापि सादिः स्यात्। तथा च कृतहाना कृतान्यागमौ स्यातामित्याशंकाह
 विस्फुलिंगा इति। यथावक्तेः काष्ठयोगतो विस्फुलिंगा अग्निरूपः स ह्यस्मरूपेण प्राक्सं त एव जायते॥ ३९॥
 तद्वदनादिभिः प्रवाहनादिभिः कर्मभिः संबद्धा अनादिर्वासाना संस्कारस्तेन युक्ता महेशि
 ॥ तस्यैवांशो जीवलोके रुदये प्राणिनां स्थितः॥ विस्फुलिंगायथावक्तेः जीयंते काष्ठयोग
 ॥ गतः॥ ३९॥ अनादिकर्मसंबंधास्तद्वदंशमहेशिभुः॥ अनादिवासनायुक्ताः हेतु
 ॥ इति द्वौ स्मृताः॥ ३९॥

तुरंशा अंशोपाधयो हंकारा जायंते न एव च हेतुलोपाधित्वात्तद्वदंशमहेशि इति स्मृताः॥
 अंतःकरणस्य स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपेण मोहमनुवृत्तेर्नोक्तदोषः। इति नावः। तथा च सूत्राणि
 पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो विजनिः योगात्। स एव बुद्धिर्मानुस्मृतिः शब्दविधिभ्यो तर्ह्यपि पतिः संसार
 व्यपदेशादित्यादीन्यमुमेवार्थस्फुटीकृवंतीति दिक्॥ ३९॥ ननु रुदये प्राणिनां स्थित इत्यादि

अथेन अंतःकरणनोगोपाधितयोक्तं। तदनुपपन्नं अर्थांतरेषु पाध्यंतराणामेव श्रवणात्
तथा हि। मन एव मनुष्याणां कारणं बंध मोहयो। ईहे त विन्नममिदं मनसो विलासमि
त्यादौ मन उपाधितया श्रुतं। तथा बुद्धेर्गोनात्मनो गुणेन चैव मित्रादौ बुद्धिः श्रुताः। त
था। शोकहृषयकोधलोभमोहस्यहादयः। अहंकारस्य दृश्यं ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः।

॥ मनोबुद्धिरहंकारचित्तं चेति चतुष्टयं ॥ अंतःकरणमित्याहुस्तत्रने प्रतिबिंबिताः।
जीवत्वं प्राप्नुयुः कर्मफलजोक्ता एव ते। ततो वैषयिकं तेषां सुखं वा दुःखं मेव च ॥ ३२ ॥

त्यादावहंकारः श्रुतः। सर्वं श्रितविलासो यं इत्यादौ चित्तं श्रुतं। तथा च किंचिन्निगमकमित्या
शंकाह। मन इति संकल्पविकल्पात्मकं मनः। निश्चयात्मिका बुद्धिः अजिमानात्मको हंकारः
विचारात्मकं चित्तं। इति तृतिविशेषवशादंतःकरणमेव चतुरवस्तु चतुर्धा व्यवक्रियते अ
तो न कश्चिद्विशेष इति ज्ञावः। न च हंकार एव नोक्तान्त्वात्मेति प्रतीयते। अहं च ज्येष्ठ इत्यादि
प्रत्यक्षे नोक्तं ह्यनवगाहनात्। शोकहर्षेत्याद्यप्यत्र अहंकारस्य दृश्यं ते जन्म मृत्युश्च ना
त्मन इति वचनाच्च। तत्कथमहंकारस्य नो गोपाधित्वमुक्तमित्याशंकाह। तत्रेत्यादित ज्ञातुं
कारे प्रतिबिंबिता स्ते कल्पिते देवानां तान् आत्मानः ॥ ३३ ॥ जीवत्वं प्राप्नुयुः। ते प्रतिबिंबाः कर्मफ

लजोक्ता एव। ननु सांख्यमत एव औपनिषदे दर्शने जीवानां सर्वथा कर्तृत्वशून्यता। त
था। सति मोक्षशास्त्रारं न वै यथार्थापत्तेरिति ज्ञावः। तथा च पारमर्षे सूत्रं। कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा
दिति। न चैवं सति आत्मनो असंगुत्वं पूर्वाक्तं विरुध्येतेत्याशंकाह। तत इति। तेषां प्रतिबिंबे
तन्यानां चैकं विषयसंबंधं प्रयुक्तं दुःखं वा ततः। तस्मात् अहंकाराख्या दुपाधेः उच्यते इत्यर्थः।
अयं ज्ञावः। अहंकारस्य अनौपाधिकं स्वसमानसत्ता कं कर्तृत्वं। आत्मनस्तत्र अहंकारोपाधिकं
त एव भुंजते नो गायतने स्मिन् शरीरके। स्थावरं जंगमं चेति द्विविधं वपुरुच्यते ॥ ३३ ॥

स्मिन् न सत्ता कं कर्तृत्वं। अतो मिथ्यात्वघटकीत्वं समानं सत्ता कं कर्तृत्वा नावस्थात्मनिसत्ता न पूर्वोक्तं नून
मकर्तृत्वं विरुध्यते। आरोपितेनारुणि प्रास्वानाविकस्य स्फटिकस्वच्छत्वस्यानपायात् इदं वयथा च त
तो न यथेति स्फुटं ॥ ३३ ॥ ननु यद्यहंकाराख्योपाधि दुःखप्रयोजकस्तर्हि देवदत्तीयाहंकारोपाधि
नायद्देवादि जीवा अपि दुःखमनुभवयुः न च यद्देवादि जीवास्ततदहंकारावच्छेदे नैव वर्तते न तु
देवदत्तीयाहंकारावच्छेदे नैति वाच्यं। तस्यावयवत्वेन व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति श्लोके प्रतिबिंबातां
व्यापकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादित्याशंकाह। त एवेति यस्मिन् यस्मिन् अहंकारो यो यः। प्रतिबिंबस्तान् देहं
रोपाधिकं। नोक्तत्वं तत्तत्प्रतिबिंबस्यैव न त्वन्यस्य इतरव्यावृत्तस्य स्वप्रतिबिंबमात्रनिरूपितस्याविद्य

कसंबंधविशेषस्याहंकारेषुफलवलेनस्वीकारात्। तदयंमूलार्थः। तएवायेषुयेधहंकारे
 पुफलवलेनस्वीकारात्। तदयंमूलार्थः। तएवायेषुयेधहंकारयेप्रतिबिंबितास्तएवा। अंजतोनाहं
 कारेणजोगवंतोभवन्ति। ननेवमपिसुहृद्दर्शनादिकात्वेविषयदेशात्पिन्याः अंतःकरणचत्तर
 न्युपगमासुहृद्वरीरस्यापितदुहंकारावच्छिन्नतयासुहृद्वरीरावच्छेदेनदुष्टुःसखाद्यापद्ये
 तेनाशंसाह॥ जोगायनइत्यादिजोगायननेजोगावच्छेदकेअस्मिन्वाहंकाराजेदेनाध्यक्षेशरी
 रकेअनुकंपाविषयीनृतेशरीरेनतदासीनशरीरेपीत्यर्थः। अनुकंपायामितिकन्अयंभावः॥
 सुहृद्वरीरैरापरोक्षानुरोधादनाद्यत्तसाहितादात्म्यंयद्यप्यस्तितथापिदूरस्थवनस्पत्या
 रिवैकाध्यासोहंकारेणसमंखशरीरस्येव॥ अहंगौरइत्यादिप्रतितेः। ननुसुहृदादिशरीरेण
 समंसोस्ति। अयंघटइतिवदयंसुहृदितितटस्यतयैवप्रतीतेः। तथाचाहंकाराजेदेनाध्यक्ष
 मेवशरीरंजोगसाधनं। तदाहुजार्थकाराः। नचानध्यक्षात्मनावेनदेहेनकश्चिद्व्याप्रिय
 तइति। विन्वात्मवादिनांनैयायिकादीनामपिदोषैवगतिः॥ गौरोहमित्यादिन्नमस्ते
 षांमतेन्यथाख्यातिरूपः। अस्मन्मतेत्वनिर्वचनीयख्यातिरित्यन्यदेतत्॥ नचतददृष्टा
 रध्वत्वंनियामकोपुत्रादिशरीरस्यापितथात्वात्प्रत्युपैततन्मतेजमसंबंधस्यापिस
 मवायैकोनानिप्रसक्तत्वात्पूर्वोक्तातिप्रसंगोदुर्वारइतिदिक्। सूत्रालिच। अदृष्टानियमात्। अनि

वेनेमन्येप्रपद्यंतेशरीरित्वायदेहिनः। स्थाणुमन्येऽनुमन्यंतेयथाकर्मयथाकृताम्॥ ३५॥
 संध्यादिष्वपिचैवं। प्रदेशादितिचैन्नांतर्जावादित्यादीनिउक्तमर्थंदृश्यंतीतिग्रंथविस्तरन
 यादुपरम्यते॥ अहंकाराजेदेनाध्यक्षेस्थूलशरीरेजोगइत्युक्तं। तत्प्रसंगात्स्थूलशरीराण
 मवांतरविनागमाह॥ स्थावरंचेति। स्थातुंशीलमस्येतिस्थावरंसंचाराहमं। तथाऊलविहि
 तनिषिद्धनामागौर्गच्छतिजंगम्यतेइतिजंगमै। गत्यर्थत्वात्कौटिल्येयइतदंतादृशइतिवपुः
 लशरीरंद्विविधंक्षिःप्रकारमुच्यते॥ ३६॥ स्थावराइति॥ तत्रतयोःस्थावरजंगमयोर्मध्येयेस्थाव
 स्थावरास्तत्रदेहाःस्युःसूक्ष्मागुल्मलतादयः॥ अंडजाःस्वेदजास्तदुद्भिजाइति
 जंगमाः॥ ३७॥
 इत्युद्भिदःतादृशाःसंतोयेजायंतेतज्जिजाःपिपीलिकादयः। उपलक्षणंचैतत्तज्जरायुजा
 मनुष्यमृगादयोपिबोध्यः॥ ३८॥ एवमुच्चावचादेहानुक्तातत्रस्यामौनियामकमाह॥ योनि
 मिति। अन्येववक्ष्यमाणेन्यःस्थाणुदिशरीरानाग्नौनिजाः। पुण्यविशेषशात्विनोदेहिनःदे
 हसंबंधयोग्याःप्रमातारःयोनिस्त्रीलिंगंशरीरीत्वायशरीरसंबंधार्थंप्रपद्यंतेप्राप्नुवन्ति।
 अन्येचतुस्थाणुस्थाणुप्रवृत्तिशरीरमनुगच्छन्तिअत्रविनिगमकमाहयथाकर्मपापपु
 ण्यानुसारेण। यथाश्रुतं। वेदशास्त्राद्यध्ययनजन्यसंस्कारानुसारेणेवेति॥ ३९॥ नचमीषांदे

त्वेरा
 ज्ञातामरा
 कारयः॥

हानां जोगाय तन्नेत्रिनयनचतुर्भुजादिशरीरं परिग्रहीतवन्नो विंवीनूनस्थेभ्यः स्यापि जोगः
 स्यात्॥ कारणे सति कार्यस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्याह॥ मुख्यहमिति॥ जीव एव मुख्यहं दुःखहं चे
 त्यत्रिमन्यते न तु विंवीनूनोपि॥ अयं तावः शरीरमात्रे सत्यपि परमात्मनो न जोगः॥ कारणं त
 रविरहात्॥ सामग्र्यधीनं हि कार्यं कतिपयमाकारणमात्रेण पादयितुं न शक्नोते॥ कारणं चेहं
 मीधर्मावपितौ च न गवतिन विपद्येते॥ जीवे तु सुखदुखादिसामग्रीवर्तत इत्याशये न तं विशि
 नष्टि॥ निर्जोपोपीति॥ यद्यपि निर्जोपः समानसत्ताकसंगरहितः॥ तथा परं ज्योतिः सचिद्रूपः त
 ॥ मुख्यहं दुःखहं चेति जीव एवानिमन्यते॥ निर्लेपोपि परं ज्योतिर्मोहितः शंभुमायया॥
 ॥३६॥ कामक्रोधस्तथा लोभमदोमांस्यमेव च॥ मोहश्चेत्यरिषद्गमहंकारगतं विदुः॥३७॥

थापि शंभुमायया मोहितः॥ तथा चावृत्तस्वरूपत्वात् दुःखं युक्तमिति तावत्॥३६॥ आवृत्तस्वरूपे अहं
 काराध्याससंज्ञावाद् अहंकारधर्मसंबंधोप्युचित एवेत्याशयेनाह काममिति॥ ॥ कामक्रोधलोभम
 दमांस्यमोहाख्यं अरीणां षड्वर्गं षडहंकारगतं अहंकारनिष्ठं विदुः तरेति विशेषात्मकत्वा
 त्॥ तथा च श्रुतिः॥ कामः संकल्यो विचिकित्सा श्रद्धा श्रद्धा धृतिरधृतिः स्त्री धी शरीरेण सर्वमन एवे
 ति॥३७॥ साहंकारस्य दुःखोपाधिना मनस्यप्यतिरेकायां दृश्यति॥ स एवेति॥ ॥ स्वप्नजाग्रदव

स्थयो जीवः स एव अहंकारोपहितः सन्नेव बध्यते दुःखादिजजते॥ सुषुप्तौ तु तदजावानस्य उ
 पाधिजतस्याहंकारस्या जावात्स्वरूपेण वस्थाना जीवः शंकरतां विवसाम्यं दुःखराहित्यगतः
 तथा च श्रुतिः॥ स्वमपीतो जवतीति॥ सुषुप्तिकाले सकले विनीते तमो निजतः सुखरूपमेतीति च॥
 ३८॥ ननु तथापि जीवस्याहंकाराद्युपादाननया ब्रह्मणश्च वियदाद्युपादानया सविकारतापत्ति
 रित्याशंसपरि रमिचेष्टेवं स्यात्॥ इह तु विवर्ती धिष्ठानता मात्रमित्याह स एवेति॥ स जीवः मायया
 स एव बध्यते जीवः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः॥ सुषुप्तौ तदजावाच्च जीवः शंकरतां गतः॥३८॥ स
 एव मायया स्पृष्टः कारणं सुखदुःखयोः॥ मुक्तौ रजतवद्विभं मायया दृश्यते शिवे॥३९॥ ततो
 विवेकज्ञानेनैकोप्यत्रास्ति दुःखजाक्॥ ततो विरमदुःखात्तं किमुधापरितप्यसे॥४०॥

परिणामिन्या स्पृष्टः सन् सुखदुःखयोः कारणं अधिष्ठानमित्यर्थः॥ शिवे ब्रह्मणि विभं वियदादि
 यदृश्यते तदपि मायया परिणामिन्या॥ ननु यत्रापि दृष्टान्तमाह मुक्तौ रजतवदिति॥ तद्विवाध्यात्वा
 बाध्यत्वा न्यां विवर्तपरिणामयोर्नैदः॥४०॥ नत इति॥ ततः आत्मनो संगत्वाद् अहंकारादेश्चास्तीत्यादि
 विवेकपूर्वकेन ज्ञानेन अधिष्ठानसाक्षात्कारेण अत्र अस्यां अविद्या निवृत्तौ सत्यां दुःखं न जत इ
 ति दुःखजाक् कोपि नास्ति॥ उपसंहरति तत इति तत उक्तहेतोस्त्वं दुःखादिरममुधा किमिति परि

११

प्यसे विमर्शं शतं च स्ति॥४०॥

नवदुक्तराजस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेऽप्यप्रतिबद्धाधिष्ठानसाहाकारपर्यंतं अहंकारस्तद्वर्माश्रयः
खादयो दुर्निवाराः किंच जीवन्मुक्त्यवस्थायामप्यवश्यं नोक्तव्यं प्रारब्धं आपानज्ञानवताश्रयत्वात्
दिमात्रवतावा मादृशेन कथं नोक्तव्यं तथा च शोकोपिकथं वात्याज्य इत्यशयेन श्रीराम उवाच ॥
मुने इति हे मुने त्वयामदं श्रुत्वा इति तं सर्वसत्यमेवानयापि उच्यते ॥ नो गैकनाशयत्वा प्रबलं
तत्तु ज्यमानफलं प्रारब्धं च तददृष्टं न तन्मानं जहाति ॥ ४१ ॥ मत्त इति मद्यं कर्त्तव्यं धृत्वा वि

॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ मुने सर्वमिदं सत्यं यन्मदं श्रुत्वा इति तं ॥ तथापि न जहात्येतत् प्रारब्धं
॥ दृष्टमुच्यते ॥ ४१ ॥ मत्तं कुर्याद्यथा मद्यं न शविद्यमपि द्विजं ॥ तद्वत्प्रारब्धं नो गैकनाशयत्वा
॥ तिविवेकिनम् ॥ ४२ ॥

द्यानिषिद्धाचरणदिविषयिणी दुर्बुद्धिर्यस्य तथा नूतनमपि तथा हि जं उपनयनादिभिः संस्कृतम
पि यथा मत्तं कुर्यात् तद्वत् प्रारब्धस्योपक्रांतफलस्य नो गैकनाशयत्वात् तद्वत् प्रारब्धं नो गैकनाशयत्वात्
कारवंतमपि न जहाति किमु न ईष्यं मादृशमिति लोकरीत्या उक्तिः ॥ ४१ ॥ तत इति ॥ ततः पुरव
जोगपरिहारस्य परोक्षज्ञानमात्रेणासंज्ञवात्प्रतिबद्धा परोक्षेण चासंज्ञवाद्बहुना उक्तेन किं
फलन किंचिदित्यर्थः ॥ अतो दुःखापगमेऽप्यांतरं ब्रह्मीत्याशयेन दुःखमेव निगमयति प्रा

रब्धं शिवो हंकारश्चेति त्रितयमपि मां अहोरात्रं बाधते ॥ तथा हि न केवलं प्रारब्धं फलति ॥
जडत्वात् फलमननुपपत्तेरित्याद्यधिकरणविरोधाच्च ॥ नापि केवलः शिवः वैषम्याद्याप
ते ॥ तथा च सूत्रं ॥ वैषम्येनैर्धर्मेण सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयती ॥ अहंकारस्तदुःखादिपरि
णोपादानत्वादावश्यकं ॥ ननु सदा शिवः स्मर्यतां स एव दुःखं दूरीकरिष्यतीत्यत आह ॥ स्मृत
इति ॥ स्मर्तुमारब्ध इत्यर्थः ॥ आदिकर्मणि कर्त्तव्यं रिचेत्यादिकर्मणि कर्त्तव्यं तथा चायं नावः ॥

॥ ततः किंच ज्ञानोक्तेन प्रारब्धं स शिवः स्मृतं बाधते मां दिवारात्रमहंकारोपितादृशः ॥ ४३ ॥

बहुजन्माराधने सत्येव विवेकादिक्रमेण मोक्षो लब्धुं शक्यते ॥ न विदानीं स्मरणं न मात्रेण स
सारां बुद्धिर्तरणं शक्यं ॥ बहुजन्मजन्मनामते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इत्युक्तेरिति ॥ ४३ ॥ बाधते मां
दिवारात्रमित्युक्तं ॥ तत्र न केवलं बाधा मात्रं ॥ कीतुं जीवनमेव दुर्लभमित्याह ॥ अत्यंतं तेति ॥ अत्यं
तं अतिशयेन पीडितं ॥ संजातपीडो जीवः जीवोपाधी नूतं मदीयं लिङ्गं शरीरं स्थूलदेहं विमुच्य
ति शीघ्रं त्यज्यति ॥ वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति न विध्यत्यपि वर्त्तमानसमीपे लट्प्रत्ययः
तस्मादेतोः जीवाप्तये जीवनस्यैवार्थोपायः समस्तक्रियतां ॥ अध्येषणायां कर्मणि लोट्प्र
नेन उपायोपदेशोऽत्रालस्यं न विधेयमित्युक्तं नवति ॥ अतैदमवधेयं बिंबी नूतस्यासंसारिण

एवमुक्तं विग्रहं त्रिलोचनं त्रीलोकेश्वरं। एवं चतुर्भुजं लक्ष्मीसहायमपि। तदुक्तं नागवते
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतं। गुणस्तेयुक्तः परः पुरुष एक इहास्यधत्ते। स्थित्या दयो हरिविरं चि
हरेति संज्ञाः श्रेयां सितत्रयं चतुस्रं तनो नृणां स्युरिति। अत एव न शिवविष्णोरुत्कर्षाप
कर्षचित्तयामनः। रवेदनीयं ननु शक्तिरेवोत्कर्षापकर्षौ विधीति। ते देवार्क इमं गमनं को नवानिति
सो ब्रवीत् अरुमेकः प्रथममासं वर्तामि च न विद्यामि च॥ जनिनें जनिनो न विष्णोरित्यादौ रुद्रो
त्कर्षस्य विष्णोरपकर्षस्य च प्रतीतेः। तथा। नारायण एवाग्र आसीत् ब्रह्मान च शंकरः। इत्यादौ प्रा
गुक्तविपरीतप्रतीतेरिति चेन्न॥ नहि निदान्यायेन शक्तिद्वयस्यापि लीलाविग्रहविशेषप्रशंसाप

॥ अत्यंतपीडितो जीवः स्थूलदेहं विमुंचति॥ तस्माज्जीवाभये मह्यमुपायं क्रियतां हि ज॥ ॥ ॥

॥ इति श्रीपद्मपुराणेशिवगीतासूपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥

रत्नात्। अन्यथा परस्परविरोधेनो जयोरप्यप्रामाण्यापत्तेः। एषैव हि उदितानुदिनहोमनिंदाश्रयो
र्गतिः। एतेन शैववैष्णवपुराणस्य वचनान्यपि व्याख्यानि॥ एवं स्थिते रामश्च ह्यादयो पितृणां १६
वदवतार इत्युपक्रम्यैव पुराणेषु तत्तच्चरित्रकीर्तनात्। मोहोदो नाटनं च गुरूपदेशादिमाहात्म्यं
लोकात्प्रतिप्रकटयितुं वेदोवा प्रायदर्शनादिति न्यायेनोपक्रम्य प्राक्यात्। अत एव श्रीलक्ष्म
स्यैव गुरुकृतवासः॥ इशानश्च लक्ष्मवपुषोऽपि ग्रंथैः श्रीनृसिंहप्रमा अपि देवमुक्ती च कुरिति हि॥
जगत्त एव लीलाविग्रहो॥ देवताप्रार्थनया १७

नृजगत्त एव लीलाविग्रहो॥ देवताप्रार्थनया १७
हितमरणात् ९

॥ इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामप्रतिष्ठापनैकधुरंधरश्रीकेलदीवंदकटाक्षिनायकविरचि
तायां श्रीशिवगीताव्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥ २॥ ॥ परमपुरुषार्थसाधने उपदिष्टे पितृदि
मुखः सन् वैषयिके चैवात्मौ प्रवर्तत इति दृष्टान्तेन केवलं तमेव एवं विधः किंतु लोकस्थितिरो र्गिका
एवमेवेत्यगस्त्य आह॥ न गृह्णातीति॥ कामक्रोधादिभिः पीडितो रागी पथं हितं वचः गुरुपदेशं न
गृह्णाति। तदर्थं बोध्यं एव न स्यैव जं नरो चते। आशंकायां सन् वक्तव्य इति सनंता दुप्रत्ययः। अयं भा ॥ १७

॥ अगस्त्य उवाच॥ ॥ न गृह्णाति वचः पथं कामक्रोधादिपीडितः॥ हितं नरो चते तस्य सु

॥ मूर्षो रिव जेयजं॥ ॥ मध्ये समुद्रं यानीता सीता दैत्येन मायिना॥ आयास्यति नरः श्रेयसा

॥ कथं न च सन्निधिं॥ ॥ ॥ उपदिश्यमानमपि हितं न गृह्यते इति प्राज्ञतानां स्थितिरुक्त

तावत्तत्त्वं उपदिष्टरीत्या तत्त्वमेवानुसंधातुमर्हतीति॥ ॥ किंच। यदि लौकिकपुरुषार्थोपयमना
यासेन लभ्येत तर्हि साध्येतापि॥ इह तु मोक्षसाधने यादृगायासस्ततोप्यायासः संज्ञावित इत्याह।
मध्ये समुद्रमिति। यासीता मायिना मायाविना न तु ह्यनुमार्गगेता। ब्रीह्यादित्यादिभिः दैत्येन न तु
ननु आदिना मध्ये समुद्रं समुद्रस्य मध्ये। अति दूरं अति दुर्गमं च देशं प्रतीतिभावः। पारे मध्ये यथा व
स्यथ्ययीतावः। एदं तत्त्वं च निपातनात् त्रीता बुद्धिपूर्वप्रापिता। ननु यदलुयागता हेनरश्रेयसि

तिसंबोधनं॥नत्वंदेत्योनापि चंमायावीति जावः॥सा सीतानवसन्निधिं समिपं कथमायास्य
तिनकथंचिदिश्यर्थः॥२॥बध्यंत इति॥यस्य दारि सर्वा अपि देवताः मर्कटयूथवत् बध्यन्ते॥
किंच॥यस्य सुरांगनाश्चामरधारिणः॥सन्ति॥तस्य जयः कथं तव न विध्यतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः
॥३॥॥नुंक्त इति॥योरावणः शंभुवरेण दर्पितो गर्विनः स नृअखिलां त्रिलोकीं निष्कटं निर्बाध
कं यथा न वति तथा नुंक्ते॥तस्य जयः तत्कर्मको न यस्तव वनवाने वा सदृशः पन्नस्य कथं न विध्यति॥

॥बध्यंते देवताः सर्वा दारि मर्कटयूथवत् किंच चामरधारिणो यस्य सन्ति सुरांगनाः॥३॥नुंक्ते
॥त्रिलोकी मखिलां यः शंभुवरदर्पितः॥निष्कटं तस्य जयः कथं तव न विध्यति॥४॥ऊं न कर्णं क
॥यो ज्ञाता यस्यास्ति सुरसूदनः॥अन्यो दि आस्त्रसंयुक्तश्चिरं जीविविजीषणः॥५॥इंद्रजिम्
॥पुत्रो यस्तस्यास्तीशवरो हनः॥तस्याग्रे संगरे देवा बद्धवारं पलायिताः॥५॥

अत्र तस्यैतिकर्मणिष्यतीति॥तवेति॥तयद्यपि कर्त्तरि ष्यतीति॥इत्येता॥उच्यते॥प्रामो कर्मतीति नियमात्॥तथा
पिकर्त्तुः शेषत्वं विवक्षायां संबंध सामान्ये ष्यतीति॥तथा च कर्त्तृत्वं रूपे विशेषे पर्यवसानं यद्वा हे अत्र
कर्त्तृष्यो तस्य जयोन विध्यति॥तव नु कथं न विध्यतीति॥५॥इंद्रजिदि॥इशस्य वरेणो हनः इंद्र
जिन्ना मत्तस्य रावणस्य यः पुत्रो स्ति तस्याग्रे संगरे युद्धे देवा बद्धवारं पलायिताः॥५॥किंच ऊं न क
र्त्तृत्वादि सुराणां देवानां सूदनो जिनावः ऊं न कर्णेना मज्ञाता यस्यास्ति॥तथा दिव्यै रस्त्रैः संयुक्तः वि

रं जीवी विशेषेण जीषयतीति विजीषणः॥इत्यन्वर्थनामा अन्यः पूर्वोक्ता कुं न कर्णं जिन्नो पि ज्ञातास्ति
सकथं जेय इति वक्ष्यमाणेनान्वयः॥६॥किंच दुर्गमिति॥यस्य देवदानवैः मिलितैरपि दुर्जयं जेजुम
शकांलंकारं दुर्गमस्ति॥यस्य चतुरंगबलं हस्त्यश्चरथपदानिरूपाणि चत्वारि अंगानि घटकानि
यस्येति तथा नूतं सैव्यं कोटि संख्यया उपलक्षितं सद्धर्त्तने कियंत्यः कोटय इत्येव गणनीयं ननु श
तसहस्रादि संख्यया परिच्छेद्यं इत्यर्थः॥७॥एकाकिनेति॥एवं पूर्वोक्तः सहायः प्रतिपहः॥एका कि

॥दुर्गयस्यास्ति लंकारं दुर्जयं देवदानवैः॥चतुरंगबलं यस्य वर्त्तते कोटि संख्यया॥७॥ए
॥काकिना त्वया जेयः सकथं नृप नंदनः॥८॥आकांक्षते करे धनुं बालश्चंद्रमसं यथा॥८॥
॥तथा त्वं काममोहेन जयं तस्या जिवां छसि॥९॥

नाय सहायेन॥एका दकि निश्चा सहाये इत्याकि निश्च प्रत्ययः॥त्वया कथं जेयः हे नृप नंदनेति संबो
धने सौकुमार्यं धनयति॥९॥आकांक्षते इति॥यथा बालश्चंद्रमसं करे धनुं माकांक्षते॥तथा त्वमपि
कांममोहेन तस्य रावणजयं अजिवां छसि॥स्वशक्तिं परशक्तिं वा विचार्यैव न जेजुमिच्छसि ननु
फलं लक्ष्यसे॥अतस्तत्त्वज्ञानार्थमेव वर्त्तस्वत्याशयः॥९॥नाहुं ज्ञानेऽधिकारी॥वैराग्यविरहादि
तिलो करीति मनुसर नृश्रीराम आहु॥ह त्रियोहमिति॥हे मुनि श्रेष्ठ॥ह त्रियोहं॥ननु ब्राह्मणायै

नयुद्धादिनीयां समयावतिष्ठेयां किंच। हतात्रायन इति व्युत्पत्त्या पररक्तताममोचिता। सकथं स्व
 त्वं वमपि नरक्षेयमिति जावः। हतधातोर्जावेकिं पितृपदत्रैः आतोनुपसर्ग इति प्रत्ययेन ते
 हताद्य इति प्रत्ययः किंच। मेममानुमदीयस्य कस्यचित्। ननु हे त्रा रामादिमात्रं। रक्तसा। ह
 देणनत्सम्यहितेन केनचित्। हताव्यानीता। ननु स्वतः प्रवृत्ता। एवं स्थिते आमुश। प्रज्ञायां हतोर्य
 दिननिहन्मि तर्हि मेजीवने किं फलमस्ति तथा च न सीतालातोममोदेश्यः किंतु दुष्टनिग्रहः सच स्व
 ॥ श्रीराम उवाच ॥ ह त्रियोहं मुनिश्रेष्ठ नार्या मे रक्तसाकृता ॥ यदितं न त्विह न्यामुज्जी
 ॥ वने मे स्ति किं फलं ॥ १० ॥ अतस्तेन त्वबोधेन न मे किंचित्प्रयोजनं ॥ कामक्रोधादयः सर्वे
 ॥ दहते तैस्तनुर्मम ॥ ११ ॥ अहंकारोपि मे नित्यं जीवनं हंतुमुद्यतः ॥ १२ ॥

धर्मत्वादावश्यक एवेत्याशयः ॥ १० ॥ अन इति। अनः प्रागुक्तादेतोः तेन त्वबोधेन त्वया क्रियमाणेनोपदे
 शेन मे वैरनिर्यात न मत्तव तोममन किंचित्प्रयोजनं। अनधिकारित्वात्। तथा हि कामक्रोधादयो ये
 सर्वे दुर्गुणस्तैः ममतनुर्दहते ॥ ११ ॥ तथा अहंकारोपि ह त्रियोहं रक्तसादिगोपि मे मम जीवनं
 नित्यं हंतुमुद्यतः। तस्मान्ममनायं श्रवणवद्ये सर इति जावः ॥ १२ ॥ ननु विषयदोषदर्शनस्य विर
 त्तुपायत्वादीदृशं दुःखमनुभवस्तव कथं न विरक्तिरुदेतीत्यंशं साह ॥ कृतायामिति ॥ यस्य शत्रुणा

श्रेष्ठ

अवमतस्य। हतावमाननस्य सतः। निजकांतायां वा कृतायां सत्यांतत्तत्प्रतीकारसामर्थ्यविरहादु
 द्विप्रस्य तत्त्वबुद्ध्या तत्त्वबोद्धुमिच्छाविरागादि पूर्वकास्या तत्त्वलोके पुरुषाधमः। न पुंसक प्रायः। अ
 जावः। अनित्यत्वदुःखबहुलत्वादिज्ञानविरागहेतुरितिसत्यां। तथापि नार्यापहारादिप्रयुक्ते दुःखे म
 तिअनिमानिनां शत्रुसंजिह्वैव तावदुदेति। तस्मात्प्रयः फलबलेन प्राबल्यकृत्यनात्। यस्य उद्यु
 कांतरतातादृशस्य काममनेन विरक्तिः संजायते न उमादृशानामिति ॥ १३ ॥ तस्मादिह मुनिशार्दूल

॥ कृतायां निजकांतायां शत्रुणा वमतस्य वा ॥ यस्य तत्त्वबुद्ध्या सलोके पुरुषाधमः ॥ १३ ॥
 ॥ तस्मान्नस्य वधोपायं न धयित्वां बुधिरणो ॥ ब्रूहि मे मुनिशार्दूल त्वत्तो नान्योस्ति मे गुरुः ॥ १४ ॥ अ
 ॥ गस्य उवाच ॥ एवं चेच्छरणं याद्विपार्वतीपतिमव्ययं। सचेत्प्रपन्नो न गवां नान्छितार्थं प्रदास्यति ॥

त मुनिश्रेष्ठ तद्दधिकारमनुसृत्य तदनु रूपमेवोपदेष्टुं समर्थस्त्वमिति जावः। अंबुधिं चिंधयित्वा यो
 यं रणे रावणवधः समुद्रलंघनपूर्वकं युद्धे रावणं हननं तदुपायं मे मत्सं ब्रूहि। शापादिनापि संरावणं
 न स्मीकुर्यात्। न च तावतामदिष्टसिद्धिः। नापि बुद्ध्यादिनावैरिव धोममोदेश्य इति सूचयितुं रणे इति
 अंबुधिं चिंधयित्वेति चोक्तं ॥ ननु शत्रुवधोपायस्त्वया अन्यतो बोद्धव्यः। अहंतवसाधनचतुष्टय
 संपत्तिकाले ब्रह्मतत्त्वमुपदेक्षामीत्यत आह ॥ त्वत्त इति मे मतवतोऽयोगुरुर्हितोपदेष्टुना त्वेवेति

न

तस्मादनन्यशरणयमद्यं रावणवधोपायोपि त्वयैवोपदेष्टव्य इति ज्ञावः ॥१५॥ एवं चेदिति ॥ एवं
चेत् ॥ शत्रुवध एवावश्यकर्तव्यश्चेत्तर्हि अन्ययं नित्यं पार्वतीपतिं शरणं याहि ॥ स न गवान् प्र
सन्नश्चेत्तर्हि वांछितमर्थं प्रकर्षेण दास्यति ॥१६॥ देवैरेतियोरवणः शक्राद्यै देवैर्हरिहरिणा
ब्रह्मणपिवा ॥ अजेयः जयाहो न जयति ॥ पूर्वोक्तं शत्रुवरवत्यादिति ज्ञावः ॥ अर्हो कृत्यं न जयति ॥ अर्हो
यत् ॥ यदि तु शक्तिविदुः चेति शक्त्यर्थे क्रिये ॥ ततदा ह्यप्यजय्यो शक्त्यर्थे इति यांतादेशः प्रवर्त्तेतेति बो

॥ देवैरजेयः शक्राद्यै हरिणा ब्रह्मणपिवा ॥ स ते वधः कथं चास्तु शंकरानुग्रहं विना ॥

॥१६॥ अतस्त्वां दीक्षयिष्यामि विरजागममाश्रितः ॥ तेन मार्गेण मर्त्यत्वं हित्वा तेनो मयो भ

व ॥१७॥ येन हत्वारणे शत्रुं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ नुक्ता नृमंडलं चांते शिवसायुज्यमाप्स्यसि ॥

ध्यां सरावणः ॥ शंकरानुग्रहं विना ते त्वया वध्यः हंतुं शक्यः कथं चास्तु ॥ हृत्यानां कर्त्तेशीति वैकल्पिकी
षष्टी ॥१६॥ अत इति ॥ अतः शंकरानुग्रहस्यावश्यकत्वात् ॥ विरजागमं विरजाख्यदीक्षाप्रतिपादकं शा
स्त्रमाश्रितः सन्त्वां दीक्षयितुं करिष्यामि ॥ दीक्षाशब्दान्मसुवर्त्मनस्तत्करोति ॥ एणविष्टवदित्या २२
तिदेशान्मत्रपरिष्टेऽश्वलोपः ॥ तेन मार्गेण उपपायेन त्वं मर्त्यत्वं इतरसाधारणत्वं मुक्तात्यक्ता तेनो मयः
अङ्गशरीरवान् न वञ्चयिष्ये ॥१७॥ येनेति ॥ येन दीक्षां मार्गेणारणे शत्रुं हत्वा सर्वान्कामान्काम्यं त्वं

६६ विष्णु नि ३

मष्टम्यां विषेयतः ॥ एकादश्यां सोमवासरे आर्द्रायां वासमारजेत् ॥२१॥ ३५ तनी दुर्गा

कामा ॥ कामनाविषयास्तानवाप्स्यसि प्राप्स्यसि किंच ॥ नृमंडलं नुक्ता अंते शिवसायुज्यं परममुक्तिं ॥ अ
वाप्स्यसि ॥ शुद्धांतःकरणस्याविवेकादि साधनसौर्ज्यादिति ज्ञावः ॥१८॥ अथ मुनिवाक्यश्रवणनंतरं रामः ॥
तं मुनिसत्तमं दंडवत्साष्टांगं प्रणम्य दुःखनिर्मुक्तः सन् प्ररुष्टेन अंतरात्मना उपलक्षितं च सन् उ
वाच ॥ मुनिश्रेष्ठे न मदीयमिष्टं सेष्यतीति प्रतिज्ञातत्वात् तत्र विनंबो स्तीत्यमन्यतेति ज्ञावः ॥१९॥ तत्ता
र्थ इति मुने अहं हतार्थो ज्ञातः ॥ मम वांछितार्थः आगतः सिद्धः ॥ तथा हि पीतांबुद्धिः ॥ त्वं यदि मे मत्सं प्रसन्न

॥ स्तुत उवाच ॥ अथ प्रणम्य रामस्तं दंडवन्मुनिसत्तमं ॥ उवाच दुःखनिर्मुक्तः प्ररुष्टेनांतरा

॥ त्मना ॥१९॥ तत्तार्थो हं मुने जातो वांछितार्थो ममागतः ॥ पीतांबुद्धिः प्रसन्नस्त्वं यदि मे किमु ३

॥ लक्ष्मः ॥ अतस्त्वं विरजां दीक्षां ब्रूहि मे मुनिसत्तम ॥२१॥ अगस्त्य उवाच ॥ मुक्तपक्षे चतुर्दश्यां

स्तर्हि दुर्लभं किमु ॥ अन्येषां सत्ताविसमुद्रपानं कृत्वा ते स्तब्धानुग्रहे सतिसमुद्रमेतुबंधनाद्यात्मकं ॥ मद्विष्टं
अनायासेनैव सेष्यतीत्यर्थः ॥२०॥ अत इति ॥ हे मुनिसत्तम विरजां दीक्षां अतस्मानुग्राह्यत्वात् मे मत्सं
ब्रूहि ॥२१॥ मुक्तपक्ष इति मुक्तपक्षे चतुर्दश्यां अथवा अष्टम्यां अथवा सोमवासरादनिहत्राभ्यामुपेताया
मेकादश्यां समारजेत् ॥ आरजेत् ॥ परस्मैपदमावर्त्त ॥२२॥

यमिति। यं देवं इच्छेत्तु मां कृत्वा त्वात्वापुपतं त्रतं चरेदिति वक्ष्यमाणो नाचयः। इत्यमिति। कथं नूतं
 वामं। श्रेष्ठं पूर्णं नंदरूपत्वा सुंदरं वासं साराणं वम ग्राह्यमयतीति चामः। रुद्रमिति। रुद्रः संसा
 रिणः तान् रगति अदत्ते पया अनुग्रहाति। तिरुद्रः। तं। किं वं तरु दि धाता मुपदेवे आतो नुप
 सर्गे क इति रातेः क प्रत्ययः। परात्परतरमिति॥ परः जडा दुर्लभः जीवः। तस्मात्परतरं तन्नि
 यामकत्वात्॥ परादिति परः स्वभिन्नः प्रपंचः तं अतति सातत्येन व्याप्नोत्यधिष्ठानतयेति
 ॥ यं वाममाहुर्बुरुद्रं शाश्वतं परमेश्वरं॥ परात्परतरं वाहुः परात्परतरं शिवं॥ २३॥ ब्र
 ॥ स्मरणं जनकं विष्णोर्वक्त्रे वायोः सदा शिवं॥ ध्यात्वाग्निना वसथ्याग्निं विशोध्य च पृथ
 ॥ कृपय क॥ २४॥ पंचभूतानि संयम्य ध्यात्वा गुणविधिक्रमात्। मात्राः पंच च तस्त्रिमात्रे
 परान्। परे जीवास्तरेत्यनेति परतरः। पराच्चासौ परतरश्चेति कर्मधारयः। अतो न रुक्तं शिवं
 ॥ भुजकरं। तत्करोति एषं तात्पचाद्य च॥ २३॥ ब्रह्मण इति। ब्रह्मणः विष्णोर्वक्त्रे वायोश्च जनकं। ब्र
 ह्म विष्णादिशब्दाच्चा नाम सकल लीला विग्रहाद्यधिष्ठानतत्वं विवर्चयन्त्यमित्यर्थः। अत एव सदा शिवं
 सर्वदा पूर्णं नंदमना व्यवस्थितं। एवं विधं ध्यात्वा इति पूर्वोक्तमनेनोक्तं पनिबद्धं नूतं मुद्रिका
 रमाह। ध्यात्वेत्यादिना पंचभूतानि स्वीयदेहान् रजकाणि पृथक् पृथक् विशोध्य वायुजीवेन वायुध्या
 नपूर्वकं शोषयित्वा अग्निबीजेन आवसथ्याग्निं ध्यात्वा तेनाग्निना तानि त्रिमात्राणि संयम्य दग्धा॥ २४॥ तत्र
 अग्निना

लाम

वास्तदाहस्यासंनवानि प्रशार्थ आह ध्यात्वेति। मदीयदेहान् रजकभूतानि अग्निना दग्धाना
 तिजावना। नृत्वेत्यर्थः। तत्र जावनायां प्रकारमाह। गुणविधीति। गुणाः शब्दादयः तेषां विधिबो
 धनं तत्क्रमेणेत्यर्थः। तमेव कर्म स्फुटतरमाह। मात्रा इति। पंचमात्राः रूपरसगंधस्पर्शशब्दतन्मा
 त्राः। अत्र मात्रापदेन तत्संबन्धिनः। पृथिव्यादयौलस्यंते। तथा च पूर्वपूर्वभूतस्योत्तरोत्तरं प्रत्युपादा
 नतया तदीयशब्दादीनामप्युत्तरोत्तरमन्वयात् पंचमात्रा इत्यनेन पृथिव्युक्ता भवति। चतस्त्र इत्य
 ॥ एकमात्रं ममात्रं हि द्वादशां तं व्यवस्थितं। स्थित्यां स्थाप्या मृतो नूत्वा त्रतं पाशुप
 ॥ तं चरेत्॥ २५॥ ॥ इत्यनेन जल। तिमात्रा इति तेजः। हिरिति वायुः॥ २५॥ एकमात्रमिति। ए
 कामात्रयस्य तथा नूतमाकाशः। एतच्चोपलक्षणमित्याह। द्वादशां तमिति। द्वादशः एकादशतत्त्वा
 नामाधारः परमेश्वरः। अतो लयावधियस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा व्यवस्थितं सुस्थि
 तं वस्थितं। स्थितां स्थाप्या मे ध्यात्वेत्यर्थः। एकादशतत्त्वानि त्रुजागवते कति तत्त्वानि विरवेशे
 त्युपक्रम्य नवैकादशपंचत्रीणां तत्त्वमिह शुभुमेत्युपन्यस्य मायां मदीयमाश्रित्य वदतां किं तु धर्मि
 त्यंतेन स्वीकृतानि। स्थितां स्थाप्येति तदं नंतरं मम भूतबीजेन ध्यानं पूर्वकं सर्वलयाधारा ब्रह्मण अ
 मृतमेकेन सृष्टिः क्रमेण देहोत्पत्तिपर्वतं ध्यात्वेत्यर्थः। अमृतो भूत्वेति परमेश्वरोपासनायोग्यदि
 ध्यदेहवानहमित्यभिमानं नृत्तेत्यर्थः॥ ॥ २६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५

इदमिति। पाशुपतं पशुपतिदेवताकंदं ब्रतं समासतः संसृपेण करिष्यामिति। एवं प्रातस्त
 प्रातरेव संकल्प्य स्वशाखोक्तविधिना अग्निनिधाय प्रतिष्ठाप्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ उपोषितः अतो
 पवासः मुचिः बाह्याभ्यंतरशौचवान्। स्नातः मुक्तवस्त्रधारी मुक्तयज्ञोपवीतवान्। मुक्तमा
 त्यानुलेपनेयस्य तथाभूतः स न जुहुयादित्युत्तरेण संबंधः ॥ १८ ॥ जुहुयादिति। ततस्तदनंतरं
 रं एकग्रः स न प्राणायामादिभिर्विरजामंत्रैः अनुवाकान्तं अनुवाकसमाप्तिपर्यंतं पृथक्
 ॥ इदं ब्रतं पाशुपतं करिष्यामि समासतः। प्रातरेवं तु संकल्प्य निधाय अग्निं स्वशाखया।
 ॥ १७ ॥ उपोषितः मुचिः स्नातः मुक्तांबरधरः स्वयं। मुक्तयज्ञोपवीतश्च मुक्तमात्यानुलेपनः।
 ॥ जुहुयादिरजामंत्रैः प्राणायामादिभिस्ततः। अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यं चरुं च कुरु ॥
 प्रत्येकं समिदाज्यं चरुं समिधः आज्यं। चरुं च। जुहुयात् ॥ १८ ॥ आत्मनीति। अत्र अग्र इती
 तिवक्तव्ये अग्नेति संधिरार्थः। नदायमर्थः। याने अग्ने यज्ञियात नूरित्यादिनामंत्रेण अग्नि
 मात्मनिसमारोप्य तदनंतरं नस्म विरजान लजमेव संनिधानात्। आदाय गृहीत्वा। अग्नि
 रित्याद्यैर्मंत्रैर्विष्टं ज्येष्ठस्मानुमंत्रणं तत्त्वैत्यर्थः। नस्मानुमंत्रणं मंत्रस्य पिप्पलादपि
 विः गायत्री छंदः रुद्रो देवता नस्म शुद्धर्थे जपे विनियोगः ॥ ३ ॥ अग्निरिति नस्मेत्यारभ्य म

न एव एतानि चतुर्विंशस्मान्तीत्यंतैः अथर्वशिखायां पठितानैर्मंत्रैः नस्मान्निमंत्रणं कर्तव्यमि
 ति। ततो गानि संस्पृशेत् ॥ ललाटेऽदिषु नस्मधारयेदित्यर्थः। धारणं च शिवनाममंत्रेण गाय
 त्यादिनिर्वातया च पुलस्त्यः अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैः शुद्धं नस्मान्निमंत्रितं। शिवमंत्रेण वाधार्य
 मंत्रेण हरेण वा गायत्र्या वापि देवर्षेर्मंत्रेण प्राणवेनेति। तेषां फलविशेषं स एवाह। करोति
 शिवमंत्रेण स्त्रिपुंड्रं द्विजोत्तमं। अहः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते। अथाहरेण मंत्रेण
 ॥ आत्मनि अग्निं समारोपयाने अग्नेति मंत्रतः। नस्मादायाग्निरित्याद्यैर्विष्टं ज्येष्ठांगानि संस्पृ
 शेत् ॥ १९ ॥
 यः करोति त्रिपुंड्रं। विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिवेदितं। सौरं पदमवाप्नोति गायत्र्या मु
 निसत्तमा प्राप्नोति ब्रह्मणोरूपं प्राणवेन न संशयः। इति। इह त्वद्यपि त्वंगानि संस्पृशेत्। इति समा
 न्यत उक्तं तथापि धारणे विशेषो ग्रंथेन राक्षो ध्यातत्र शौतकः ललाटे रुद्रयेकं डेः बाह्वोः पृष्ठे तथा ग
 ले। त्रिपुंड्रं नस्मान्नुयादित्युक्तं मंत्रेण मानव इति। स्मृतिरत्नावल्यां। मध्यमाना मिकां गुह्यैरनुलोम
 विबोमतः। अतिस्वल्पमना युष्ममतिदीर्घतपः हयनेत्र युग्मप्रमाणेन त्रिपुंड्रं धारयेद्विजः। स्मृति
 संग्रहे। धार्यं नस्मान्निमंत्रितं तु गृहीत्वा जलसंयुतं। सर्वकाले न वेस्त्रीणां यतीनां जलवर्जितं। म
 ध्यां गुह्येन येनैव स्वदृष्टिण करस्य च ॥ त्रिपुंड्रं धारयेद्विज्ञानं सर्वकल्पनाशनमिति। एतच्च म
 नानप्रस्थस्य कन्यानां दाहादीनन्त एतथा ॥ मध्याह्ने कालाकाले च परतो जलवर्जितं ॥ २

स्मधारणं सर्वकर्मणि। न च ध्यानं न त ज्ञानं न त दानं न जपो न सः॥ त्रिपुंड्रं च विना येन विप्रो लभ्यते न
 छितमिति वचनात्। कात्यायनोपि। आद्ये यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने। धत्तत्रिपुंड्रं पूतात्मा
 मृत्यं जयति मानवेः। संयोगपृथक्त्वायेन पुरुषार्थमपि तथा च॥ ॥ न विध्यपुराणं। सिते
 न जस्मना ऊर्या त्रिसंधं च त्रिपुंड्रकं॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते। सत्यं शौचं जपो हो
 मस्तीर्थदेवादिपूजनं। न स्वार्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुंड्रं धारयेदित्यादि॥ एवं स्थिते प्रकृतव्याख्येयं
 ॥ न स्मच्छ्रोत्रो विद्वान्महापातकसंज्ञकः॥ पापैर्विमुच्यते नित्यं मुच्यते च न संशयः॥ ॥ ३॥ विपर्य
 ॥ मग्रेयं तो न स्मवीर्यवान् जस्म संयुतः॥ ३॥ न स्म स्नानं रनो विप्रो न स्म शापी जितेन्द्रियः। सर्वपाप
 ॥ विनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥ ३॥ एवं ऊरुमहा नागशिवनाम सहस्रकं। इदं तु संप्रदास्यामि

ग्रंथोक्तं न स्मधारणं प्रकरणं। हिरजांगमिति नायं॥ पंचदशाध्याये वक्ष्यमाणं तु प्रकरणं पाठेना
 वात्पुरुषार्थविस्तारस्तु अन्यतो बोद्धव्यः॥ ३॥ मुच्यते चेति। अंतःकरणमुद्दिष्टं पूर्वविनिर्मुक्तं कं ज्ञानं द
 रा मुच्यत इत्यर्थः। वीर्यमिति। जस्मवान् जस्म धारी वीर्येण संयुतो जवति। अत्र हेत्ववादमाह। अग्रे
 वीर्यं यतो जस्मेति। तेन एतन्न क्रियत इति तस्याशस्य लक्षकमिदम्॥ ३॥ एवं ऊर्विति। एवं प्रागुक्तरीत्या
 दि न स्मधारणं ऊर्वित्यर्थः। इत्थं बुद्ध्यां शिवनाम सहस्रं तु सप्त कृसावधानतया प्रकर्षेण स्नेहातिशयेन द
 तेन सर्वार्थमाप्नुयसि॥ ३॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै शिवनाम सहस्रकं। वेदसारा त्रिधं नित्यं शिवप्रत्यक्षकारकं॥ ३॥ उ

स्यामि। तेन नाम सहस्रेण त्वं सर्वमर्थं प्रयोजनं प्राप्नुयसि॥ ३॥ इत्युक्त्वा तिति॥ इति पूर्वोक्तं ज्ञा
 तस्मै रामायवेदसार इत्यनिधाय चर्चनाम धेयं यस्येति तथा नतं। नित्यं हं प्रत्यहं शिवप्रत्यक्षकार
 कं जगत्साक्षात्कारजनकं शिवनाम्नां सहस्रकरं हस्यन्तं सहस्रं। अज्ञाते इति कप्रत्ययः प्रददौ
 उक्तं चेति। तेनागस्त्येन उक्तं च। किमुक्तं तदेवाह। हे राम। त्वं दिवानिशं अहोरात्र इदं जप। तदपि न कस्मिंश्च
 देवाहोरात्रे किं तु सर्वे धित्या ह नित्यमिति॥ ३॥ तत इति। ततः सहस्रनाम जपान् प्रसन्नः क

॥ ततः प्रसन्नो जगवान्महापाशुपतास्त्रकं॥ तु न्यं दास्यति तेन त्वं शत्रून् हत्वा प्रप्सि प्रियां॥ ३॥
 ॥ तस्यैवास्त्रस्य माहात्म्या स मुद्रं शोषयिष्यसि। संहारकाले जगतामस्त्रं तस्यैव तीपतेः॥ ३॥ त
 ॥ दत्तात्रेयानवानां जयस्तव स्तु दुर्लभः॥ तस्माच्च धुत देवास्त्रं शरणं याहि शंकर॥ ३॥ ॥ इति
 ॥ श्रीपद्मपुराणे शिवगीता रूपनिघण्टु तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

तत्प्रसादः जगवान् शिवः परैरज्ञातं सुमहद्यत्पाशुपतास्त्रं तत्तु न्यं दास्यति। तेन शत्रून् रावणं त
 हं वरांश्च हत्वा त्वं प्रियां सीतामाप्स्यसि॥ ३॥ तस्यैवेति समुद्रमपि तस्यैवास्त्रस्य माहात्म्या सामर्थ्या
 शोषयिष्यति तस्य समुद्रशोषणसामर्थ्यं कैमुतिकन्यायेन समर्थयते॥ संहारिणि पार्वतीपतेः

मूलं नोक्तं ३॥ मूलं नोक्तं ३॥ मूलं नोक्तं ३॥

शिवस्य जगतां संहारकालेन देवस्य ते हि पते इत्यस्वंप्रयोगार्थमित्यर्थः ॥ असुहोपरो ॥ क
र्मणि घन ॥ तद्योगात्कर्त्तरि षष्ठी ॥ ३५ ॥ तदिति ॥ तस्यास्त्रस्याला नेदानवानां जयस्तवं दुर्लभः क
र्तुः शेषत्वेऽपि विवक्षायां षष्ठी ॥ तेन न लोके नि निवेद्यस्या प्रवृत्तिः उपसंहरति तस्मादिति ॥ ३६ ॥
॥ इति शिवगीता व्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥

॥ सत उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता मुनि श्रेष्ठे गते तस्मिन् निजाश्रमं ॥ अथ राम गिरौ रामः पु
॥ एषे गोदावरी तटे ॥ शिवलिंगं प्रतिष्ठाप्य ज्ञत्वा दीक्षां यथाविधि ॥ नूति नूषित सर्वा
॥ गोरुद्राक्षाचरौ र्युतः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ज्ञातांतपश्चर्यान्तर्द्वलज्जातं सदा शिव
प्रादुर्भावं च वरुणं धिञ्चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते ॥ एवमिति ॥ मुनि श्रेष्ठे तस्मिन् गस्ये एवं उक्ता
निजाश्रमं गते स नि अथ रामः राम गिरौ पु एषे पवित्रे गोदावर्षास्त्रिते शिवलिंगं प्रतिष्ठाप्य
॥ यथाविधि पूर्वाध्यायोक्तं विधि मनति कम्पदीक्षां विरजारव्यां ज्ञत्वा स्थित इति पंचमः श्लोकः ॥ ३६ ॥
न सहान्वयः ॥ कीदृशो रामः नूति नूषित सर्वांगः ॥ रुद्राक्षा एवाचरौ र्युतः ॥ २ ॥

अनि विच्य जलैः पुण्यैर्गौतमी सिंधुसंज्ञकैः ॥ प्रचीयत्वा वन्यपुष्पैस्तद्वन्यफलैरपि ॥ ३॥ नूनं श्लोक
अनि विच्येति ॥ स्वयं प्रतिष्ठापितं शिवलिंगं पुण्यैर्जलैरनि विच्य ॥ किं विविधैर्जलैः गौतमी सिं
धुजलैः गोदावरी नदी प्रज्ञकैः ॥ वन्यानि वने ज्ञातानि तादृशैः पुष्पैः फलैश्चार्चयित्वा स्थित इति व
क्ष्यमानेनान्वयः ॥ ३॥ नस्मेति ॥ नस्मना नमः नस्मन्नेव शोते इति नस्म शायी ॥ व्याघ्रस्य चर्म तदे
वासनं तस्मिन् स्थितः नक्तं दिवं अहोरात्रं नाम्नां सहस्रं वेद साराख्यं शिवनाम सहस्रं प्रकथे
रान्ति श्रद्धारूपेण जपन् ॥ न विद्युते अन्यस्मिन् सदा शिवाग्निने धीर्यस्य सः ॥ अनन्यधीः मास
॥ नस्मन्नो नस्म शायी व्याघ्रचर्मसने स्थितः ॥ नाम्नां सहस्रं प्रजपन् नक्तं दिव मन
॥ न्यधीः ॥ ४ ॥ मासमेकं फलाहारो मासं पणसः स्थितः ॥ मासमेकं जलाहारो मासं
॥ च पवनाशयः ॥ ५ ॥ शांतो दांतः प्रसन्नात्मा ध्यायन्नेवं महेश्वरं ॥ इत्थं कजे समासीनं
॥ उमादेहार्द्धधारितां ॥ ६ ॥

॥ मिति एकं मासं व्याप्य फलमेवाहारो यस्य तथा नूतः पण
नेव अशपं इत्यशनं नृत्यं यस्प तथा नूतः अत्र सर्वत्र मासमित्यंत संयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥ शांत
इति पुनः किं नूतोराम चंद्र शांतः अंतरिंद्रेय निग्रहवान् ॥ दांतः बहिरिंद्रिय निहरेवान् ॥ इ
त्थं कजे समासीनं महेश्वरं एवं पूर्वोक्तनियमविशिष्टः सन्ध्यायन् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिनयनशब्दस्य चतुर्नादित्वात् तन्नेत्याहुर्द्वयवृत्तिकादयः ॥ नायं शुभ्रादिकिं तु पूर्वपदा
 संज्ञायामिति नवत्येवेह एवमित्यन्ये ॥ विद्युः सौदामिनि न इत्यिंगगनां जटानां धरंधारकं
 ॥ अन्यथा कर्मण्यणः प्रसंगात् विद्युच्छब्देति गमि जुहोतीनामिति तद्वित्त्वं न स्पष्टालिककि
 पासंनियोगशिष्टत्वात् ॥ कोटि संख्या काः ॥ सूर्यः कोटि सूर्याः ॥ तैः सदृशं ॥ कोटि सूर्यप्रतीका
 शां ॥ कोटि सूर्यप्रतीकाशं नित्यसमा सोयमिति प्रागेवोक्तं ॥ १॥ नागेति ॥ नाग एव यज्ञोपवि
 ॥ चतुर्जं त्रिनयनं विद्युत्सिंगजराधरं ॥ कोटी सूर्यप्रतीकाश्च चंद्रकोटी सुरीतलं ॥ १॥
 ॥ सर्वाचरणसंयुक्तं नागयज्ञोपवीतिनां व्याघ्रचर्मो वरधरं वरदाभयधारिणं ॥ ८॥ व्याघ्र
 ॥ चर्मोत्तरीयं च सुरासुरनमस्कृतं ॥ पंचवक्त्रं चंद्रमौलिं त्रिशूलदमरुधरं ॥ ९॥ ॥

तंतदस्यास्तीति नागयज्ञोपवीतीतं न कर्मधारयान्मत्वर्थीयं इति तु प्राधिकं नागेर्यज्ञोपविनि
 नमिति वा ॥ त्रिशूलं चंद्रमरुध्रं त्रिशूलदमरुधरं धरंधारयंतमित्यर्थः ॥ कर्तृकर्मणोः कृती
 तिसूत्रेण कर्मणि घटी न च वति ॥ तदहं मिति सूत्रेण न दनित्यता ज्ञापनात् ॥ आर्चत्वाद्वा ॥ ९॥
 इदानीं जायते ॥ स्तिवर्द्धने अपह्रीयते परिणमते नश्यतीत्येवं रूपान्तरावविकारात् ॥ अस्तेनो
 क्तान् निषेधति नित्यमिति नित्यं नियतं नित्यतिरहितमित्यर्थः ॥ त्यपूने क्व वदति त्यपू नियतं

२७

अदरं

ध्रुवमिति वृत्तिकृतः ॥ शब्धमिति ॥ जन्मान्तरास्ति त्वलक्षणद्वितीयविकारशून्यमित्यर्थः ॥ शुद्धं निर्य
 मकं ॥ वृद्धिशून्यमित्यर्थः ॥ ध्रुवं एकरूपं तिपरिणामशून्यमित्यर्थः ॥ अपहृय रहितं ॥ अव्ययं
 नाशरहितं ॥ यद्यपि जन्मान्तरि घटवत्त्रयाणाम् अंतर्भावो जायकारादि निरुक्तः इहापि अ
 धमिति नेनैव घणो वा निषेधः ॥ मुख्यस्तथापि सिद्धस्य गतिरिति गोबलीवर्द्धन्यायेन समा
 धेयमिति दिक् ॥ १०॥ अथेति ॥ अथ मासचतुष्टयापगमनानंतरं महान्नादो जातः ॥ कोटि
 ॥ नित्यं वशाश्च तं शुद्धं ध्रुवमहरमव्ययं ॥ एवं नित्यं प्रतपनो गतं मासचतुष्टयं ॥ ११॥ अथ
 ॥ जातो महानादः प्रलयां बुद्धिनीषणः ॥ समुद्रमथनोद्भूतमंदरावनिर्धुनिः ॥ ११॥ रुद्रबा
 ॥ ण्मिसंदीप्तचक्षुःस्त्रिपुरविजयः ॥ तमाकर्ण्य शसंभ्रांतो यावत्पर्येति पुष्करं ॥ १२॥ ॥
 नाः प्रलयां बुद्धिनीषणः ॥ अंबुधिरावेन तदीयः शब्दो लक्ष्यते ॥ समुद्रेति ॥ समुद्रमथनेनोद्भूतो
 यो मंदरावनिर्धुतो मंदरपर्वतस्य धुनिः तस्य सदृश इत्यर्थः ॥ सिंहो माणवक इति वत् ॥ ११॥ रुद्रेति
 ॥ रुद्रस्य बाणमिना संदीप्तचक्षुःसंदीप्तवज्रलं यस्त्रिपुरं तस्य योः ॥ महान्तरं न इति यावत् ॥ तं क
 रोतीति तथा ज्ञातो महान्नादो जात इति पूर्वोक्तं नवयः ॥ तत्करोतीत्येतात्पचाद्यच् ॥ तमिति अ
 थ महानादोत्पत्त्यनंतरं नादमाकर्ण्य श्रुत्वा संभ्रांतः जातसंवेगः समौ संवेगसंज्ञमावित्य

विजय ३

मरः। नयादिनाकर्मस्वपाटवंसंवेग इतिहीरस्वामी। एवंचूतो रामः। यावत्पुष्करं गोदावरी
जलंतथैव प्रकांतत्वात्॥ पुष्करं सर्वतो मुखमित्यमरः॥ पर्येति॥ एष्यामीत्युपक्रांतवान्क
होरशब्दं श्रोत्रमशक्तुं वंतो हिजलेमजंतीति भावः। यावत्पु रा निपातयोर्तद्विजि विष्यति।
लटोति वन्मध्य एव रामस्य पुरो मह च तत्रेजश्च महातेजः आसीत्। हे द्विजा इति मुनीनां
संबोधयति॥१२॥ तेजसेसि। तेन तेजसा संक्रांतः सः रामो दशापि दिशो नापश्यत्॥ कंतु अंधी

॥ तावदेव महातेजो रामस्यासीत् श्रो द्विजाः॥ तेजसा तेन संक्रांतो नापश्यत् दिशो दश॥

॥१३॥ अंधी स ते ह एतत्तुं मोहं जातो नृपान्मजः॥ विचिंत्य तर्कयामास दैत्यमायां द्विजेशः॥

॥ अथोत्थाय महावीरः सज्जं चत्वा धनुः स्वकं॥ अविध्य निशितैर्वाणैर्दिव्यास्त्रैरनिमंजितैः॥१४॥

स ते ईहणे नेत्रे यस्येत्येव॥

नृपः स नृत्तुं शीघ्रं मोहं यातः॥१३॥ विचिंत्येति। हे

द्विजेश्वरः विचिंत्य विचार्य दैत्यमायां तर्कितवान्। दैत्यमाया एवेति। ऊहितवान्। अथ महावीरो रा
मः उत्थाय स्वकं आत्मीयं धनुः सज्जं चत्वा दिव्यास्त्राणि मंजिताये निशितास्त्रीणां स्त्रैः वक्रतस्तु वा
होरस्त्रैश्चेत्येवार्थः। तथा चानुपदं वक्ष्यति। तस्मिंस्तेजसि शस्त्राणि वास्त्राण्यस्य महीपतेरिति पूर्वोक्तं
तेजोराशिं अविध्यत्॥ ताडितवान्। व्यधत्ताडने इति धातोः कर्तरि लट्॥१४॥ दिव्यास्त्राण्येवाहं द्वाभ्यां आ

बल ३

ग्रेयमिति। आग्नेयं अग्निदेवताकं। मोहनेऽनेनेति मोहनं मोहनास्त्रं। अनिलो वायुर्देवतास्येत्य
निलं। ऊलिशं च आनलं चेति समाहारद्वंद्वं। ऐंद्रं वायव्ये वेत्यर्थः॥ अयं राघवो बहून्पुत्रान्।
प्रायुक्तप्रयुक्तवान्॥१५॥ तस्मिंस्तेजसि आगुक्ते तेजसि अस्य महीपतेः शस्त्राण्यस्त्राणि च
विलीनानि महान्नस्य संबन्धिन्यः करकावर्षोपलानीरधा विवेति दृष्टांतेन अत्यंतमस्त्राणां अं
हीनावं दर्शयति॥१६॥ तत इति। तदनंतरं तस्य कराव्युत्तं सत् धनुर्ज्वाल तथा तूणीरं निषंगः

॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं मोहनं सौरपार्वतं॥ विष्णुचक्रं महाचक्रं कालचक्रं च वैष्णवं॥१५॥

॥ रौद्रं पाशुपतं ब्राह्मं कौबेरं ऊलिशानिलं। नार्गवादि बहून्पुत्रान् प्रायुक्तराघवः॥१६॥

॥ तस्मिंस्तेजसि शस्त्राणि वास्त्राण्यस्य महीपतेः विलीनानि महान्नस्य करकावनीरधौ॥१७॥

॥ ततः ह एनज्वालय धनुस्तस्य कराव्युत्तं तूणीरं चांगुलीत्राणं गोधिकाधि महीपतेः॥१८॥

जक्ती ज्वालोत्येत्यनुषज्जते यद्यपि तूणीरसंगतूणीरनिषगा इषुधिर्दयोः तूणीमित्यमरेण
तूणीरशब्दः पुच्छिं ग एवोक्तः त्रिंश्लिं गानां न दं द इति तेन परिभाषितत्वात्। तथाप्यायं लिंगव्य
त्ययो बोध्यः। यद्वा। तूणीराति आदत्ते इति तूणीरं तूणीरसहितमिति यावत्। इदं अंगुलित्राणं
ज्वालेतियोजना। तथा। गोधिकापि ज्याघातवारणार्थं कृतं चर्ममयं तलमपि ज्वाला। गोधेतले जा

घातवारणे इत्यमरः। अत्र हि सव्यसाव्यजिप्रायेण गोधे इति वचननिर्देशा इति स्वामी। गुथप
रिवेष्टने॥ अस्मत्करणे ङिदादिभ्यो ङि प्रत्यये शु एविशिष्टं जिदादिगणपाने निपातिनं॥
॥ १८॥ यद्वा रोगेण विव्यादिस्तृजोक्तरीत्या निवृत्तप्रेषण इत्युभयविप्राप्ततार्थपर्यवसा
ने साधसिद्धिर्न त्रीतिवत्करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां पचाद्यविबोधां उक्तं च हरिणा निवृत्त
प्रेषणज्ञातोः प्राप्ततेर्थे णि जुच्य इति। न च शुद्धादेवाच्प्रत्ययोऽस्त्विति वाच्यं। इगुपधत्तहरे

॥ तदृष्ट्वा लक्ष्मणे जीतः पपात नु विमूर्छितः। अथा किंचित्करो गमो जानुन्यामवनिग

॥ निगतः॥ १९॥ मीलीताहो जया विष्टः शंकरं शरणं गतः॥ स्वरेण प्युच्चरतुच्चैः

॥ शंभोर्नाम सहस्रकम्॥ २०॥

न केन वा धितत्वात् न च वासरूपन्यासः। सरूपत्वात् नानुबन्धकनमसात्त्वमिति सिद्धांतादिति
दिक॥ तदिति॥ अथ धनुरादि ज्वलनानंतरं तत्तदधनुरादीनां ज्वलनं दृष्ट्वा लक्ष्मणे जीतो भूत्ति
तश्च स नु विपपात॥ अथ रामो न किंचित्पराक्रमं करोतीत्य किंचित्करः स न जानुन्यामवनि
गमिगतः प्राप्तः॥ १९॥ मीलितेति॥ मीलिते अक्षीणीयेन तथा भूतः जया विष्टश्च स न शंकरं शर
णं रक्षितारं गतः प्राप्तः। किं कुर्वन् शंभोर्नाम सहस्रकं वेदसा राख्यं उच्चैस्वरेण तारस्वरेण पितुच्चरन्
उच्चारयन् इत्यर्थः। अंतर्भावित एषां चरतेः शब्दप्रत्ययः॥ २०॥ ॥

शिवं चेति। किंच। शिवं नमो दंडवत्साशंगं पुनः पुनः प्रणनाम॥ २१॥ पुनश्चेति॥ पुनश्च पुनरपि
पूर्ववदेव शब्दासीत् क्रीदशः शब्दः। हे अंडलं स्वतत्स्वानयत्प्रतिधानेर्दिशः। पूरयन्नि
त्यर्थः। अंतर्भावित एषां चरत्ययः। तथा च सुधाभूमिभ्योरंजयं करं च चालपर्वताश्च कं पितम्।
२२॥ अथेति। अथानंतरं हणेन नमीलितः। स न रामः शीतांशुश्चंद्रस्तद्वत्तीक्ष्णं शीतस्पर्शं ते
जः। आसमंताददधत्। अपि वसादरमद्राहीदित्यर्थः। धेदुपाते। विनायाधेदुश्चोरिति चड्। यावद्या

॥ शिवं च दंडवद्भूमौ प्रणनाम पुनः पुनः पुनश्च पूर्ववत्सासीत् छरोदि अंडलं स्वनत्॥ २१॥

॥ च चालवसुधाधोरं पर्वताश्च कं पिरे॥ २२॥ अथ हणेन शीतांशुः शीतलं तेज आदधत् उ

॥ मीलिताहो रामस्तु यावद्यावत्प्रपश्यति॥ २३॥ तावद्दशरथं सर्वलंकारसंतम्॥ २३॥ ॥

वत्तु प्रपश्यति प्रकर्षेण अवलोकयति तावद्दृष्टं न ददर्श॥ प्रथमं तेजः पुंजमात्रं दृष्टं ततो रथ
चत्वेनाज्ञासीदित्यर्थः॥ दृष्टं च विशिनष्टि सर्वालंकारेत्यादि पूरयंतं दिशो दशेत्यंतेन॥ २३॥ ॥

तित्रैववेति। तत्रैव वरुषने सुषेनासीनां जगन्मातस्मं बिकारं स्थुनं दने ददर्शेति वक्ष्यमाणेनान्वयः
अं बिकाया एव विशेषणानि पूर्वचंद्रनिजान्नमितादीनि॥ पीयूषवेति। पीयूषस्यामृतस्य मथनेनो
द्भूतं यन्नवनीतं। दधि मथनप्रभवप्रसिद्धं नवनीतापेक्षया कारणप्रकर्षादित्यंतरमणीयमिति भावः।
तस्य यः पिंडस्तद्वैतितां प्रोतं शृंगाग्रवचितं स्वर्णं सुवर्णं बस्यतां मरकतच्छायां नृशृंगद्वयेनांचितं पूजि
सि

॥ पीयूषमथनोद्भूतं नवनीतस्य पिंडवत्। प्रोतस्वर्णं मरकतच्छायां शृंगद्वयांचितं॥ २५॥ नील
॥ रत्ने हलां कृत्स्नकंठकं वल्लभं चितं॥ रत्नपल्यागा संयुक्तं निबद्धं चेत चामरैः॥ २६॥ घंटिका
॥ घर्घरैः शब्दैः पूरयंतं दिशो दश॥ तत्रासीनं महादेवं मुद्गस्फुटिकविग्रहम्॥ २७॥ ॥

तं रमणीयमित्यर्थः॥ २५॥ नीलेति॥ नीलरत्नं चंद्रनीलमणिः॥ तद्वदीहणे यस्य तां कृत्स्नेन कंठकं व
लेन सास्त्रयाज्यं चितं। रत्नमयेन पल्यागेन संयुक्तं। चेत चामरैर्निबद्धं। संबंधः॥ २६॥ घंटिकेति। घं
टिका दुग्धं घंटाः घर्घराः नृषणा विशेषाः तैर्विविधैर्येन गिताः शब्दाः तैर्दशदिशः पूरयंतं तत्रेति
॥ तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते वृषणे आसीनं महादेवं ददर्श रघुनंदन इति वक्ष्यमाणेनान्वयः॥ महादेवस्य वि
शेषणानि मुद्गस्फुटिकेत्यादिनि॥ २७॥ ॥ श्री॥ ॥ उ॥ ॥ ॥ ॥

आकारेण

तित्रैववेति। तत्रैव वरुषने सुषेनासीनां जगन्मातरं मं बिकारं स्थुनं दने ददर्शेति वक्ष्यमाणेनान्वयः
नानाविधेति॥ नानाविधानि यान्यायुधानि तैरुद्गासितुं शीलं येषां ते नानाविधायुधोद्गासितः। तथाभू
ताः दशबाहो यस्य तं तथाभूतं। ननु उद्गासितेति निप्रत्ययोन्युपपन्नः। सुष्यजाता विति सूत्रे सुषुक्तिः।
प्रादिनि निरत्यर्थेति काशिकादौ सिद्धं तित्त्वादिति चेत्। न उपसर्गस्योपपदतमाश्रित्य प्राप्नो
ति निनिर्नवतीति तदर्थं अन्यथा ब्राह्मणानामंत्रयितेति तदुदाहृतस्य अजातिप्रत्युदाहर

॥ कोटि सूर्यप्रतीकाशं कोटिशीतां मुशीतलां॥ व्याघ्रचर्मविरधरं नागयज्ञोपवीति
॥ नं॥ २८॥ सर्वालंकारसंयुक्तं विद्वत्पिंगजतधरं॥ नीलकण्ठं व्याघ्रचर्मोत्तरीयं चंद्रशे
॥ खरं॥ ३०॥ नानाविधायुधोद्गासितं दशबाहुत्रिलोचनं। युवानं पुरुषं श्रेष्ठं सच्चिदानंद
विग्रहम्॥ ३१॥ ॥

णस्यासंगतिप्रसंगादिति प्रांचः॥ वस्तुनस्तु उपसर्गादतिधाता विति सूत्रे कैयटेन सुष्यजाता वि
तिसुवग्रहणं॥ प्रादिषु प्रत्यर्थं॥ तेन प्रादावपि निर्वत्येवेत्युक्तत्वाद् उद्गांत्या नचाशंकान
चोत्तरमिति दिक्॥ ३१॥ ॥

तत्रैवचेति। तत्रैव वृषणे सुषेनासीनां जुगन्मानरं मंबिकां रघुनंदनो ददर्शेति वक्ष्यमाणेना
न्ययः। अंबिकाया एव विशेषणं निर्वृत्तं चंद्रनिजाननामित्यादीनि। नीलानां इंदीवरालां य
हाममाभातदा ज्ञांतं सदृशं उद्यंती आविर्भवती मरकतस्येव प्रजायस्यांतां॥३१॥ मुक्तेति। मुक्ता एका
जरणा नितैः संयुक्ता। अमलवतारा जिर्नद्वैरं चितां नृपितां रात्रि मिव स्थितां विंध्य हिति धरवडुंग

॥ तत्रैव च सुरवासीनां पूर्णचंद्रनिजाननाम् ॥ नीले इंदीवरदामा जामुद्यन्मरकतप्र
॥ प्रजां॥३१॥ मुक्ताजरणा संयुक्तां रात्रिं तारां चितामिव विंध्य हिति धरोत्तुंगकुचभा
॥ रत्नशालसां॥३२॥ सदससंशया विष्टमध्यदेशांतरां वराम् ॥

यो नृत्ततयोः कुचयोर्धो नारः। तस्य यो नारः। अतिशयः। तेनालसां। अथातिशयो नर इत्यमरः॥
॥३३॥ सदसदिति। सदससंशये अस्ति नयेत्येवं रूपे संदेहो आविष्टं विषयं नृत्तं मध्यदेशांतरं म
ध्यदेशावकाशो यस्यास्तां। अंतरमवकाशावधीत्याद्येमाः वरां सर्वोक्त्यां॥३३॥

३१

दिव्येति॥ दिव्यानां माल्यानां अंबराणां धराधारयित्री। तांबूलस्य ग्रासेन नृहणेन शोभितां ग्रसु
अदने धज्ज॥३४॥ शिवेति॥ शिवस्य आलिंगनेन संजातैः पुत्रकैः रोमांचैरुद्रासि त्रुशीलं यस्पतया
नृत्तो विग्रहो यस्यास्तां। सौंदर्येति। सौंदर्यसारस्य संदोहो मेलनं यस्यां तां तेन वज्रघ्नी देवि शेष्यनिघ
त्वा स्त्रीत्वं सौंदर्यसारस्य संदोह इति षष्ठी तत्पुरुषे तु परबलिंगतया पुस्त्वं स्यात्॥३५॥ स्वस्वेति। र

॥ दिव्यमाल्यांबरधरां नीले इंदीवरलोचनां। अलकोद्रासि वदनां तांबूलस्या ग्रासशोभि
॥ तां॥३४॥ शिवालिंगनसंजातपुत्रकोद्रासि विग्रहां॥ सच्चिदानंदरूपाद्यां जगन्मा
॥ तरमंबिकां॥३६॥ सौंदर्यसारसां दोहां ददर्श रघुनंदनः। स्वस्ववाहनसंबद्धाना
॥ युधलसत्कराम्॥३७॥ बृहदथंतरादीनि सामानि परिगायतः॥३७॥

घुनंदनः दिक्पालांश्च ददर्श इत्यन्ययः। कीदृशात्तदिकृपात्तात्। स्वस्ववाहनैरैरावतादिभिः संव
इत्त॥ नाना युधैर्वज्रादिभिर्लसंतः शोभमानाः करायेषां तात्। बृहत्साम। त्वामिह वामह इत्यस्या

३२

रथारथं नरं साम अत्रित्याश्रनो नुम इत्यस्यामचिगीतं। बहुचरथं नरं च बहुदथं नरे आदीये
 षांतानि। आदिशब्दाज नरो हि एण पुरुषगत्या दीनां संग्रहानि सामानि परिगायः। ऊर्वक
 इत्यर्थः। गीतिषु सामारथ्येति सिद्धं तात्॥ ३१॥ स्वस्वेति। स्वस्वकांता निःशरी प्रवृत्तिभिः समायु
 क्तान्परितः शिवयोः समंतात् स्थितान्॥ ३२॥ अग्रगंमिति॥ अग्रगंजना ईनं ददर्शेत्यन्वयः।

॥ स्वस्वकांता समायुक्तान्दिकालान्परितः स्थितान्॥ अग्रगंगरुडा रुहंशं वचक्रग
 ॥ दाधरं॥ ३३॥ कालांबुज प्रतीकाशं विदुः कांत्याश्रियायुतं॥ जपंतमेकमनसारुडाया
 ॥ यंजनाईनं॥ ३४॥ पश्चाच्चतुर्मुखं देवं ब्रह्माण्डं सदाहृणो चतुर्वक्त्रैश्च वेदरो प्रसूक्तैर्महेश्वरं
 ॥ लुप्तं नारतीयुक्तं दीर्घं कूर्चं च जटाधरम्॥ ४०॥
 कालांबुजं नीलोत्पलं ललनीलासितश्यामकालस्यामलमेचक्रा इत्यमरः॥ तेन सदृशं नि
 त्यसमासोयमित्युक्तं प्राक्॥ ३५॥ ॥ पश्चादिति। पश्चाद्ब्रह्माण्डं ददर्शेत्यन्वयः। चतुर्भिर्मुखैर्वेद
 चतुष्टयस्थरुद्रसूक्तैर्महेश्वरं स्तवंतं नारतीयुतं सरस्वत्या सहितं॥ दीर्घः। कूर्चः। भ्रूमध्यं यस्य
 तं दीर्घकूर्चं। कूर्चमस्त्रीनुवोर्मध्यमित्यमरः॥ दीर्घश्मश्रुतिविवा॥ कूर्चो विकृतिर्नैनमध्यं
 ऋवोः शमश्रुति केरवे इति विश्वः॥ ४०॥ अथर्वति। मुनीनां मंडलं। गंगादितदिनीयुक्तं मंडलं

अथर्वति। मुनीनां मंडलः संघः तं ददर्शेतिसंबंधः मंडलशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वेऽप्यत्र पुंलि
 ङस्यैव निर्देशः कथं नूतं मंडलं। अथर्वशिरसा। अथर्ववेदे प्रसिद्धेन देवाहुवैसुवर्गं लोकं
 मगमन्त्रित्यादितानुपनिषद्दिशोपेण देवं सदाशिवं स्तवंतं॥ अंबुधिं च ददर्श कीदृशं। गंगा
 दितिस्तदिनीजिर्नदीनिर्युक्तं। नीलविग्रहं। शरीरविशेषधारिणमित्यर्थः॥ ४१॥ धेत्येति। धेत्या

॥ अथर्वशिरसा देवं स्तवंतं मुनिमंडलं॥ गंगादितदिनीयुक्तं मंबुधिं नीलविग्रहं॥ ४१॥
 ॥ धेत्येति॥ धेत्येति मंत्रेण स्तवंतं गिरिजापतिं॥ अनंतादि महानागाकैलासगिरिसं
 ॥ निजान्॥ ४२॥ कैवल्योपनिषत्पाठान्मगिरिस्तविश्रुषितान्। सुवर्णवेत्रहस्ता धनं
 ॥ दिनं पुरतः स्थितं॥ ४३॥

॥ अतरोपनिषद्भाष्येण मंत्रेण गिरिजापतिं स्तवंतमि
 त्यंबुधेर्विशेषणं। अनंत आदिर्येषां तान् महानागान् महतः सर्पां ददर्श॥ ४२॥ कैवल्योपनिष
 दंपठंतीति कैवल्योपनिषत्पाठः तान्। सुवर्णेति। सुवर्णप्रचुरो वेत्रः सुवर्णवेत्रः। तस्मादितेन
 हस्तेन पुरतः स्थितं नंदिनं च ददर्शेत्यन्वयः॥ ४३॥ ॥ श्री॥

दक्षिण इति। दक्षिणे जगिगणेशं ददर्श कीदृशं मूषिकं आरुहो मूषिका रूढः तं मुषिकशब्द
इकारमध्येननु आकारमध्य इति धातुवृत्त्यादिषु स्फुटः मयूरणववाहनं मयूरवाहनं तं
दातृदंष्ट्रमुरवं जतरे ददर्शेति संबंधः॥४४॥ ॥४५॥ नटतीति नटनृ तथा भूतश्चासौ र्चंगि
रतिर्गणविशेषश्च। तं दर्श॥ नाना विकाराणि वदना नियेषां तान् प्रमथाधिपान् ददर्श॥

॥ दक्षिणे मूषिकारूढं गणेशं पर्वतोपमं। मयूरवाहना रूढमुत्तरेष एमुरवं तथा॥४४॥ म
॥ हा कालं च चंडेशं पार्श्वयो नीयणा कृत्ति। कालाग्नि रुद्रं रस्यं जलदा वाग्निसन्निभं।
॥४५॥ त्रिपादं कुटिलाकारं नटं र्चंगिरदिपुनः। नाना विकार वदना कोटिशः प्रमथाधि
॥ पान्॥४६॥ नानावाहन संयुक्तं परितो मातु मंडलं पंचाक्षरी जपासक्रान् सिद्धविद्या
॥ धरादिकान्॥४७॥ दिव्य रुद्रक गीतानि गायत्किं नरचंद्रकं। तत्र त्रैयंबकं मंजुपदिकदंबकं॥४८॥
॥४६॥४७॥ दिवि जवानि दिव्या निरुद्राणि कायं ते ज्ञायंते। इति रुद्रकाणि। रुद्र प्रीत्यर्थं जपार्हाणी
त्यर्थः। एवं ज्ञूतानि गीतानि गायतीति गायत्किं नरचंद्रकं ददर्श। कैशवे अस्मान् घञ्ज्येकविधा
नमितिक प्रत्ययः। त्रीण्यंबकानि लोचना नियस्यासौ त्रैयंबकः। तस्यै मंत्रेयंबकं मंजुपदं। दिज
॥ कर्दंबकं त्रैलोक्यं चंद्रचंद्र ददर्श॥४८॥

३३

नाद्युनृत्येति। अक्षरोगणान् ददर्श। नृत्यतः नृत्यं कुर्वतः तथानार्यं च नृत्यं च नयोः समाह
रो नाद्युनृत्यं तेनोपलक्षितान् केचि नृत्यं कुर्वन्ति अपरे तु नृत्यं अन्ये ज्ञानाद्युं कुर्वन्तीत्य
र्थः। कः पुनरेषां ते दइति चेत्। शृणु वाक्यार्थान्तिनयो नाद्युं। पदार्थान्तिनयो नृत्यं यत्तु स
र्वान्तिनयवर्जितं गात्रविहंपमात्रं शास्त्रोक्तांगं गंग रूपं तन्नत्तं स्पष्टं चैतदाद्युवृत्ति
॥ गायंतं वीणया गीतं नृत्यं तं नारदं दिवि। नृत्यतो नाद्युनृत्तेन नैरं नादीनक्षरोगणान्।
॥४९॥ गायच्चित्ररथादीनां गंधर्वाणां कर्दंबकं॥ कंबलाधतरो शंभुकर्णकुंदलतांगतौ॥
॥५०॥ गायंतो पन्नगौ गीतं कपाध्वं कंबलं तथा॥ एवं देवसजां दृष्ट्वा कृतार्थो रघुनंदन॥
॥५१॥ हर्षगजदयावाचां क्षत्रं देवं महेश्वरं। दिव्यनामसहस्रेण प्रणामान् पुनः पुनः॥
॥५२॥ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूचतुर्थोऽध्यायः॥ ॥४॥

सुहृत्स्वामित्वाह। नृत्तं विवाहा न्यदयिकादिविषयमंगविहंपमात्रं नाद्युं तु सर्वरसंपं
संधिचतुर्वृत्तिदशरूपकाश्रयं नटकमेति विस्तरो न्यत्र॥४९॥५०॥ गायंताविति। कपालं
वर्त्य च एतन्नामधेयो पन्नगौ ददर्श॥५१॥ चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

॥

॥

अथेति। अथ रामकृत महेश्वरप्रणामानंतरं तत्र तस्यां देवसभायां हिरण्यप्रचुरः
हिरण्यमयः दंडिनायनादिस्त्रे निपातनात् प्राधुः हिरण्यमयश्चासौ रथश्चास्मै रथश्च स
प्रादुरक्तं किं दशमे रथः। अनेकरत्नदिव्यरत्नानां अमुनिः किरणैः किमिरितं चित्रवर्णं रत्नं
दिगंतरं नतं धातुं सभायां हिरण्यप्रचुरं नतं चित्रकिमीरकल्लाघशबलेता अकवुरे इ
॥ स्रज उवाच ॥ अथ प्रादुः ॥ स्रज हिरण्यमय रथो नैमात् ॥ अनेकदिव्यरत्नां अकिमि
॥ रीतदिगंतरं ॥ १॥ नयोपांतिक पंकाष महाचक्रचतुष्टयः मुक्तानोरणसंयुक्तः श्वेत
॥ लत्रशतावृतः ॥ २॥

त्यमरः ॥ तत्करोति एष तात्कर्मनिष्ठः ॥ १॥ नचेति न विभुं स्तोत्रं योग्यं न व्यः न व्येन स्तुत्यं हृण
नुपांते प्रांते न वेन औपांतिकेन कर्दमेन आधलिप्तं महातांचक्राणां चतुष्टयं यस्मिन् स
क्तः चक्रप्रांतस्तुः पंक्वोपिकस्त्यादितोप्यनिसुरजितया परमेश्वरसंनिधाने विशेषवत्
था चक्रतियोग्य एवेत्यर्थः ॥ एतस्मिन् ॥ अर्हं न तेन हार्थे अवायत् ॥ मुक्तो मयेन तोरणे
नवर्हिद्वारेण संयुक्तः ॥ २॥

शुद्धेत्यादि। शुद्धयद्देम सुवर्णं तत्प्रचुराः खुराः शुद्धहेमखुराः। तैराद्यायेत्रुरंगगणस्तैः संयु
क्तः अशषशब्दस्य संबंधिशब्देन सापेक्षत्वेपि समासः उक्तं हि वाक्प्रदीपे संबंधेशब्दसा
पेक्षो नित्यं सर्वः समस्य ते वाक्सात्साव्यपेक्षास्य रत्नाचपिनहीयत इति मुक्तेति मुक्तावित
नमौक्तिकनिर्मितो लोचः अस्त्रीवितानमुल्लोचेत्यमरः। तेन विलसन्त दक्षा विलसन्त
नमान ऊर्ध्व ऊर्ध्वनागेच्छितो दिव्यदृषो यस्मिन् एवं न तो धजो यत्र रथे सतथोक्तः ॥ ३॥ मते

॥ शुद्धहेमखुरैराद्यत्रुरंगगणसंयुतः ॥ मुक्तावितानविलसद्दृषो दिव्यवृषध्वजः ॥
॥ ३॥ मत्तवारणिकायुक्तः पंचतल्लोपशो नितः ॥ पारिजाततरुद्रुतपुष्पमात्राभि
॥ रजितः ॥ ४॥

तिमत्ता निर्वारणिका जिह्वस्तीनी जिर्युक्तः नवैकादश पंचत्रीणां प्रत्यमिति जागवतोक्तैः
पंचतल्लैः तदधिष्ठात्री जिह्वेव तानिरुपशो नितः पारिजाततरुद्रुतानां पुष्पाणां मात्राया
अचिरं जितो नृषितः एष तात्कः ॥ ४॥

मृगस्य नाजौ समुद्रतोयः कल्लरीरूपो मदः तेन मृगमदरूपाया कस्तूर्येति यावत्। पं
क्तिः संजातपंकः मस्यादिप्रचवकस्तूर्यपेहया उक्तर्ष विशेषं सूचयितुं मृगनाजिति विशेष
षण्णोपादानं संवर्त्ततेति। प्रत्ययकालीनामेघनास्तद्वत् महाघोषाद्यः वीणादिस्वनासक्तेन किञ्च

॥ मृगनाजिसमुद्रतकस्तूरीमृदपंकिलः। कर्पूरागरुकैधूपोक्षुंगंधात्तष्टमधुव्रतः।
॥ ५॥ संवर्त्तधनघोषाद्योनानावाद्यसमन्वितः। वीणावेणुस्वनासक्तकिंनरीगणसं
॥ कुलः। एवं दृष्टारथं श्रेष्ठं वृषादुनीर्यशंकरोऽग्रं व्यासहितस्तत्र पट्टतले विश्रान्त
॥ ६॥ ॥ १॥ सुरनीरजनेत्राणां श्वेतवामरचालनैः। दिव्यव्यजनपातैश्च प्रहृष्टो नील
॥ लोहितः ॥ ८॥

रीगणोनसंकुलः। ६॥ एवमितितत्ररथे पट्टतले पट्टमयेऽस्तरणेशंकरोऽग्राविश
त्। उपविशत् ॥ १॥ सुरनीलः कंठलोहितः केशेषु अतो नीललोहित इति वेदनाय्यकारा
दयः ॥ ८॥

३५

कणदितिकणतांकंकणानां निधानैः प्रतिशब्दैः तथा मंजु निर्मनोहरैः मंजीराणां नू
पुराणां शिंजितैः शब्दैः पादांगदंजुलाकोटिर्मंजीरो नूपुरो स्त्रियामित्यमरः। नूषणा
नां शिंजितमिति च। अयंचता लव्यादिर्न बुद्ध्यादिः योषेव शक्तिं वितनेत्यादिदर्शनात्
अतएव शकमादीनां प्रकरणे वोपदेवपंडितैः शिंजिधानुः पठित इति ॥ ९॥ शुकेनिःशुक्वा
क्यरूपायेकलारावाऽव्यक्तमधुरशब्दास्तैः जगन्नयं पूर्णमासेति प्राक्तनेनान्वयः। धनौड

॥ कणत्कंकणनिधानैर्मंजुमंजिरशिंजितैः। वीणावेणुस्वनैर्गीतैः पूर्णमासज
॥ गन्नयं ॥ ९॥ शुक्वाक्यकलारावैः श्वेतपारावतस्वनैः। उन्निद्रनूषाफलिनांद
॥ र्शनादेव बर्हिणः ॥ १०॥ ननृनुर्दर्शयंतः स्वान्चंद्रकान्कोटिसंख्यया ॥ १०॥ ॥

मधुरास्फुटेकल इत्यमरः। उन्निद्रेति उन्निद्राणां हर्षादुल्लसतां नूषाफलिनांदर्शना
देवहेतोः बर्हिणो मयूराः कोटिसंख्यया उपलक्षितान् स्वान् आम्नीयान् चंद्रचंद्रमी
कास्तान् चंद्राकारान् संचकापरपर्यायान् मंडलविशेषान् इवेति कृतावितिकरस
मौचंद्रकमेव कावित्यमरः। दर्शयंतः संतो ननृनुः ॥ १०॥ ११॥ ॥ ॥

११॥ कर्मंडल्विति। कर्मंडलुः कृडिका अस्त्री कर्मंडलुः कुंडीत्यमरः। तस्य तस्मिन्वास्त्वितैर्ज
 लैः स्वयमाचम्य रामं च आचम्य आचमनं कारयित्वा न कस्यमि च मामिति त्वनिषेधात् न
 स्वः स्वस्यां के उ संगे उ संग चिद्रयोरं क इत्यमरः। उपानयनं उपनीतवान्॥१२॥ अथेति
 अथ स्वां के उ पवेशनानंतरं तस्मै रामाय दिव्यं धनुः॥ तथा अक्षयं तूणीरं निषंगं महापा
 ॥ प्रणमंत ततो राममुच्चाप्य वृषजध्वजः॥ आनिनायरथं दिव्यं प्ररुष्टेनांतरात्म
 ॥ ना॥११॥ कर्मंडलुजलैः स्वच्छैः स्वयमाचम्य यत्नतः। समाचम्याथ पुरतः स्वां के रा
 ॥ ममुपानयन्॥१२॥ अथ दिव्यं धनुः तस्मै ददौ तूणीरमक्षयं॥ महापाशुपतं नाम
 ॥ दिव्यमस्त्रं ददौ ततः॥१३॥ उक्तं ते न रामोऽपि सादरं चंद्रमौलिना। जगन्नाशक
 ॥ रं रौद्रमुग्रमस्त्रमिदं नृप॥१४॥ अतो नेदं प्रयोक्तव्यं सामान्यसमरादि के॥१५॥
 शुपतास्त्रं च ददौ॥१३॥१४॥ किमुक्तं तदेव दर्शयति। जगदिति॥ रौद्रं रौद्रदेवताकं अतए
 वोग्रं जीषणं सामान्यैः साधारणैः अनतिप्रबलैः सह समरः सामान्यसमरः आदिश
 त्वात् प्रबलैरपि सह अत्यः कलहः तत्रेदं न प्रयोक्तव्यं॥१५॥

अन्यदिति। एतस्य पाशुपतास्त्रस्य प्रतिहन्यतेनेने निप्रतिघातं कुंडीसाधनं उपसर्गस्य स्त्रीति
 दीर्घः॥ अन्यत्पाशुपतास्त्रं निन्नं नास्ति। तस्मात् प्राणायामे तवोपस्थिते संजाविते सति
 एतत् प्रयोक्तव्यं विपक्षे बाधकमाह। अन्यदेति। च स्वर्थे। अन्यदा बलवत् बाधकोपस्थिति
 कालजिन्ने काले प्रयुक्तं तु एतत्पाशुपतास्त्रं जगत्संहारं करोतीति तथा नूतनं नवेत्॥१६॥

॥ अन्यत्रास्ति प्रतिघातमेतस्य नुवनत्रये॥ तस्मात् प्राणायामे रामप्रयोक्तव्यमुप
 ॥ ॥ स्तुते॥१५॥ अन्यदेतत्प्रयुक्तं च जगत्संहारं नृवेत्॥१६॥ अथाह्वयसुरश्रे
 ॥ णान् लोकपालान् महेश्वरान् उवाच परमप्रीतः स्वस्वमस्त्रं प्रयच्छत॥१७॥ ॥
 ॥ राघवोयंचतैरस्त्रीरावणं निहनिष्यति॥

अथेति महानीश्वरो महेश्वरः निरवधिकैश्वर्यशाली अतएव सुरश्रेष्ठानाह्वयोवाच किमु
 वाच तदेवाह स्वस्वं इति हे देवाः शूर्य आत्मीयं आत्मीयं अस्त्रं प्रयच्छत ददध्वं रामायेति
 शेषः॥१७॥ एते न वदीयमेव महदिष्टं मेऽप्यतीत्याह॥ राघव इति तैर्जवद्भिर्दत्तैरस्त्रैः स
 न् अयं राघव एव रावणं निहनिष्यति नैमुतेन नुतं देतो रेवास्त्विति यायादयमेव स्वस्वा

स्त्रे संह निष्पाम इति चेन्न त्राह ॥ तस्मा इति ॥ तस्मै रावणाय देवैर वध्यस्त्वमित्येवं रू
पो वरो मया दत्तः न त्वन्येन अतो न वदित्ता सो हं शम्पत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ न तुरावणेन सह
योद्धव्यमिति वयमप्याकांक्षामहेतत्कथमस्मादिष्टं सिद्धेत त्राह ॥ तस्मादिति न वतो

॥ तस्मै देवैर वध्यत्वमिति दत्तो वरो मया ॥ १५ ॥ तस्माद्वा नरतामेत्यन वंतो युद्ध
॥ मर्दा ॥ साहाय्यमस्य कर्तुं तेन स्वस्त्वान्न विष्यथ ॥ १६ ॥ तदा ह्यंशिरसा गृह्य
॥ सुराः प्रांजलयस्तथा ॥ प्राणम्य चरणौ शंभोः स्वस्वमस्त्रं ददुर्मुदा ॥ १७ ॥ ना
॥ रायणास्त्रं दैत्यारिरैर्दमस्त्रं पुरंदरः ॥ ब्रह्मापि ब्रह्मदंडास्त्रमाग्नेयास्त्रं धनंजयः ॥ १८ ॥

पियुद्धमर्दाः युद्धे सोत्कंठाश्चेन्न हि वानरतामेत्यत्र स्पष्टं रामस्य साहाय्यं कर्तुं तुरावणव
धेत्तस्यैव मया दत्ताधिकारित्वादि नितावः ॥ १६ ॥ गृह्येति गृहीत्वेत्यर्थः ॥ बाहसोत्पपा आहू प्र
क्षिपो वा ॥ १७ ॥ धनंजयः अग्निः ॥ वीतिहोत्रो धनंजयेत्यमरः ॥ १८ ॥

३९

प्रचंजमो वायुः ॥ १९ ॥ इशानः लोकपालविशेषः पावकमिति इदं चोत्तरं विधे देवादपुरि
त्यनेन संबध्यते ॥ २० ॥ अथेति पूर्वोक्तदिव्यास्त्राणां नानंतरं व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवान् तुर
डु ॥ २१ ॥ विज्ञापनाप्रकारमाह ॥ न गवन्निति त्रिभिः मानुषेणैवेति रावकास्त्ये सर्वैरपि

॥ याम्यं यमोपिमोहास्त्रं रक्षोराजस्त्रं ददौ ॥ वरुणो वारुणं प्रादात्वाय व्यासं प्रचंजमः
॥ २२ ॥ कौवेरं चक्रवेरोपिरौद्रमीशानरावव ॥ सौरमस्त्रं ददौ सूरः सौम्यं सोमोऽश्वपा
॥ वकं ॥ २३ ॥ विश्वेदेवाददुस्तस्मै वसवो वासवाभिधं ॥ अथ बुधः प्रणम्येशं रामो दशरथा
॥ तमजः ॥ २४ ॥ प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा नक्रियुको व्यजिज्ञपत् ॥ २५ ॥ न गवन्मानुषेणैव नोस्त्रं
॥ ध्योरावणां बुधिः ॥ तत्र लंकाभिधं दुर्गदुर्गयं देवदानवैः ॥ २६ ॥

मनुष्यैरित्यर्थः ॥ नोस्त्रं ध्यः लंकाभिधं शसोनेत्यर्थः ॥ किंच तत्र दुर्गमस्ति तदपि न दुर्गतरसाधारणं किं
तु देवदानवैरपि दुर्गयं ॥ २६ ॥

तत्रापिरहकानमनुष्यादयः। येन जीयेरहितित्याह॥ अनेकेति। ननु एकशब्दस्य नित्यैक
 कवचनांततयानञ्जसमासस्य चोत्तरपदार्थप्राधान्यमिति ज्ञायादौ स्थापितत्वेन अनेक
 शब्दोपि नित्यैकवचनांतः अतएव सूत्रकारः प्रायुक्तं अनेकमन्यपदार्थे इति अतएव माद्यो
 पि सेव्यतेनेकया संनतायांगयेति प्रायुक्तं। नतृकथंकोटयइत्यनेन सामानाधिकरण्यमिति चे
 त्अनेकशब्दानामेव बहूनामेकशेषेन दुपपत्तेः स्फुटं चेत्तत्कैयटैव माहाविवरणादौ एते
 ॥ अनेककोटयस्तत्र राक्षसावन्नराः॥ सर्वे स्वाध्यायनिरताः शिवभक्ताजितेन्द्रियाः ॥

नपत्यंतोनेके जलधेरिवोर्मय इति माद्योपि व्याख्यातः स्यादेतन्नथाकोटिशब्दस्य बहुवच
 नांतत्त्वमनुपपन्नं विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्यायाः संख्यार्थे द्विवचने तस्मात्सुधावन
 तेः स्त्रिय इत्यमरसिंहेन संख्येयपरतया मेकवचनस्य नियमितत्वादिति चेन्न एकां सं
 ख्याव्यक्तिमायय एकवचनमेवेति हितदर्थः ननु संख्या व्यक्तिबहुत्वेनैकवचनमिति ३८
 तथाच उदाहृतममरस्योत्तरार्धमप्येवं संख्येयं। संख्या रूपो योर्थ संख्येयपरता
 यांचो न यथापि स्तः। द्विवचनबहुवचनप्रकृतके च वन एवेति अतएव पूर्वार्धे संख्या

ग्रहणस्यापि सार्थक्यं इदमेवानि संधाय मुरारिः प्रायुक्तं। एकद्वित्रिचतुःक्रमेण गणन
 मेषामिवास्त्येतां कुर्वाणामसकोचयद्दशैतान्यं नोजसंवर्तिकाः चूयोपिक्रमशः प्र

॥ अनेकमायासंयुक्ता बुद्धिमंतौ ग्रीहोत्रिणः॥ कथमेकाकिना जेयामया ज्ञाता
 ॥ च संयुगे ॥ २६ ॥ श्रीमाहादेव उवाच ॥ रावणस्य वधेरामरक्षसामपि भारणो वि
 ॥ चारो न त्वया कार्यस्तस्य का लोयमागतः ॥ २७ ॥ अधर्मे तु प्रवृत्तास्ते देव ब्राह्मणपी
 ॥ डने ॥ तस्मादायुः हयं याति तेषां श्रीरपि सुव्रतः ॥ २८ ॥ राजस्त्री लंघनासक्तं रावणं
 ॥ निह निष्पत्ति ॥ पानासक्तो रिपुर्जेतुं सुकरः संगरांगणो ॥ अधर्मनिरतः शत्रुनाम्पे
 ॥ नैव हिलप्यते ॥ २९ ॥ अधीतवेदशास्त्रोपि सदा धर्मरतोपि वा ॥ वीनाशकाले संप्रा
 ॥ धर्ममार्गाच्चुतो न वेत् ॥ ३० ॥

सारयति ताः संप्रत्यस्मिन् घटः संख्यातुं सुकृतं हलेवनलिनीमानोः सहस्रं करानिति मूलशो
 कार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥ राजस्त्री सीतापानासक्तः मदिरापानतत्परः ॥ ३१ ॥

पीडुंते इति येन देवब्राह्मणादयः। पीडुंते तस्य नाशो स्वयमेव न वदादिप्रपन्नं विनैव स्थितः।
जातकल्प इत्यर्थः॥३३॥ किं किं धेति। किं किं दधातीति किं किं धा॥ अनेका दुर्जया बलवनगः।
यदार्थः योगरूढश्चायं शब्दः। पारस्करादिगणो निपातितः किं किं धास्तेन गरे बहुवोवानराजा
स्ते देवांश्चोपवृंहिताः न वसाहाय्यं करिष्यन्ति तैरेव सहाय नूतैः पयोनिधिं वधान समुद्रबंध

॥ पीडुंते देवताः सर्वाः सततं येन पापिना। ब्राह्मणाश्च यश्चैव तस्य नाशः स्वयं स्थितः।
॥३३॥ किं किं धानगरे रामदेवानां मंशं संनवाः॥ वानरा बहुवो जाता दुर्जया बलवनगः॥
॥३४॥ साहाय्यं ते करिष्यन्ति तैर्वधानपयोनिधिं। अनेकशैलसंबद्धे सेतौ यानुवलीमु
॥ स्वाः॥३५॥

नं कृवीत्यर्थः। कंनः शानज्जाविति शानजादेशः ततः अनेकैः शैलैः सम्यक् संबद्धे सेतौ वलीमु
स्वामर्कराः वयोमुख्येयं घातइति विग्रहः कपिजवंगक्षवगशास्वावलीमुखा इत्यमरः यो
मृग रंगलं च ३५

दुर्वर्णेषु महास्त्रं न प्रयोक्तव्यमिति प्रागुक्तमेवार्थदायार्थं स्मारयति। शस्त्रैरिति॥३६॥
चिंतानकार्येति समाश्वासयन्नुपसंहरति॥ अथवेति त्रिभिः स्पष्टोर्थः॥ अत्र चराचर
रावणं सगणं हत्वा तामानय निजप्रियां॥ शस्त्रैर्युद्धे जयो यत्र तत्रास्त्राणि न यो
जयेत्॥ अस्त्राणि मुचनूदिव्यानि स्वयमेव विनश्यन्ति॥३६॥ अथवा किं बलुक्तेन
मयैवोत्पादितं जगत्। मयैव पाल्यते नित्यं मया संक्रियतेऽपि च॥३७॥ अहमेको ज
गत्पूज्यः मृत्योरपि महीपते॥ असेहमेव सकलं जगदेतच्चराचरं॥३८॥ मम वक्रो गताः
सर्वे राक्षसा युद्धदुर्मदाः॥ निमित्तमात्रं त्वं नूयाः कीर्तिमाप्स्यसि संगरे॥३९॥ ॥६॥
तिश्रीपद्मपुराणेशिवगीता रूपनिबद्धा दिव्यास्त्रप्राप्तिर्नाम पंचमोऽध्यायः॥

अहणादित्याद्यधिकरणेषु सिद्धमेतत्॥३९॥ ॥ इति श्रीपद्मपुराणेशिवगीतायां पंचमोऽध्यायः॥

जगवन्निति हे जगवन् अत्र स्फुटि स्थितिसंहाराणां महमेव कर्त्तव्यं रूपे लब्धुं कर्त्तव्यं मे महर्षि
 त्रं प्रजायते विस्मयोऽनुतमाश्चर्यं चित्रमपीत्यमरः आश्चर्यं बीजमाह शुद्धेत्यादिना मूर्त्तः स
 मुञ्चितः महाजाग्यशाचीतियावत् मुञ्छाधातोः समुद्रायवाचकाल् कर्त्तरि क्त आश्चोप इति च लो
 पवोरुपधाया इति दीर्घः आदितश्चेनेट्परिञ्चिना आकृतिः शरीरं यस्य सः पुरुषरूपधिरिव
 त्वपार्वत्या सहितः स तत्रैव रमसे अत्र पुरुषरूपेण धृष्टोति प्रगते इति पुरुषरूपधृक्
 ॥ श्रीराम उवाच ॥ जगवन्नत्र मे चित्रं महदेतत्प्रजायते ॥ शुद्धस्फटिकशंकाशस्त्रि
 ॥ नेत्रश्चंद्रशेखरः ॥ ॥ मूर्त्तस्त्वं तु परिञ्चिनाः कृतिः पुरुषरूपधृक् ॥ अंबया सहितो
 ॥ त्रैवरमसे प्रमथेः सह ॥ २ ॥

जिह्वा प्राज्ञो कवित्वत्पयो यस्मादिति वज्रव्रीह्या अय एण दध गति च निपातनात्कुंत्वं ॥ तथा च ४०
 ध्रुवो ध्रुव इत्यादि रूपं बोध्यं ध्रुवजगतादिति त्वादिः तस्य बुधर्जता निधुक् इति द्विपि ध्रुवो ध्रुव इत्या
 दि बोध्यं ॥ पुरुषरूपं गच्छति प्राप्तेति ति वास्मिन्नेत्यर्थः ॥ १ ॥

त्वंकथमिति ॥ एवं ज्ञतस्त्वं पंच ज्ञतान्यादिर्यस्य तथा ज्ञतं चराचरं ॥ तस्मै न कथं करोषि पात्रय
 सिंहं सिवा इति शेषः ॥ सर्वान्मकत्वं नुना क्षिप्यते ॥ तस्य पूर्वाध्यायशेषेण वनोरात् तया व्याख्या
 यां सप्तमाध्यायप्रथमनागेन सह विरोधाच्च ॥ तत्र हिवक्ष्यति ॥ जगवन् यन्मया पृष्टं तत्त
 थैव स्मृतं विज्ञे ॥ परिञ्चिन्नपरीमाणो देहे जगवन् सत्त्व ॥ उत्पत्तिः पंच ज्ञतानां स्थितिर्वा
 ॥ त्वंकथं पंच ज्ञतादिजगदेतच्चराचरं ॥ तद्ब्रूहि गिरिजाकांतमपि ते नुग्रहो यदि ॥
 ॥ ३ ॥ श्रीजगवानु ॥ शृणु राम महात्मा गदुर्ह्यममरैरपि ॥ तत्प्रवक्ष्यामि यत्नेन ब्रह्म
 ॥ चर्येण सुव्रत ॥ पारंयास्यस्य नायासाद्येन संसारवारिधेः ॥ ४ ॥

विजयः कथमिति ॥ तथा च पूर्वपक्षस्यायमाशयः ॥ कृत्वा लादौ घटादिकर्त्तरि देशांतरीयका
 योत्यादन सामर्थ्यं कापि न दृष्टं अतस्त्वमपि विप्रलक्ष्यं कथं जनये ॥ किंच शरीरेण सर्वकर्त्त
 त्वं बाधितं अंततः स्वशरीरे तदवयवत संयोगादिषु च कर्त्तृत्वा संज्ञवात् ॥ अपि च नोगासक्त
 स्य कृत्स्नतादिज्ञानकत्वं ॥ एवं पात्रकत्वं संहारकत्वे चानुपपत्तिरिति ॥ ३ ॥ शृणु रामेति ॥ हे सुव्र
 त राम यत्नेन ब्रह्म चर्येण शृणु ॥ यतो ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि येन ज्ञानेन सत्ता अनायासा संसारसंज्ञि
 रस्य पारंयास्यतीति संबंधः ॥ ४ ॥

ऊलावादेर्घरादिकर्तृत्वं अहंकारोपाधिकं शरीरादिसापेक्षं च अतो व्यवहितविप्रलक्ष
दिकं कर्तुं ऊलावादिर्न प्रवर्तनीति युक्तं मम जगत्कर्तृत्वं अहंकारवृत्तिसापेक्षं किंतु
रूपज्ञानेनैव कल्पितजेदेन निर्वाहते मायावृत्त्यावाज्जयथापिशरीरापेक्षातत्र नास्ति
तथाच कर्तृत्वं तस्य मायोपहितविंबवैतन्यात्मनो मम सकलप्रपञ्चेन सहा व्यवधा

॥ दृश्यं ते पंचभूतानि ये च लोकाश्चतुर्दश ॥ समुद्राः पर्वता देवा राक्षसाश्च यक्षपाः ॥
॥ ५ ॥ दृश्यं ते या निचान्या निष्ठावराणि च राणि च ॥ गंधर्वाः प्रमथानागाः सर्वे ते म
॥ दिभूतयः ॥ ६ ॥

नमेव उपादानमपि चैतन्यं वा माया वा सुमुच्चितं वेति पक्षत्रयेपि न तेन सह प्रपञ्चस्य विप्र
कर्षोऽस्ति लीलाविग्रहस्य तु परिच्छिन्नत्वेऽपि कर्तृत्वांशोऽनुपर्येगात्त्रकश्चिदोष इति अनिसंधा
यप्रपञ्चो मद्भिर्न मात्रमित्याहुर्दृश्यं ते इत्यादिना पंचभूतानि समुद्रा इत्यादीनि यानि वस्त
नि दृश्यं ते सर्वेऽपि पदार्थाः मद्भिर्न त एव न तु स्वतंत्राः ॥ ६ ॥

इममेवार्थं प्राकृतनकथोपन्यासेन दृढयति। आहतिमिति। लीलाविग्रहविशेषमित्यर्थः ॥ ७ ॥
स्तुतेति ॥ मां स्तुत्वा प्रांजयः संतस्तथैव पुरतः स्मिताः। लीलाविग्रह एव परमार्थभूत इति बुद्ध्या
परिच्छिन्नस्यैव ध्याने आसक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तानिति। लीलाकृतं लीलाविग्रहमात्रे परि
निष्ठं चे तो येषां तथा नूतान् देवान् दृष्ट्वा मया तेषां ज्ञानं सगुणोपारमार्थिकं मुक्तं चेदमि

॥ पुरा ब्रह्मादयो देवा इष्टुं कामाम माहति। मंदरं प्रययुः सर्वे मम प्रियतरं गिरिं ॥
॥ ९ ॥ स्तुत्वा प्रांजल्यो देवा मां तथा पुरतः स्मिताः ॥ तान् दृष्ट्वा मया देवान् लीला
॥ कृतचेतसः ॥ १० ॥ तेषामपकृतं ज्ञानं ब्रह्मादीनां दिवौकसां ॥ ११ ॥

तिज्ञानमपकृतं। प्रश्नावतारणपूर्वकं परमं तत्त्वमुद्दिश्य संसाराध्वेतानुद्दिष्यामीत्याश
येन प्रश्नप्रयोजकीभूतसंशयादिमया तेषां संपादितमिति ज्ञावः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ते देवाः अज्ञानान् अज्ञानं प्राप्य त्वध्वो के कर्मणि पंचमी आसन् अतिष्ठन्। असंशुचि निधाते
 लंङ्। मां जवान् कइति सत्तदाश्रयप्रबुद्धिरित्यर्थः। न ते लङ् प्रतिरूपको निपातो यं अप्रप्रशं
 तरं अहं देवान् भवं उक्तवान् पुरा जवः पुरा तन अहमेव ॥१०॥ ननु षडस्मा कमनादय इति शा
 स्त्रकाराणामुधोषः। तथा आह मेव वेदापुरातन इत्यवधारणमसंगतमित्याशंस प्रागु
 क्तं अमेव सोपपन्निकमाह। असमिति प्रथमं अहमेवा सं अहमेव वेदानां वर्ते। अहमेव

॥ आसन् ते सत्तदज्ञानं मा माहुः को जवानिति ॥ अथा ब्रूवमहं देवान् हवपुरा
 ॥ तनः ॥१०॥ आसं प्रथममेवाहं वर्तामि वसुरेश्वराः ॥ न विष्यामि चलोके स्मिन्म
 ॥ तो नान्योस्ति कश्चन ॥११॥

न विष्यामि त्वास्यामीत्यर्थः। मतोन्यः अविद्यानतः संबन्धादिः कश्चन कोपि न सन् पारमार्थिको ने
 त्यर्थः। तथा च मिथ्या ज्ञाना नाम विद्या नो दी अविद्यानेत्रैकालिक निषेधस्य संज्ञादहमेवेति अवधार
 णावलेन प्रतीयमान इतरव्यवहारे दोनासंगलुत इत्यर्थः। अत्र वर्ते इति वक्तव्ये परस्मैपदप्रयो
 ग आर्षः। श्रुतीस्तस्यानुकरणं वा तथा च श्रुतिः। ते देवा इह मष्टु च न को जवानिति सो ब्रवीत् अहमे
 कः प्रथममा सं वर्तामि न विष्यामि वेत्यादिः ॥११॥

४२

व्यतिरिक्तं चेति। पूर्वमक्तोप्यर्थोऽपुनरन्यस्यते ॥ तात्पर्यनिर्णयाय। अन्यसोहितात्पर्यवि
 णं तथा च छांदोग्ये तत्त्वमसीति न बलत्वे मयस्तं च नामत्या। अन्यसोहि न यत्त्वमर्थस्य न व
 निनात्त्वमपि प्रागेवोपचरितार्थत्वमिति हे सुरेश्वराः। अन्यदपि अविद्यादिभ्यां त्रिजमपि
 घटपटादिकं यत् किंचिदृश्यते तत्त्वमत्रो व्यतिरिक्तं नास्ति किं तु मय्यधस्तत्त्वान्मनादात्म्याप
 न्नमेवेत्यर्थः। तादात्म्यं च घटः स त्रित्यादि सामानाधिकरण्यप्रतीतिनिर्वाहकः कश्चिदाविद्य

॥ व्यतिरिक्तं च मतो स्ति नान्यत् किंचित् सुरेश्वराः ॥ नित्यो नित्यो ह मनघो ब्रह्माणं ब्रह्म
 ॥ एतः पतिः ॥१२॥

को धर्मः न चैव मनंतपदार्थस्वाकारगौरवं। यत्कीयुताया वैशेषिकादिभिरपि उच्यते न तादावि
 ताजकोषाधीयता बुद्धिर्ज्ञानेपि सुखजा। विजडत्वायां विजजनत्वात्। उक्तं सर्वतादात्म्यमेव विद्य
 एतेति। नित्य इति। नित्यो हं स्वरूपेण अनित्यो हं घटाद्यनित्यतादात्म्यात्। अनघः कावजयावाध्यः ॥
 ब्रह्माणं वेदानां ब्रह्म लोहिरण्यगर्भस्य च पतिर्निर्यता इषत् त्रेदस्यापि सत्वात् ॥१२॥

दक्षिणस्यामं चंतीति दक्षिणं च दक्षिणदिक् स्त्राः पदार्थाः उत्तरस्यां चंतीति दक्षिणं च प्रपूर्वस्या
मं चंतीति प्रांचः प्रतिपश्चिमायां चंतीति प्रत्यंचः अधरस्यां इत्यधः पूर्वो धरा वेणुमस्ति पुर
धवत्रैषामीति साधुः विदिशः दिशोर्मध्यं दक्षिणपूर्वादिः ॥१३॥ सावित्रीति सविता देवता यस्यां
सा सावित्री गायत्रीति गायत्री जपकर्तृत्वाय ते इति गायत्री तदा ह व्यासः गायत्री प्रोचते य
स्माज्जायंतं त्रायते ततः सवित्र्यो तना सैव सावित्री ॥ परिकीर्त्तितेति एकस्यैव मंत्रस्य काल
॥ दक्षिणं च जदं चोहं प्रांचः प्रत्यंच एव च ॥ अधश्चोर्ध्वं च विदिशो दिशश्चाहं सुरेश्वरम्
॥१३॥ सावित्री चापि गायत्री स्त्री पुमान् पुमानपि त्रिष्टुब्जगत्पुष्टुपूचपंक्ति छंद
॥ स्त्रयी मयः ॥१४॥

विशेषोपाधिके दत्तपृथगुपादानं तथा च व्यास गायत्री नाम पूर्वाङ्गे सावित्री मध्यमे दिन
मिति अपुमानेति नपुंसकमित्यर्थः त्रिष्टुबिति यस्या एकादशाक्षरपादः जगतीति स्याद्दद
शाक्षरपादः अनुष्टुबिति यस्याष्टाक्षरपादः पंक्ति छंद इति पंचानां संधः पचत्तद्वो पंचतो इति पंक्ति
पंक्तिविंशत्याद्या पाणिनिस्तत्रेति पातना साधुः दशाक्षरपदितपादशालिस्तत्पंक्ति छंद इत्य
च्यते ॥१४॥

गुरोः कर्म गौरवं अध्यापनादि ॥१५॥ अतिशयेन वृद्धे वर्षिष्ठः प्रियस्त्वित्यादिना वृद्धस्य वर्षादे
शः अपांपतिः समुद्रः ननु वरुणः तस्य पृथक् वक्ष्यमाणत्वात् आदिपूर्वोक्तस्य तेजस्य आदि
वायुरित्यर्थः ॥१६॥ अथर्वणो गिरसश्च मंत्रः चतुर्थो वेदः ॥१७॥ इतिहासो माहा नारतादिः पु
राणां ब्रह्मादीनां कल्पयति बोधयति प्रयोयगमितिकल्पः तदा ऊर्जोपादाः सिद्धरूपः प्रयोगाये
कर्मणा मवगम्यते ते कल्याणलक्षणार्थानि सूत्राणि ति प्रत्याचक्षत इति कल्पवान् तद्विषयकाभा

॥ सत्यो हं सर्वतः शांतः त्रेताग्निगौरवं गुरुगोर्धं गुरुं चार्धं धीरहं जगतां विभुः ॥१५॥
॥ ज्येष्ठः सर्वसुरेश्वरो वर्षिष्ठो हं मपांपतिः आर्यो हं जगवानीशस्तेजो हं चादिरप्यहं ॥१६॥
॥ ऊर्ग्वेदो हं यजुर्वेदः सामवेदो हं मात्मनः अथर्वणश्च मंत्रो हं तथा च गिरसो वरः ॥१७॥
॥ इतिहासपुराणनिकल्यो हं कल्पवाहनं ॥ नाराशंसी च गाथा हं विद्योपनिषदोऽस्य हं ॥१८॥

सवान्नरैर्मनुष्यैः आसमंतात् ॥ दृश्यते स्तूयते इति नाराशंसी रुद्रः तस्येयं नाराशंसी गाथा रुद्र
प्रतिपादकाः ग्रंथविशेषा विज्ञाने स्वरत्वाद् ॥ नाराशंसी रुद्रदेवत्वो मंत्रगाथा नृपज्ञगायेद्गा
थादिकेति ॥ उपनिषदो विद्या ॥ उपनिषद्गा विद्येत्यर्थः ॥ उपनिषद्गा विद्येत्यर्थः ॥ उपनिषद्गा विद्येत्यर्थः ॥
व

मीपे स्तित्वा रुदयमारुहेनियावात्। निषादयति विशाणानां करोति अविद्यामित्युपनिष
तु अंतर्जावित्तरणार्थः। वार्तिककाराक्त। उपनीयप्रमातारं ब्रह्मापास्तद्वयतः निहंत्य वि
द्यांतजं च तस्मादुपनिषद् वैदित्याहुः। **श्लोकाः** प्रागुक्तेषु पुराणादिष्वनंतर्न
ताः गोवर्तीवर्द्धन्यायात्। सूत्राणि ब्रह्मसूत्रादीनि अनुव्याख्यानंतस्ते दमनुव्याख्यानं नव
तीत्युपक्रमवेदेष्वेव च तव्याख्याना नि इतरत्र च तानि। विद्याः पूर्वोक्ता स्वतंत्रं नर्त्ता अपि

श्लोकाः सूत्राणि चैवाहमनुव्याख्यानमेव च व्याख्याना नित्या विद्या इष्टं कृतमथाहुः निः

ग्रां धर्वादि विद्याः यद्यपि हहादार एव कव्याख्यायां पुराणादि शब्दा अपि वेदैकदेशविशेष
परतयेव नीतास्तथापि अस्य महतो ज्ञतस्यैक्यपक्रमानुसारतत्र तथैव युक्तं इह तुरु
द्विपरित्यागे प्रमाणान्नावाद्यथा व्याख्यानमेव साधु इष्टं यागः कृतं होमः आरुयत इत्याहुः
ति होमः ॥ ११ ॥

दत्त इति दत्तो दानकमी जूतोगवादिः दत्तं दानं लोकाः इह लोक इत्यर्थः। बहिश्चाहमित्यादि
यद्यपि दहिणां च इत्यादिना स्फुटं पुनरुक्तं। तथापि प्रागुक्तरीत्या तत्त्वमसीति न च त्वत्वे
व्यासवदेव नेयं तथा चाहुर्जायकराः पूर्वमीमांसायां न पुनरुक्तता महान् दोषो ब्रह्म
त्वोपि हि पथ्यवदेदित्यमिति एतदेवास्मिन् प्रकरणे प्रतीयमानेषु पौनरुक्त्येषु स
॥ दत्तो दत्तः महं लोकः परलोको ह महद्वरं बहिश्चाहं तथा चांतः पुरस्तादहमव्ययं ॥ ११ ॥

माधानं मंतव्यं ॥ इयं च सिद्धस्य गतिरुच्यते अतो नातिप्रसंग आपादनीयः अतएव ब्रा
जसनेयीनां ॥ उपस्तक होत्र ब्राह्मणयोः पक्षमार्तयसाहादयरोक्षतात्। ब्रह्मय आत्मा सर्व
तर इति वाकं वा व्याहुर्वज्रिर्ज्ञायाकारादि निरिष्ये मेव निष्पत्तिं। तथा च व्याससूत्रमपि अंतर्ग
भूतग्रामवत् स्वात्मनः अन्यथा जेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशांतवदिति ॥ ११ ॥ २० ॥

तन्मात्राणीति। अर्थं चोक्तं पञ्चभूतानीत्यर्थः। विषयाणि विषयत्वेनाख्यायमानानिवस्तुनि
यद्यपि विषयराशौ नित्यं खिण्वास्तथापि तदा च दृष्टिनिजं तात्कर्मणि एरचिसमाधेयं
। एरज एताना मित्यस्य नायकारैरनादतत्वात् न चैवमपि अंजनत्वात्। पुंस्त्वापत्तिः। नावेष्ट
घञजपाः पुंसीति सिद्धांतात्। इह च कर्मार्थस्य दर्शितत्वात् एतच्च संबंधमनुवर्तिष्यत इति

॥ ज्योतिश्चाहं तमश्चाहं तन्मात्राणीदिया एपहं। बुद्धिश्चाहं महं कारो विषया एपहं मेव
॥ हि। म॥ ब्रह्मा विष्णु महेशो हं मुमास्कंदो विनायकः। इंद्रो ग्रिश्च यमश्चाहं निर्जतिवरुणे निम
॥ २२॥ जवेरो हं तथेशानो नृत्तवः स्वर्महकनः। तपः सत्यं च दृष्टिर्वीचापस्ते जो निजो स्पहं ॥ २३॥
॥ आकाशो हं रविः सोमेन हं त्राणि ग्रह एपहं। प्राणः कालः स्तथा मृत्परमं तं नूतमप्यहं ॥ २४॥

महानाया व्याख्या वसरे कैयरादिभिः स्फुरीतमिति दिक् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ग्रहाणीति ग्रह इत्याख्या
यमानानिवस्तुनीत्यर्थः। विषयाणीत्यस्य व्याख्यानेन व्याख्यानमेतत् ॥ २४ ॥

४५

ब्रह्मादाविति। सदा जपतां गायत्री जपं कुर्वतां मुनीनां बुद्धेति शेषः। आदौ पद्यमानः ओंकार
अहमेव मेधोषयमानं नूर्नुवस्वरित्येतदप्यहमेव तदनंतरं यत्पद्यते गायत्री शब्दवाच्यं तद
पि तथैव अहमेवेत्यर्थः। शीर्षे च उमाप इत्यादि अहमेव यतो हं विश्वं रूपयति स्वहृत्पात्मिकप
स्फूर्त्यानामयतीति विश्वरूपः तथा च सर्वात्मकतादार्ढ्यार्थमेव असाधारणस्वशब्देन कतिपय

॥ न व्यंजविष्यत्तत्त्वं च विश्वं सर्वात्मकोपहं। ओमादौ च तथा मध्ये नूर्नुवस्वस्त्यैव च ॥ २५॥
॥ ततो हं विश्वरूपोऽस्मि शीर्षं च जपतां सदा असितं पाचितं चाहं कृतं वाकनमप्यहं ॥ २६॥
॥ परं वैवा परं चाहं सर्वपरायणः। अहं जगद्वितंदिव्यमहरं सूक्ष्ममव्ययं ॥ २७॥ प्रा
॥ जापत्यं पवित्रं च सौम्यमग्राह्यमग्रियं ॥ २८॥

दार्थतादात्म्यं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अहरमिति। नहरतीत्यहरं। अकृते व्याप्नोतीति व
हरं तदुक्तं महाभाष्ये। नहरत्यहरं विद्यादश्रोतेर्वासरो हरमिति। तथा च व्याससूत्रेऽपि अ
हरमंहरमं वरांतधत्तेरित्यस्मिन्नेतस्यैवाहरस्येति कृतिस्तु महारपदं ब्रह्मपरतयानिणी

तं प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकं तथा सौम्यं सोमदेवताकं। अग्राहं दुरवगाहार्थं अग्रे जयं अग्नि
यं श्रेष्ठतमं इदं गुणोपेतं पवित्रं पूयते नेनेति कस्यापापक्षयकरं सूक्तं। तत्र प्राजापत्यं हिरण्य
गर्ज इत्यादिप्रसिद्धं सौम्यं तत्र ग्वेदसंहितायां नवमंडलं। तत् सर्वं अहमेवेत्यन्वया। अत्र प्रा
॥ अहमेवोपसंहर्ता माहाग्रा सौजसां निधिः। रुदयदेवतात्वेन प्राणत्वेन प्रतिष्ठितः ॥
॥ शिरश्चोत्तरतो यस्य पादौ दक्षिणतस्तथा ॥ यस्य सर्वोत्तरः साक्षादोकारो हं त्रिमात्रकः ॥
जापत्यं हिरण्यगर्ज इत्यादि नारायणः सौम्यशब्दे सोमाद्या एव अग्नियशब्दे अग्राहवद्यच्चोवेति द्य
चपवित्रशब्दपुनः संज्ञांतरयोरिति प्रत्ययाः। अमहां तो नगसागराद्याः प्रस्यंत इति आसाः ज
ह्यायेषां तानि महाग्रासानि तादृशानि च तानि ओजां सिचप्रलयानत्यादीनि तेषां निधि
रधिष्ठानं उपसंहर्ता संहारकश्चाहमेव रुदयं सर्वप्राणिनामंतःकरणं तत्र देवतात्वे
प्राणत्वाभ्यां प्रतिष्ठितश्चाहमेव ॥ २६ ॥ विराटरूपोऽहमेव प्राणवात्मकश्चेत्याह शिरश्च ॥ २६ ॥
त्याह शिरश्चेति। यस्य मम उत्तरस्यां दिशि वर्तमानाः सर्वपदार्थाः शिरः। तथा दक्षिणदिक्
स्थाः पदार्थाः सर्वपादोचरणौ यस्य अविष्टः सर्वोऽपि प्रपंचः अंतरः मध्यभागः साक्षात्त्व

कारः। कीदृशः उकारः तिस्रो मात्रा यस्य सः त्रिमात्रकः। पूर्वशिरश्चरणौ मध्ये चेति सक
लवृत्तिः अंतरः मध्यभागः सौ तत्रैव त्रितये मात्रा त्रितयमिति बुद्धीकृत्वा प्राणवात्मेदे
नाहं उपास्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उकारे अकारस्य जकारस्य च कल्पनाया। अक्षरसाम्येनार्थनि
र्वक्ति। ऊर्ध्वस्वर्गादिकं प्रति उच्चारणमयेन यामियस्मादेवं तस्माद्दूकारः। अत्र रुस्वदीर्घवोत्

॥ उर्ध्वमुच्चारणमये यस्मादधश्चापनयान्यथा ॥ तस्मादोकार एवाहमेको नित्यः सना
॥ तनः ॥ ३० ॥

वर्णयोः सर्वदीर्घो बोध्यः अथ पुण्येहीणे सति अधः अपनयामि च यस्मादेवं तस्माद्
कारः। अत्र रुस्वयोरेव द्वयोरेव वर्णयोः सर्वदीर्घः तथा चकारादूकारे परे आहुतेण इ
त्योकारः एवं रूपः सन्नम्यते गम्यते इति ओम्। अमुगतावित्यस्माद्विच। इदं चाक्षरसाम्ये
न निर्वचनं वैयाकरणानामपि समंतं ॥ तथा च कात्यायनः। नाम च धातुजं महानि रूक्तेया
करणेशकटस्य चेतो कमित्यादिरूक्कारश्चाह ॥ अथ ह्रस्वसाम्यान्निर्ब्रूयादिति त्रिमात्रत्वं च
प्रातिशाक्षादोवेकल्यितयोक्तमिति दिक् ॥ ३० ॥

तदेवमोकारोनिर्वचनपूर्वकं स्वस्मित्योजितः एवमन्येपियोज्या इत्याशयेन कतिपयानां निर्वचनं। प्रदर्शति। रुच इति। सोहंतेन हेतुना प्रणवो मतः सकः सोहं ब्रह्माख्यं रुचिगुविशेषः सन्नकर्मणि ब्राह्मणेभ्यः होतृ प्रवृत्तिभ्यो यथायोग्यं रुचः यजुर्विसामानिच प्रणमये प्रणतानि उपस्थितानि ऊर्वयस्ते हि होत्रं रुक् साध्यं आधर्यवंतु यजुः साध्यं औजात्रं साम साध्यं

रुचो यजुर्विसामानियो ब्रह्माय रुक् कर्मणि॥ प्रणमये ब्राह्मणेभ्यस्तेनाहं प्रणवो मतः॥३॥

ब्रह्मातु प्रवृत्तेभ्यः सन्नस्तवकाला पेक्षितान् रुगातु पस्थापयति॥ इदं च रुग् वेदे अष्टमाष्टके रुचा त्वं पोषमित्येतस्या रुचो व्याख्यायां वेदो व्यादौ स्फुटं॥ एस्तवने॥ तुदादिः॥ एस्तुतादि॥ ४१॥
त्यदादिः प्रणवति प्रणोति वा प्रणवः प्रस्तावक इत्यर्थः॥ पचाद्यच॥३१॥

स्नेह इति। स्नेहो घृतादिद्रव्यं मांसखंडं कर्मव्याप्नोति रसास्तरगादिधातुरूपेण परिणम्य मांसं प्रति परिणामी शनः अनुगच्छति तथा व्यापयति च मांसस्याप्यधि च देहं तद्वदहमपि सर्वलोकानधिष्ठानत्वेनानुस्यूतः। सन्न व्याप्नोति तांश्च व्यापयामि स्तूलावः स्थापन्नान् करोमीत्यतो हेतोः सर्वव्याप्नोतीति व्यापयति चेति व्यक्त्या सर्वव्यापि अस्मि॥३२॥ आदिश्चांतश्च त

॥ स्नेहो यथा मांसखंडं व्याप्नोति व्यापयत्यपि॥ सर्वलोकानहंत इत् सर्वव्यापी त
॥ तो स्य हं॥३२॥ ब्रह्मा हरिश्च जगवान् द्युतं नो पलध्ववान् ततो न्येव सुराय स्मादनं तो ह
॥ मतो मतः॥३३॥ गर्भजन्मजरा मृत्युसंसारजयसागरात् तारयामि यतो न क्लंतस्मात्ता
॥ रोहमीरितः॥३४॥ चतुर्विधेषु देहेषु जीवत्वेन वसाम्यहं॥

योः समाहारः आद्यंतं ब्रह्मादयोऽपि नो लध्ववंतः अतो हं अंताज्जावादनंतः॥३३॥ तारयतीति तारः तरते एपंता तचाद्यच॥३४॥ चतुर्विधेषु जरायुजांजडस्वेदजोद्भिजेषु अहं जीवो न त्वावसामि॥३४॥

रुद्रेति। स्वजावतः सस्मत्ता नोवेपि अंतः करणे पाधिकं सस्मत्त्वमस्तीत्यर्थः। एतेन एषोऽण
 रात्माचेतसावेदितव्य इत्यादि श्रुतयश्चौपाधिक एतत्परा इति स्फुटीकृतं नववितेन स्वा
 जाविकमणत्वं जीवस्येति वदंतः पांचरात्रागमोपजीविनः परात्माः स्वजावत् एतेनाप्र
 काशेन सहात्मंता जेदादेस्तैरेव स्वीकृतस्य व्याघातापत्तेः विरुधर्मा अपीदं शक्तिवत्
 ॥ सस्मोन्नत्वाथ रुद्रेति यत्तत् सस्मः प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥ महातमसिमग्रे न्यो जक्ते न्यो य
 ॥ त्प्रकाशये ॥ विद्युद्वदुलं रूपं तस्माद्देयुतमस्यहं ॥ ३६ ॥

नस्वीक्रियंत इति तु जीवब्रह्मचेदस्य तदजिमतस्य व्याघातापादकत्वानुपेक्ष्य मीतरन्यत्र वि
 स्तरः ॥ ३५ ॥ यद्यस्मात्कारणात् महातमसिमग्रे न्यो जक्ते न्यो विशेषेण द्योतत इति विद्युसौदामि ४८
 नीतत्सदृशं प्रकाशशब्दार्थत्वेन तमः शब्दार्थनिवर्तके च न च स्मात्परमार्थस्तु अतुलं तु जा
 रहितं रूपं प्रकाशयेतस्माद्देयुतमिति शब्दनागहमस्मि ॥ ३६ ॥

एक एवेति विस्तरजामि संहारमात्यर्थः। उपसर्गविशेषसमन्विता हारलभ्यो यमर्थः। वि
 वासयामीति। लोकास्त्रोकांतरं प्रापयामि गृह्णामि। अनुगृह्णामि। तथा च सर्वजतेऽं सृष्टिस्ति
 संहारेषु परलोकादिप्रापणे च ममैकस्यैव यस्मात् स्वातंत्र्यं तस्मात्सगुणे मयि एकशब्द
 प्रयोग इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इदानीं निर्गुणोपेकराब्दप्रयोगबीजमाह। न द्वितीय इति। यतः यस्मा
 ॥ एक एव यतो लोकान् विस्तरजामि स्तरजामि च ॥ विवासयामि गृह्णामि तस्माद्देको हुमी
 ॥ श्वरः ॥ ३७ ॥ न द्वितीयो यतस्तस्मिन् पुत्ररीयं ब्रह्म यश्च यं ॥ नूतान्यात्मनिसंस्तुत्यैको रु
 ॥ शो वसाम्यहं ॥ ३८ ॥

तत्र ब्रह्मणः द्वितीयो न तस्मिन् किंतु आत्मनिसंस्तुत्येक एव वसामि। मोहदशायां सर्वप्रपंचमूलत्वात्
 ज्ञानस्य सविलासस्य निवृत्तेः ननु संहर्तृत्वादिगुणविशिष्टस्यावस्थानान्युपगमे वियदादिप्र
 पंचेन किमपराह इत्याशंका आत्मानं विशिनष्टि तुरायमिति। गुणत्रयोपाधिकास्त्रयो जेदाः इ
 दंतु ते मय्यत्रुर्थनिर्गुणमित्यर्थः। अत एवाह यश्च यमिति आत्मानोनेति जं रूपं क इच्छावेदयत्र
 स इति श्रुत्या निदिष्टमिति नावः। तस्मिन् इत्यत्र लुं दसिबुद्धलट् इति कालविशेषनिरपेक्षे
 लिट् ॥ ३८ ॥

सर्वलोकानितियद्यस्मात्कारणात् ईशयंत्यनीत्या इति शिष्यः ईश्वरत्वादिसंपादिकः
 शिजंतादाती द्योतिनिः तादृशाभिः शक्तिभिः मया शक्तिभिः सर्वानलोकान् ईशो नियमये
 नत्तस्मात्कारणादहमीशानोस्मीतिसंबंधः अत्रार्थेऽहं वेदपंचमाष्टकृतीयाध्यायत्वां
 क्रतिमर्थतः पठति ॥ ३७ ॥ ईशानमित्यादिना सर्वदैत्यं तेन श्रुतिपाठस्तित्त्वं अत्रित्वाश्रये
 नू मोदुग्धा इव धेनवः ईशानमस्य जगतः स्वदृशमानमिदं तत्सुख इति श्रुतिमर्थं स्मिच्छं ईश
 र इदं परमात्मन ईदंतीति ईदंति कथ्यते ॥ इति परमैश्वर्ये ॥ ३८ ॥ इत्यादिस्त्रेण रत्नप्रत्यया
 सर्वलोकान् यदीशो हमीशानि शिनीश्वशक्तिभिः ॥ ईशानमस्य जगतः स्वदृशं चतुरीश
 रं ॥ ३९ ॥ ईशानमिदं तत्सुखः सर्वेषामपि सर्वदा ॥ ईशाः सर्वविद्यानां यदीशानस्तदस्य हं नः
 ॥ ४० ॥ ॥

तो निपातितः अस्य जगतो जगमस्य ईशानं ईश्वरं तत्सुखः स्वावरस्य च ईशानं स्वदृशं स्वर्गे पुण्या
 तिरेकशालिनामेव सात्तदुपर्यपि वादरायणः संनवादिनिव्यासस्तत्राच्च स्वर्गे ईशं ईश्वरमा
 नं तावयं अत्रिनोनुमः अत्रिमुखाः तात्पर्यविशेषज्ञाः संतः पुनः पुनरतिशयेन वाक्तामः ॥ ४१ ॥

महस्विति ॥ सोऽहं महादेवोस्मीतिसंबंधः दिव्यक्रीडतीति देवः महांश्चासौ देवश्चेति विग्रहः न
 नु अन्येष्वपि क्रीडसुककं ईहैव महत्त्वमित्याशंक्य क्रीडाविशेषं प्रकटयति यः पुरुषः आत्म
 ज्ञानं च योगाश्च तैर्महीयते ऐश्वर्यैश्च महीयते सर्वान् जवान् सृजति ब्रह्माख्यः अवतिरहति
 नारायणख्यः सोऽहमेव महत्सुमध्ये महादेव इति संबन्धः जगत्सृष्टिस्तिसंहाररूपा क्रीडा

॥ अजस्रं यच्च गृह्णामि विस्तृजामि स्तृजामि च ॥ सर्वानलोकान् स्वमायाभिस्तेनाहं वैम
 ॥ ईश्वरः ॥ ४२ ॥ महत्त्वात् ज्ञानयोगैरैश्वर्यैस्तु महीयते सर्वान् जवान् महादेवः सृजत्य
 ॥ वति सोऽस्य हं ॥ ४३ ॥ एषोऽस्मि देवः प्रदिशोऽपि सर्वाः पूर्वो हि जातोऽस्य हमेव गर्जे ॥ अहं
 ॥ हि जातश्च जनिष्यमाणः प्रत्यगुजनास्तिष्ठति सर्वतो मुखः ॥ ४४ ॥

मैव नान्येषां अतो महत्त्वमुचितमिति ज्ञावः ॥ ४५ ॥ महत्त्वमेव द्रष्टव्यम् एष हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वा इत्या
 दि श्रुतिमर्थसः पठति एषोऽस्मीति सर्वतो मुखस्तिष्ठतीति श्रुत्या यो देवः पुरुष उक्तः एषोऽहमेव दे
 वोऽस्मि इति संबन्धः सर्वतो मुखतामेव चिच्छेति सर्वाः प्रदिशोऽपि अस्मि सर्वत्रास्मीत्यर्थः देवकाला
 गं धृतव्याः सर्वसंज्ञाकर्मणामितिकर्मत्वं दिगुपाधीनामपि देशत्वात् पूर्वो जातः अतीत इत्यर्थः

तथागर्भे जातोऽप्यहमस्मिन्तया जातः गर्भादिनिर्गतः। जनिष्यमाणः उत्पन्नोऽस्य मानश्चाहमेव।
अतएव सर्वतो मुखः भूतत्रविष्यदादिभिरनेदेविका विलापतिरित्याशंसाह। प्रत्यगिति। प्रति
प्रतीपं जडा नृतादिभ्यो अहंकारादिभ्यः प्रातिकूल्येन सत्यज्ञानं दत्तया अंचति प्रकाशे इति प्रकृ
विवर्त्तादिधानमात्रमित्यर्थः॥४॥ बाहुशब्दस्थाने हस्तशब्देन घटितो याजुषः पाठः पृथिवी

॥ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुः कुरुत विश्वतस्यात् ॥ संबाहुन्याधमति संपन्न
॥ त्रैधावापृथिवीर्जनयं देव एकः ॥४॥

शब्दस्थाने चक्षुः शब्दघटितस्तु कर्त्तव्ये दे पाठः। तदिदं श्रुतिद्वयं समानार्थकमर्थतः पठति। विश्वत
इत्यादि। विश्वतश्चक्षुः सर्वमाप्तीत्यर्थः। विश्वतो मुखः सर्ववक्ता। सर्गाद्यकालिक व्यवहारप्रवर्त्त
नकर्त्तृत्वात्। सर्वकर्त्तृत्वाद्वा विश्वतो बाहुः विषयविषयकप्रयत्नवान्वाहप्रयत्ने। उणप्रत्ययः। प्र
यत्नाधेहमायावृत्तिरूपस्तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतिमिदः सच यद्यनिनकर्त्तृत्वशरीर
घटकः वृत्तिमात्राप्रसंगात्। तथापि स्वस्वरूपतो निराकार्यः। देवताविग्रहस्यायमिद्वत्त्वात्। उते
ति अपि चेत्यर्थः विश्वतस्यात् लहणाया सर्वगत इत्यर्थः॥ बाहुन्यां तथापतत्रैर्गमनशीलैः पा

५१

तथा च स्वरदोषलेशोपि नेतिदिक्। स्वदृशमित्येतत्। व्याचष्टे चक्षुरिति अयमर्थः। चष्टे इति च
क्षुः अनिव्यंजकं सत्ता स्फूर्तिप्रदमित्यर्थः। रूह इधातो व्यक्तवाकृवाचिनो अत्रिव्यक्तिरूपे वि
शेषणं शे निरूपागत्यागलक्षणेति यत्राभूतस्य च लक्षणमिति श्रुतिव्याख्यायां भाष्यका
रधनत्वात्। त्यादि सूत्रेण उस् प्रत्ययः स्वशब्दस्य च वनलक्षक इति सूत्रस्य स्वदृशमित्यव्या
ह्याभाष्यकारधनत्वात्। त्यादि सूत्रेण उस् प्रत्यये। त्यानांतरं प्रागुक्तं याजुषं क्रत्यंतरमुदाह
रतिदृशान इति यत्तस्मात् दृशणः। सर्वबीद्यानामीश्वरः सर्वज्ञतानामित्यादियाजुषो
ति पद्यते तत्तस्मादित्यन्वयः॥४॥

॥ सर्वभावात्रिरीत्येहमात्मज्ञानं निरीक्षये। योगं च समयेयस्मात् भगवान् महतो मतः॥४॥

यस्मात्कारणत्वं सर्वान् अतीतानागतान् अवहितादींश्च जावानहं निरीक्षेयमित्यामृतमहत्तम
हापुरुषान् साधनचतुष्टयसंपन्नानि तियावत् आत्मा ज्ञायते नेति तथा ज्ञातं आत्मसात्ताकार
साधनयोगं निरीक्षये बोधयामित्या सम्यक् भवेग छामि व्याप्नोमीमीत्यर्थः। अतकारणत्वं मह
त्तावान्मतः। जगं श्रीकाममाहम्यवीर्यमन्तर्ककीर्तिश्चित्यमरचनामाहम्यवाची तगल्लवः म
हत्तमं चेह सर्वज्ञता ततो पदेष्टुं व्यापकत्वं चेत्यादिग्राह्यमित्यर्थः॥४॥

५०

सुतोयद्भुतकिचट्कीदृशावयं दुग्धा धेनव इव स्थिताः॥ यथा अग्निवह्नीर पूर्णो धः शालिनो गाव-
 त इव त्वदग्निवैकार्यं हीर पूर्णं तं शालिनः यज्ञानुष्ठानकाले सोमस पूर्णं च मसधारिणश्चेति जा-
 रिणश्चेति जाव इति जाय्यकारः यद्यपि योषु तेनिस प्रविंशत्यर्चे इन्द्रदेवता के स्त्र के इयं द्वाविंशी रु-
 क्तथापि सर्वनियामकत्वादि लिङ्गानां जीवै संनवेनाकाशस्तस्मिन् लिङ्गादित्याद्यधिकरणन्यायात्॥ ब्र-
 ह्मपरा बोध्याः तथा च वर्णोपि इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमा ऊरित्फपक्रम्य एकं सद्दि प्राव ह्नुधा बद्धं तीति द-
 र्शयतीति अनुक्रमणीकारा आहुः॥ एक एव वा माहनात्मा देवता तन स्थाना अन्यास्तस्मिन् न त्वय इति
 एवं स्तुते शिव गीता श्लोकस्य संयोजना इशानमस्य जगत इशानमिन्द्रस्तु य इति तृतीयचतुर्थ-
 चरणान्यां श्रुतिप्रतीकं गृहीतां नत्र जगतस्तस्तु य इति पदद्वयं तात्पर्यं नो व्याचष्टे सर्वेषामपीति
 इदानीमित्यस्य विवरणं इष्टमिति अत्र इशानं श्रुत्ये इति धातो स्तेश्वा सेति॥ स्त्र विहितेन तस्त्री-
 त्वाथ केन चरन् प्रत्ययेन इशानशब्दं आनय प्रत्ययं विवृण्वन् अयमपि नास्तीत्यवयोवच-
 न॥ शक्तिश्चित् स्त्रेण विहितस्मास्त्री विकचान्नाननुशानजिति दर्शयति ता स्त्रीलं विवृणोति॥ स-
 र्वेदेति॥ आमोह मित्यर्थः॥ यद्यपि न सार्वधा तु कत्वा नावेन नाम्य नुदने तस्या प्रवृत्ता च नो दानता-
 पत्तिस्तथापि स्वर वत्यो न विध्यतीति नावः॥ चरन्नेपि कर्तृत्वमात्रे तात्पर्यात् नानजे वायमिति वा॥

दैवदिष्टं वं पृथिवी च संधमनि॥ धमतिर्गतिकर्मा प्रेरयतीत्यर्थः पाणि पादय ह्णं चोपलक्ष-
 णमात्रं॥ पाणि पादस्त्वानापन्नैः सह कारि निरज्ञानधर्मादि निरित्यर्थः॥ द्यावा पृथिवी इत्यपि
 कार्यमात्रोपलक्षणं॥ सर्वजगत्सृजतीत्यर्थः॥ तथापि देव एक एव॥ सृष्टेर्मायिकत्वादि निभावः॥ यु-
 क्तं चैतन्य इमाविधेति चतुर्दशचेरुक्ते प्रथममंत्रेण सृष्टेरुपदेष्टे सती दीतीयं मंत्रेण
 किंस्तिदासीदधिष्ठानमर्चनं एमित्यनेन अधिष्ठानाद्यसंनवात्कथं सृष्टिरिति प्रश्नवतारिते
 सति तदुत्तरं द्वात्रिंशत्प्रवर्तनानेन तृतीयमंत्रेण अधिष्ठात्रीभूतब्रह्मण एवोच्यमानतया संदर्भ-
 स्वरसेन प्रपंचमिथ्यात्वस्य त्याज्यत्वात्परिणाममानाज्ञानं विषयो ह्यधिष्ठानं परिणामस्त-

५१ जानवेदं

॥वालाग्रमात्रं रुदयस्य मध्ये विश्वं देवं वरेण्यं॥ मामात्मस्तुं येनुपश्यंति धीरा रतेषां
 ॥शांतिः शाश्वती नैतरेषां॥४६॥

एकवाधकव्याधोन्यथा जाव इति दिक् अत एव किं सिद्धनमित्यादिना तदुत्तरमंत्रेण पिप्रपंच-
 स्यानिर्वचनीयं नैव स्फुटीक्रियते उक्तं च यथा सतो जनिर्नैव मसतो पि जनिर्न च॥ जन्यत्वमेव
 जन्यस्य मायिकत्वसमर्पकमिति॥४५॥ धियं बुद्धी इरयंती प्रेरयंतीति धीराः विचार ऊशलाः
 ये पुरुषाः आत्मा जीवः सन्ति स्तीत्यात्मस्तुः शोधितत्वं पदार्थः तं मां मदजिन्नं अनुपश्यति श्रवण-

दिकान्पश्चात्साक्षात्कुर्वन्ति तेषां अप्रतिबद्धानेदसाक्षात्कारवतां शाश्वती शान्तिः। मोक्षसु
खं आविर्भवति इतरेषां तु नेति संबंधः। कीदृशं जीवं रुदस्य मध्ये वात्याग्रमात्रं केशाग्रप्रमा
त्रिकोणां स्वरूपेण व्यापकत्वेणोपाधिकपरिच्छेदं तमित्यर्थः। कीदृशं मां विश्वं देवं विश्वाधि
ष्ठानत्वादिष्वात्मकं न दंतर्यामि एतच्चेत्यर्थः। ननु जागर्त्स्विन्नुवने जातवेद इति श्रुत्वा मंत्रे अ
ग्रेः सर्वांतर्यामि त्वं न तु तवेत्याशं क्वाह सोऽप्यहमेवेत्याह। जातवेद इति। इदं मित्रं वरु
णमग्निमाकुरित्यादिश्रुतिवत्त्वात् अग्निप्रवृत्तिशब्दात् अपि मामेवाकुरित्यर्थः। वेदो धनं तज
यते यस्मात्स तथा॥ अग्रेः प्रजानं परियति द्विरणमिति श्रुतेः। विदलाने इति धातोर्ध्वजि
अकारांतः पुष्टिं गोवेदशब्दः। असुन् प्रत्यये तु ऋते सकारांतो न पुंसकः तदा जातवेदस
मित्यपि न वनि॥ वरेण्यं न जनीयं॥ ४६॥

५२

ननु विश्वात्मकं पूर्वोक्तेन कृतं॥ तच्चाधिष्ठानतया वाच्यं। न च तस्मिन् न वति श्रुत्यादिरेवरजताधि
ष्ठानत्वादित्याशं क्वाह॥ अहमिति॥ योनिं योनिं अधिष्ठानत्वेन संजायमानं श्रुत्यादिकं स
र्वं अहमधिष्ठामि॥ श्रुत्याद्युपहितो हमेवरजतादेरधिष्ठानं जडस्याज्ञानाविषयतया
धिष्ठानत्वानुपपत्तेरिति नावः॥ मूलाज्ञानकार्येषु बुद्धिविषयादिष्वनवल्लिन्नो हमेवाधिष्ठान
मित्याह। मयेदमिति पंचविधं नूतात्मकं सर्वं मयैवाधिष्ठानकृतेन पूर्णं आविद्यकदात्म्या

॥ अहं योनिं योनिमधिष्ठामि चैको मयेदं पूर्णं पंचविधं च सर्वं॥

॥ मामीशानं पुरुषं देवमिच्छं विचार्य मातां शान्तिमत्यंतमेति॥ ४७॥

यत्र मित्यर्थः॥ इदं पूर्वोक्तरीत्या विचार्य मातां मां एति प्राप्नोति। अर्वादिचारकृते व विचार्य मातां प्रा
प्नोतीति च न्यते। तथा च श्रुतिः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव ब्रवतीति॥ कीदृशं मां अत्यंतं शान्तिं प्रपंचो परामं शि
वमिदं तमिति श्रुतेरिति नावः॥ ४७॥

प्राप्तेष्विति॥ यस्मिन्मनसि अशनाया अशनविषयिणी इच्छा अस्ति अशनशब्दत्वापि अश
नापोदयेति निपातनादित्वात्तत्रो अप्रत्ययादिप्रत्ययः तथा यस्मिन्मनसि च स्त्राहमा च अस्ति
तादृशस्य मनसो लिंगं तत्कार्यं नृतामिच्छादिरुक्तिं प्राप्तेष्वङ्गः तथा अंतः आत्मनि आङ्गः अंतः क
रणपरिणामादिरूपाः कामादयो अन्यत्राः पृथ्वा स्थिते इत्यर्थः न तस्मान्न मनो निग्रह एवावश्यक
इत्याह तस्माच्छित्वेति ननु धर्मा धर्मयोर्न येन तेन तस्मात्किं करीष्यतीत्याशं क तस्मात्तस्यां सत्यां

॥ प्राप्तेष्वंतर्मनसो लिंगमाङ्गं यस्मिन् अशनाया तस्माहमा च ॥ तस्माच्छित्वा हेतुजा लस्य
॥ मूलं बुद्ध्या चि सं स्थापयित्वा मयी ह ॥ ४८ ॥

तरजय एव दुर्लभ इत्याशयेन तस्माच्छित्वा विशिनष्टि हेतुजा लस्येति हेतुजा लस्यार्थहेतुनां धर्मा ध
र्मादीनां संधस्य मूलं नृतामित्यर्थः तस्माज्जयानंतं कर्तव्यमाहुः बुध्येति इह मपि पूर्वोक्तत्वे म
यिचित्तमंतःकरणं बुद्ध्या पातं जलोक्तयोगात्मा सप्रकरणं स्थापयित्वा एवं पूर्वोक्तीत्याध्यायमाना
ध्यायंतः चानशनुशानचूपरस्मै पदित्वात् एवं नृताः संतो येन नृते तेषां शांतिर्माह सुरवं नवति ॥ ४९ ॥

क २

उपसंहरति यतो वाचेति वाचः शब्दः यतः स्मात् शुद्धात्वात् नित्यं ते नन्वेवं संति आोपनिष
दत्वं ज्ञेयेत्येतां शांसाह अप्राप्येति शक्तिमधेत्यर्थः तथा तथा च विशिष्टे शक्तानां ज्ञानानां शीतं
दादिपदानां जडांश्चरित्यागेन लहणया अखंडसच्चिदानंदबोधकत्वात्पुण्यगमान्न कश्चिदोष इति
ज्ञावः ॥ मनसा सहेति तथा च मनोपि निवर्तते इति ज्ञावः श्रूयते च यन्मनसानमनुत इति न चैवं
॥ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ॥ आनंदं ब्रह्मां ज्ञात्वा न विनेति कुतश्चन ॥ ५० ॥ श्रुत्वे
ति देवामाकां कैवल्यं ज्ञानमुत्तमं ॥ जयंतो मम नामानि मध्यान् परायणाः ॥ ५१ ॥ सर्वे ते स्वस्व
॥ देहांते मसायुज्यं गताः पुराः ततो ये परिदृश्यंते पदार्थमद्विज्जतयः ॥ ५२ ॥

मनसैवानुं दृष्टव्यमिति श्रुतिवरोधः परिपक्वेन मनसा दृश्यत इत्येवं तदर्थान्निषेधस्य उपरिपक्वे
न मनसा दृश्यत इत्येवं तदर्थान्निषेधस्य उपरिपक्वे मनोविषयत्वादिति दिक् ॥ ५० ॥ कैवल्य
स्य ज्ञावः कैवल्यं निष्प्रयं च मात्मस्वरूपं तदज्ञा यतेनेनेति कैवल्यं ज्ञानं अद्वैतात्म तत्त्वज्ञानसाधनमि
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ ततः करणतये ये पदार्था दृश्यंते दृग् विषयाः ते सर्वे मदि नृतयः यच्च वृत्तात्तत्तु दृष्ट्या
हार्यः ॥ ५२ ॥

उक्तमेवाथ कैवल्योपनिषत्संवादेन दृश्यनि। मय्येवेत्यादिनिः। अध्यायपर्यंतं कैवल्योपनिष
देव कतिपयवर्णव्यासासेन पद्यते॥५३॥ अणोरिति अणोरप्यनिशयेनाणरणीयान्॥ औपा
धिकपरिच्छेदवानित्यर्थः। महानिति स्वरूपतो अपरिच्छिन्नः विश्वं सर्वाधिष्ठानत्वात् तत्तादात्म्या
पन्नः विशुद्ध इति प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात् तत्र परहितः। न ह्यारोपितेनारुणिभ्रास्वाजा विकस्यति
कच्चञ्चत्वमपेतीति तावः। पुरातनः पुरुष इति हिरण्यमय इत्यादि शब्दे सुतास्य निषसुवक्रधांश्च

॥ मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रपद्यते॥ मयि सर्वं प्रलयं प्राप्नोति॥ अहं ब्रह्मा स्म्यहमव्ययं॥
॥५३॥ अणोरणीयात्र हमेव तदन्महानहं विश्वमहं विशुद्धः॥ पुरातनो हं पुरुषो हं महीशो
॥ हिरण्यमयो हं शिवरूपमस्मि॥५४॥ अपाणिपादो हं मचिं त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः सृष्टोऽहं कर्ता॥
वक्रो यमाहो अहमेवास्मीति संबंधः॥५५॥ अपाणितीति। लोके पाणिपादविकलः सर्वकार्ये श्रक्त इति
जीवानां स्थितिः अहं तु पाणी च पादौ च अविद्यमानं पाणिपादं यत्पतया नूनः अत्रापि अचिं त्यशक्तिः
तथा चक्षुषारहितः सन्नपि पश्यामि चक्षुर्ग्राह्यसकलपदार्थानां दृष्टाकर्णरहितः सन्नपि शृणोमि स
कलशब्दसाक्षात्कारवानस्मि कारणाविना कथं कार्यमित्याशङ्क्याह॥ अहमिति विविक्तं अनावृतं

५४

रूपं यस्य तथा नूनः तथा च स्वरूपज्ञानेनैव सर्वदृष्टाहं न तु वृत्तिबलेन चक्षुः श्रोत्रादिभ्यश्च
वेव हेतुः। सा च तन्निवर्त्या वरणरहितत्वात् मयि नापेक्षितेति तावः॥५५॥ वेदैरिति वेदैर्बुद्धिः उपनि
षत्तन्मन्त्रविविधं यद्व्यर्थः। न चास्ति वेत्ता ममेत्यव्यवहितपूर्वोक्तं तु फलव्याप्तिविरहपरंतत्र
हेतुतयैव चिदसाहमिति चिद्रूपत्वं प्रागुक्तं वृत्तिविषयता नूनं निवार्यते। अत एव शास्त्र
यो नित्याधिकारिणा द्वितीयवर्णकं न विरुध्यते उक्तं च वार्तिकज्ञः फलव्याप्यत्वमेवास्य

॥ अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्मि वेत्ता मम चिदसाहं॥५५॥ वेदैरनेकैरहं
॥ मेव वेद्यो वेदांतकृद्देवदेव चाहं॥ न पुण्यपापे मयि नास्ति नाशो न जन्मदहं
॥ हेन्द्रियबुद्धिरस्ति॥५६॥

शास्त्रज्ञ इति निवार्यते। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते इति इह च अहं वेद्य इति व
क्तव्ये अहमेव त्वेवकारेण अखंडार्थतास्युदीक्रियते युक्तं चैनत् अन्वयव्यतिरेकान्मां निवर्तनाया
ज्ञानकार्याणो वरस्यैव ज्ञानविकर्तृकत्वादिनिदिक्तास्ति नाश इति ममेति शेषः जन्मदेहेन्द्रिय
सहिता बुद्धिः जन्मदेहेन्द्रियबुद्धिः सपिनास्तीति पाठः नत्रवाक्यद्वयं बुध्यंतानां च समाहार इहं तथा

वेदैर्बुद्धिः उपनिषत्तन्मन्त्रविविधं यद्व्यर्थः। न चास्ति वेत्ता ममेत्यव्यवहितपूर्वोक्तं तु फलव्याप्तिविरहपरंतत्र हेतुतयैव चिदसाहमिति चिद्रूपत्वं प्रागुक्तं वृत्तिविषयता नूनं निवार्यते। अत एव शास्त्रयो नित्याधिकारिणा द्वितीयवर्णकं न विरुध्यते उक्तं च वार्तिकज्ञः फलव्याप्यत्वमेवास्य

न नृमीत्यादिनामिथ्यात्वे घटकी नृतः प्रपंचावा बोध्यते गुहायामज्ञाने शेते इति गुहाशयं जीवान्
प्रत्यावृत्तमित्यर्थः ॥५॥ समस्तेति साक्षीत्याख्यायमानः साक्षीः तं आख्यात एतन्तत्कर्मणि औणादिक
इन्द्रसाक्षिणमिति फलितोर्थः सदसः सा विहीनः ॥५॥ स एव नान्य इति कर्ममात्रासक्तो वा स गुणमा
त्रासक्तो वा नमो प्रागित्यर्थः न चैवं कर्मणां वैयर्थ्यं विविदिषा संपादनद्वारा सार्थकता सगुणोपा

५१ च

॥ न नृमिरापो न वक्त्रिरस्ति न चानिलो मे स्ति न मे न जश्च ॥ एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहा
॥ शयं निष्कलमद्वितीयं ॥५॥ समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं प्रयानि शुद्धं परमात्मरूपं ॥ एवं
॥ मां तत्त्वतो वेत्ति यस्तु राम महामते ॥ एवं नान्यो लोकेषु कैवल्यफलमश्नुते ॥५॥ ॥ इति
॥ श्रीपद्मपुराणे शिवगीर्णविर्जितयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥

सनानामपि परंपरयैवोपयोगात्तदुक्तं निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ये मंदास्ते नु कं पं
ते सविशेष निरूपणैरिति कैवल्यफलमिति कैवल्यमेव फलं कैवल्यमिति कर्मधारयः ॥ इति ५५
श्रीशिवगीताव्याख्यायां विर्जनियोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥

पूर्वाध्याये अहं सर्वाधिष्ठानमिति सप्रपंचजगदुक्तं तत्र अहं शब्दप्रयोगबलादहंकाराद्यवच्छि
न्नस्याधिष्ठाननेति प्रतीयते तत्रासंगतमित्यादिपतिहास्यां श्लोकाभ्यां जगद्वन्निति ॥१॥ परिच्छिन्नेति
परिच्छिन्नपरिमाणं यस्य तथा ज्ञाते उपसर्गस्य घनिस्त्वेव कुलग्रहणी दीर्घः जगदतो देहे सर्वत
तानामुत्पत्तिः स्थितिः प्रलयो वा कथं ब्रह्मांडाद्युचितस्यावकाशस्य परिच्छिन्नदेहमध्ये अनावाक्यं
सृष्टिः न हि घटमध्ये पर्वतादयो मांति इति ज्ञातः ॥२॥ स्वस्वाधिकारैः संबद्धासुराः परिच्छिन्नपरिमाणे

॥ श्रीरामोवाच ॥ जगद्वन्नयन्मया पृष्ठं तत्तथैव स्थितं विज्ञो ॥ अत्रोत्तरं मया लब्धं त्वत्तो नै
॥ वमहे धर ॥१॥ परिच्छिन्नपरिमाणे देहे जगद्वन्नस्तव ॥ उत्पत्तिः पंचजतानां स्थितिर्वा
॥ विलयः कथं ॥२॥ स्वस्वाधिकारसंबद्धाः कथनामस्थिताः स्मृताः ॥

नवदेहेकथं संगच्छत इति ज्ञातः ननु अहंकाराद्यवच्छिन्नस्य जगदधिष्ठानतां न ब्रूमः किंतु अवच्छिन्न
चिन्मात्रस्य अहं शब्दप्रयोगोपि लक्षणया चिन्मात्रपरः अतो नोक्तदोष इत्याशंस्य तत्राप्यनुपप
तिरेवेत्याहुः ते सर्वे इति देवाः सर्वे त्वं तथा चतुर्दशानुबनानिवत्त्वमितिकथं ॥ नद्येकस्य उत्पत्ति
विनाशरहितस्य चिद्रूपस्य नववक्त्ररुत्पत्तिविनाशवद्विर्जितैः सह अजेदः संजवति विरुद्ध

मीधस्तत्वादिति जावः॥३॥ त्वन्न इति मे मम त्वन्नः कृत्वापि भ्रवणानंतरमपि अत्रार्थे संदेहो नृत्वा
 अप्रत्यायितं असंजावनाभूत्वा निश्चयमप्रापितं यस्म्यतथा नृत्वा मे संशयं त्वमेव चेत्तु मर्ह
 सि जगदंतर्यामिणा जगवतैव स पया बोधनी यो हं अत्यंत गहनानां न्यायानां गुरुपदेशं विना
 दुरधिगमत्वादिति जावः॥४॥ परिच्छिन्नस्य सर्वाधिष्ठानत्वं यद्यपि न सिद्धं न समतंतथापि शंकिवुराश
 ॥ ते सर्वे त्वं कथं देव नुवनानि चतुर्दश त्वन्नः कृत्वापि देवात्र संदेहो मे महान नृत्वा॥ अप्रत्या
 ॥ यितचित्तस्य संशयं चेत्तु मर्हसि॥५॥ ॥ श्रीजगवानुवाच॥ ॥ वरबीजे सुहृत्स्मेपि महावदत
 ॥ कुर्याथा॥६॥ सर्वदा स्तेन्यथा वृक्षः कृतआयानित दद॥७॥ न हन्ममननौ राम नृत्वा ना मागक्तिर्विष॥८॥
 यमनुरुधत्तदपि समर्थयितुं दृष्टान्तमाहुः वदेति। सुतरां सुहृत्स्मेपि वदस्य बीजे सर्वदा महानृवदत
 रास्ते यथा। तद्वन्ममननौ नृत्वा नां आगतिरयम्येत्यन्वयः। ननु दृष्टान्तोपसंप्रतिपन्नः प्रागसन एव वृक्ष
 स्य सहकारि समवहितादी जा दुप्यनेः। अतएव गौतमकणादादि ग्रंथे तथैव च्युत्यादि नमित्याशंकाह
 अन्यथेति। अन्यथा ह स्मरूपान्कपगमे वृक्षः कुतो हेतोरायानित इदं देतिसंबंधः॥ अयं जावः असतो
 प्युत्पद्यते। अविशेषात्। प्रागजावप्रतियोगित्वमेव वरादेर्विशेष इति चेत्। घटस्यासत्वेन स्वरूपात्मिकायाः

प्रतियोगिताया अप्यसत्त्वात्॥ अखंडोपाधिरूपा प्रतियोगितेति चेत्। अखंडोपाध्यक्तपगमे जा
 तिविलयापत्तेः समवायस्यापि तत्रापाद्यत्वात्। आह्यादिनिर्वचनकेशवैयर्थ्यापत्तेः। किंच अ
 खंडप्रतियोगिताबलेनेव घट इव शशं शृंगादिकमपि मय्यप्यद्येते। शशशृंगे सानास्तीति चेत्। न
 किं घटेस्ति। उमिति चेत्सिद्धस्तर्हि प्रागुत्पत्तेरपि घटः। नच प्राकृतसत्त्वे कारणव्यापारवैयर्थ्यं स्तूला
 वस्थायास्तदधीनत्वात्। नच तस्यामपि सत्त्वासत्त्वविकल्पः स्वाप्रस्वशिरोनक्षणादेरिव अद्यदि
 ॥ महासैंधवपिंडोपि जले सिन्नो विलीयते। न दृश्यते पुनः पाकान्नतत आयाति पूर्ववत्॥
 ॥ प्रातः प्रातर्यथा लोको जायते सूर्यमंडलात्। एवमनोजगत्सर्वं जायते स्निग्विलीयते। मय्ये
 ॥ वसकलं रामत इज्जानी हि सुव्रतः॥९॥

तदघटनापटीयस्यामायास्तदधीनत्वात्। नच तस्यामपि सत्त्वासत्त्वविकल्पः स्वाप्रस्वशिरोनक्षणादेरि
 व अद्यदि तदघटनापटीयस्यामायायावतिर्वचनवादे तत्समाधानात्। नचैवं स्मरूपवैकल्यं कृतवान्
 नृत्वा न्यागमादिदोषपरिहाराय स एव बुद्धिमानुस्मृतिशब्दविधिय इत्याद्यधिकरणैस्तस्याधनात्
 विसृष्टं चेत्तज्जीर्णग्रंथेति गौरवत्रयादुपरम्यते॥१०॥ न नृत्वा रीत्या कृत्वा लादिव्यापारात्पूर्वमपि घटा

दिव्यापारात्पूर्वमपि धरादेः। सत्त्वानुपलंभः कुतो नेत्याशंकायां स ह्मत्वा देवविद्यमानस्याप्य
 नुपलंभ इति समाधान समीपेत्यसतोप्यनुलंभे दृष्टान्तमाहुः। महासंधवेति। महानपि संधव
 पीडः। जले। हिमः सन् विधीयते सत्त्वावस्थापन्नो न च तिततो न दृश्यते ततः पुनः पाकान्। सत्
 त्वावस्थापन्नः सन् आयातीत्युच्यते। तद् सर्वकार्यमित्यर्थः। न च दृष्टं तेषां संप्रतिपत्तिः। वि
 ॥ श्रीराम उवाच ॥ कथितेपि महात्मा गदिगुजडस्य यथा दिशि ॥ निवर्तते न मोनेव तद्वन्मम
 ॥ करोमि किं ॥ १॥ श्री जगवानुवाच ॥ मयि सर्वं यथारामजगदेतच्चराचरं ॥ वर्तते तदृशं
 ॥ यामि न इष्टुं ह्मते न वा नृ ॥ १० ॥

तद्यदृशायामपि जले लवणरसो पलंभेनापलापायोगात् ॥ १॥ प्रातः प्रातरिति। सूर्यमंडलाद्य
 था आलोको जायते। एवं सत्त्वो जगत्सर्वं जायते तद्देव सकलं मम येष अस्ति विलीयते च इति ज्ञा
 नीहि ॥ १॥ ननु कदृष्टं तो विषमः बीजमध्ये हि सत्त्वो वृत्तिरिति ननु स्तुलः कार्यं ह्योपि त्वपि ५९
 उस्तुलप्रपंचास्ति तिरनुपपन्नैवाकिंच एकस्य बहुभिः सह कथमने दृष्टिपूर्वोक्तमदीय
 प्रमे उत्तरानलध्वमेव यदि तु गुरात्रिसंधिना जगवता सर्वत्रास्मिन्नर्थे स्पष्टमुत्तरं न दीये

ततदासंक्षिप्य कथितमपि मयं शयनिवृत्ता च समर्थमेवैत्याहुः श्रीरामः कथितेपीति। दिक्
 होयथा कथितेपि दोषा बल्यादनुवर्तते तद्वन्मदीयोपि न म इत्यर्थः ॥ १॥ यद्यपि पूर्ववत्सर्वस्य
 बाधिष्ठानं ननु त्वीत्याविग्रहविशिष्टं अतो नोक्तदोष इति समाधानं शक्यत एव तथापि स्वाप्रप
 चमिव परिच्छिन्नविग्रहांतर्गतप्रपंचदर्शयित्वा मापिक तां स्फुरीकरिष्यामि आविद्युं कृतादात्म्यं च भु
 त्वादधिष्यामि। तेन द्वितीय प्रमेप्युत्तरं दत्तं न विष्यतीत्याशयेन श्रीजगवान्नाहं हीत्यादि दर्शयि
 ॥ दिव्यं बहुः प्रदास्यामि तुभ्यं दशरथात्मज। तेन पश्य मयं यत्कामतेजो मंडलं भ्रवं ॥ १॥
 ॥ ननु मर्चस्तु पादपुंशक्यते मामकं महः। नरेणावासुरेणापि तन्ममानुग्रहं विना ॥ १॥
 ॥ सत्तनुवाच ॥ इत्युक्ता प्रददौ तस्मै दिव्यं बहुर्महेश्वरः। अथादर्शय देतस्मै वक्रं पातालसंनिभं ॥ ३॥
 यामि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदेति लङ् ॥ १० ॥ दिव्यं बहुरिति। मायिकप्रपंचविशेषदर्शनानुक्
 लं सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ १॥ तद्दर्शयिष्यामातां मामकं महः प्रपंचविशेषविशिष्टं स्वरूपं ममा
 नुग्रहं विना दपुंशक्यते ॥ १॥ विद्युदिति। रामो अतिभीमंतद्वक्त्रं दृष्ट्वा नयं वदं पश्यतामन्येषाम
 पि नयं करं यथा न च तितथा अवनिंगतः ॥ १॥ तत्र वक्त्रे अंतर्ब्रह्मांडकोटयः ज्वलन्तीनिर्जालास्ति ॥ १॥

समाकुलाश्चटकाकलविकाइवविकाशोनुमुखादृश्यंतेइत्युच्यते॥१६॥ तेषुगःपरमेश्वरस्यसमंतात्
पूर्वदृष्टं देवाअपि॥१७॥ प्रज्ञनिब्रह्मांडं एवं मेरुमंदरसूर्यचंद्रादिकं सर्वं दृष्ट्वा जयाविष्टः स न प्रणनामे
॥ विद्युत्कोटिप्रज्ञादिप्रमत्तिं नीमं नयावहं ॥ तदृष्टे वज्रयाज्ञा मोजानुभ्यामवनीगतः ॥१८॥
॥ प्रणम्य दंडवत नमो तुष्टा वच पुनः पुनः ॥ अथोत्ताय महावीरो यावदेव प्रपश्यति ॥
॥ कं पुरजित्तत्र अंतर्ब्रह्मांडकोटयः ॥१९॥ चटकाइव लह्यं ते ज्वलज्जाला समाकुलाः ॥
॥ मेरुमंदरविंध्यादिगिरयः सप्तसागराः ॥२०॥ दृश्यंते चंद्रसूर्याद्याः पंचभूतानि ते सु
॥ राः ॥ अरण्यानि महाजागनुवनानि चतुर्दश ॥२१॥ प्रतिब्रह्मांडमेवं तु दृष्ट्वा दशरथात्म
॥ जः ॥ सुरासुराणां संग्रामान् तत्र पूर्वापरानपि ॥२२॥ विष्णोर्दशावतारांश्च नत्कर्त्तव्यानि
॥ चक्षिजाः ॥ पराजयांश्च देवानां पुरदाहं महेशितुः ॥२३॥ उत्पद्यमानानुत्पन्नान् सर्वानपि
॥ विनश्यतः ॥ दृष्ट्वा रामो जयाविष्टः प्रणनाम मुहुर्मुहुः ॥२४॥ नृप न तत्त्वज्ञानोपि वचूव
॥ नृप नंदनः ॥ अधोपनिषदां सारैरर्थैर्बुधावशं करं ॥२५॥
तिवक्ष्यमाणेनान्यः ॥ पूर्वापरान् अतीतानागतान् ॥२६॥ नत्कर्त्तव्यानी नितं च ते ध्वनारेषु वा वक्तव्या
निरावणवधादीनि देवानां परानवमिति दैत्येभ्य इति शेषः ॥२७॥ उत्पन्नेति दृश्यमानस्यासंघटितरूप

समाकुलाश्चटकाकलविकाइवविकाशोनुमुखादृश्यंतेइत्युच्यते॥१६॥ तेषुगःपरमेश्वरस्यसमंतात्
पूर्वदृष्टं देवाअपि॥१७॥ प्रज्ञनिब्रह्मांडं एवं मेरुमंदरसूर्यचंद्रादिकं सर्वं दृष्ट्वा जयाविष्टः स न प्रणनामे
॥ विद्युत्कोटिप्रज्ञादिप्रमत्तिं नीमं नयावहं ॥ तदृष्टे वज्रयाज्ञा मोजानुभ्यामवनीगतः ॥१८॥
॥ प्रणम्य दंडवत नमो तुष्टा वच पुनः पुनः ॥ अथोत्ताय महावीरो यावदेव प्रपश्यति ॥
॥ कं पुरजित्तत्र अंतर्ब्रह्मांडकोटयः ॥१९॥ चटकाइव लह्यं ते ज्वलज्जाला समाकुलाः ॥
॥ मेरुमंदरविंध्यादिगिरयः सप्तसागराः ॥२०॥ दृश्यंते चंद्रसूर्याद्याः पंचभूतानि ते सु
॥ राः ॥ अरण्यानि महाजागनुवनानि चतुर्दश ॥२१॥ प्रतिब्रह्मांडमेवं तु दृष्ट्वा दशरथात्म
॥ जः ॥ सुरासुराणां संग्रामान् तत्र पूर्वापरानपि ॥२२॥ विष्णोर्दशावतारांश्च नत्कर्त्तव्यानि
॥ चक्षिजाः ॥ पराजयांश्च देवानां पुरदाहं महेशितुः ॥२३॥ उत्पद्यमानानुत्पन्नान् सर्वानपि
॥ विनश्यतः ॥ दृष्ट्वा रामो जयाविष्टः प्रणनाम मुहुर्मुहुः ॥२४॥ नृप न तत्त्वज्ञानोपि वचूव
॥ नृप नंदनः ॥ अधोपनिषदां सारैरर्थैर्बुधावशं करं ॥२५॥
तिवक्ष्यमाणेनान्यः ॥ पूर्वापरान् अतीतानागतान् ॥२६॥ नत्कर्त्तव्यानी नितं च ते ध्वनारेषु वा वक्तव्या
निरावणवधादीनि देवानां परानवमिति दैत्येभ्य इति शेषः ॥२७॥ उत्पन्नेति दृश्यमानस्यासंघटितरूप

२ देव

देवेति ॥ त्राहिनायस्व आर्षरूपं यद्वात्रायते इति मंत्राः ॥ रसकः स एवाचरात्राहिरहितृत्वादिधर्मा
णामाविष्कृतत्वेन विषमसत्ता आचरन्निष्पन्नः ॥ अथाअरुण इव स्फटिको दृश्यत इत्यादौ इव
शब्देन एवं च कर्त्तरि द्विवंतारक्षिपिपरस्मैपदाद्यनुपपत्तिरपि नेति दिक् ॥२८॥ त्वतो हि निरुद्धं देत
॥ देवप्रपन्नार्तिहरप्रसीदप्रसीदविश्वेश्वरविश्ववंध ॥ प्रसीदगंगाधरचंद्रमौलेमां त्राहि
॥ संसारं नयादनाथं ॥२९॥ त्वतो हि जातं जगदीश त्वय्येव भूतानि वसंति नित्यं ॥ त्वय्येव शं
॥ नो विलयं प्रयांति नमो यथा वरुणतादयोपि ॥३०॥ ब्रह्मे इरुद्रश्च मरुद्गणश्च गंधर्वयक्षः सु
॥ रसिद्धसंघाः ॥ गंगादिनद्यो वरुणा लयाश्च वंति शूलि नूनववक्रमंनि ॥३१॥
उपादानं त्वं कर्त्तव्यं पंचमर्थः ॥ जनिकर्तुः प्रज्ञानिरिति ॥ सत्रे प्रतिशब्दो हेतुमात्ररसक इति शास्त्रिकसिद्धा
तात् ॥ जनयस्य चेह संजवान् ॥३२॥ ब्रह्मे इति हेतुनिब्रह्मादयः सर्वे न ववक्रं अत्रानि वक्रस्य समीपे म
ध्य इति यावत् ॥ अतिशब्दोतीकपर्यायः ॥ प्रसिद्धनरो वेदेय दंतिन च दूरक इत्यादौ तद्योगेयद्यपि वष्ट
पंचम्याचपेहिने दूरांतार्यैः षष्ट्या नंतरस्यामिति पाणिनीयसूत्रान् ॥ तथाप्यायो विनक्षिप्यस्यः ॥ यद्वा व
क्रं सति इति सप्तम्यर्थे देशकालाद्यगंतव्याः कर्मसंज्ञास्य कर्मणामिति कर्मत्वेन द्वितीया ॥३३॥

३३
३ से

ननु जगदुपादानत्वे सविकारतापत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ त्वन्माययेति ॥ जनः तत्सर्वप्रपञ्चजातं
 त्यापश्यति श्रुक्तौ रूपं यथेति संबंधः ॥ ननु यदि मयि प्रपञ्चप्रतीतिर्न मरुपातर्हि नाहं तदुपादान
 नमित्यागतं ॥ अन्यत्र स नो न्यत्र ज्ञानं हि त्रम इत्याशङ्क्याह ॥ त्वन्मायया कल्पितमिति ॥ त्वय्येव दृश्यत्वमु
 पैतीति च श्रयं नावः ॥ त्रमो नान्यथाख्यातिरूपः देशान्तरस्तु स्यात् सन्नित्तृत्वेनेन्द्रियग्राह्यत्वासंभवा

॥ त्वन्मायया कल्पितमिदं मोले त्वय्येव दृश्यत्वमुपैति विश्वं ॥ नान्याजनः पश्यति
 ॥ सर्वमेतच्छ्रुक्तौ यथा रूपमहि चरजौ ॥ २५ ॥

३ ग ॥ न ॥ वेशिष्टस्यात्यन्तासत्वे ज्ञाना योश्च तथा त्वेवारजनस्याप्यसतो ज्ञानापत्तावसत्त्व्यातिप्रवे
 शापत्तेः अन्यथाख्यातावसत्त्व्यामोचापरोक्षत्वानुपपत्तिरिति साम्याच्च ॥ तस्मादिदं वा विद्यया कल्पि
 तमित्यन्यथेयमिति ॥ २५ ॥

परमते परोक्षमानानुपपत्तिं धनयन् सिद्धांते परोक्षतां समर्थयते ते जोजिरि नि ॥ समस्तं ज
 गत् श्रुक्तिरूपरजुसर्पादिविद्यदादि च ते जोजिः श्रुत्वा घुपहितचैतन्यैः स्वरूपचैतन्येन च
 पूर्यतादात्म्येनावृष्टिना प्रकाशमानः सन् प्रकाश इति प्रकाशं कुरुषे ॥ अनावृतसाहितादा
 त्म्यं ह्यपरोक्षत्वं तच्च देशान्तरीयस्य नुष्ठस्य च न संजवनीति जावः तदेवं वैशेषिकादिमतसिद्धा

॥ ते जोजिरा पूर्य जगत् समस्तं प्रकाशमानः कुरुषे प्रकाशं ॥ विना प्रकाशं तव देव
 ॥ देव न दृश्यते विश्वमिदं हलणेन ॥ २६ ॥

अन्यथाख्यातिर्वाह्यसंमता असत्त्व्यातिश्च निराज्ञता अस्तत्तर्हि दिगंबरमतसिद्धां सत्त्व्या
 तिरेवेत्याशङ्क्याह ॥ विनेति ॥ इदं विश्वं हलणेन न दृश्यते अधिष्ठानसाक्षात्कारेण शीघ्रतरं नश्यतीत्य
 र्थः ॥ तथा च ज्ञाननिवर्त्यत्वान्मिथ्यात्वमिति जावः ॥ अस्तत्तर्हि अधिष्ठानमपि मिथ्येवेत्याशङ्क्याह
 नवप्रकाशं विनेति ॥ तव स्वप्ने च ॥ प्रकाश एव परं न बाध्यते निःसाहिकस्य बाधस्यासंज्ञवेन स
 र्वबाधावधिज्ञानत्वादिति जावः ॥ २६ ॥

परिदृश्यमानस्य प्रपंचस्य मिथ्यात्वं युक्तं तरेणापि समर्थयते अत्रेति । अत्राप्यासावाप्रयश्च अ
 त्माप्रयः सः स्वपितृया वृद्धं तमर्थं न धत्ते एव अत्र दृष्टं तः एको अत्र विंध्य शैलं न हि धत्ते इति न तः किं
 तत्राह ॥ एतज्जगत्त्वदक्रमात्रे अस्ति तस्मान्मययैव जगत्तनुवास्तवमिति निश्चिनोति निर्णयामि स्व
 प्रसृष्टिबुद्धिं तावः । तथा च जगत्तावाद्वायुणेन स्वप्रसृष्टेः प्रातिनासिकत्वे देशकालाद्यनौचि
 त्यं साधकतया सूचितं ॥ मायामात्रं तु कास्त्र्येनानत्रियत्वरूपत्वादि निरूप्यार्थस्तु ॥ स्वप्रसृष्टि

॥ अत्राप्याश्रयो नैव वृद्धं तमर्थं धत्ते एतरेको न हि विंध्य शैलं ॥ त्वदक्रमात्रे ज
 ॥ गदेतदस्ति त्वन्माययैवेति च निश्चिनोति ॥ २३ ॥

मायामात्रमेव कुतः कास्त्र्येन साकल्येन अनत्रियत्वं उचितं देशकालाद्यसंबद्धं स्वरूपं यस्या
 स्तथात्वात् ॥ न च तिस्रस्मनाडी मध्ये गिरि समुद्रादी नैनामुचिनो देशोस्ति न वा निशेथे सूर्यश्च ॥ २४ ॥
 हृणा द्युचितः कालोस्तीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत्प्रपंचस्य मिथ्यात्वे कार्यसममानस्यानथा च बंधनिरुत्तरं शास्त्रमथ नारयं स्यादित्याशं
 व्साह ॥ रज्जाविति यथा रज्जौ जुजं गोवस्तुतो न जायते नास्ति नाशं च न एति तथापि नयं ददाति ज
 यदः तथा त्वन्मायया आन रूपं असद्विलक्षणं रूपवत् । तथा वसनि मायिकस्यापि प्रीति नया
 द्यर्थं क्रियाकारितास्ति किमु तव्यावहारिकस्य प्रथं तस्य तस्मान्नुद्धेदाय अवगादिसार्थकमे

॥ रज्जौ जुजं गो जयदो यथैव न जायते नास्ति न चैति नाशं ॥ त्व
 ॥ मायया केवलमात्ररूपं तथैव विभवं त्वयि नीलकंठ ॥ २६ ॥

वेति तावः । आन रूपमित्यनेन सद्विलक्षणस्य कथं कारणतेति शंकां व्यावर्तयति विद्यमा
 नतामात्रेण तदुपपत्तेः उक्तं च खंडनं त्रिः पूर्वसंबंधनियमहेतुत्वे तुल्य एव नौ हेतुत्ववति
 भूतसत्तासत्त्वकयार्थेति ॥ २७ ॥

ननु दृश्य सर्वस्य मिथ्यात्वेनालकं शब्देन संबोध्यमानविग्रह विशिष्टस्यापि मिथ्यात्वापत्तौ
नवविश्वस्याध्यासकथमिहैव श्रुषेयाद्यामादित्याशंस्यनुपलक्षितविन्मात्राभिप्रायेणेदं ब्र
वीमित्याहुर्विचार्यमाणे इति अविचारदशायां परंपरिच्छिन्नस्याधिष्ठानतेति मम न मः स्ति
तः यद्दृशात्परिच्छिन्नपरीमाणे देहेतव कथं विभो इत्यादि प्रागप्राञ्च इदानीं तु त्वनलपाव

॥ विचार्यमाणेतव यच्छरीरमाधारभावजगतामुपैति ॥ तदप्य
॥ वश्यं मदविद्ययै वपूर्णश्चिदानंदमयो मतस्त्वं ॥ २६ ॥

लादित्वं निरवैषमिति जावः यदीदं तव शरीरं जगतामाधारमुपैति आधारनयोपलभ्यते तच्छरी
रमपि मम अविद्ययै वत्पूर्णश्चिदानंदमयो मतः ॥ तथा च पूर्णं त्वयि जीवाविग्रहः प्रपंचस्तयो
राधाराधेयभावश्चेति सर्वमध्यस्तं ॥ अतएवापाणिपादौ ह्यमित्यादि पूर्वोक्तमपि संगच्छत इति भा
वः ॥ २६ ॥

नवेदं परिच्छिन्नपरिमाणे इत्यादि नोपन्यस्ते प्रथमप्रश्ने उत्तरं लब्धमित्युक्तं इदानीं एकस्य वज्र
निरनेदः कथमित्येवं रूपे द्वितीयप्रश्नेऽपि उत्तरं लब्धं मयेत्याहुः पूजेति ॥ हे पुररे किं विदेव ॥ कि
मपि प्रपंचजातं त्वत्तो जितं नास्ति अयं जावः दूरस्थवनस्य तौ रैस्वदा विद्यकवे संमिथ्या भ
तमेव गृहीत्वा सर्वं ब्रूतेति व्यवहारः न चैवमपि व्यावहारिकतया समानमन्ताकयोर्नेदा

॥ पूजेष्टपूर्णादिफलं क्रियाणां तौ कुं फलं यच्छसिशक्तमेव ॥
॥ मृषेतदेवं वचनं पुरारे त्वत्तोस्ति त्रिचन किं विदेव ॥ २७ ॥

नेदयोरनुपपत्तिरेवेति वाच्यं ॥ चंद्रप्रादेशे कत्वादेः प्रतिबिंबे अवच्छिन्नानवच्छिन्नाकाशादे
चागत्या समानप्रज्ञाकयोरनेदा नेदयोरनुपगमात् ॥ अस्तवाकश्चिदाविद्यको धर्म एव तदा
त्वं परानुपेतसमवायादि स्तानापन्नः अस्तवान्निन्नत्वे स नानिन्नसत्ताकत्वं सद्यथाप्यहेता

विरोधिन्यां प्रक्रियायामाग्रहात्तावात्प्रभा ऊर्ध्वानि ककारः यथा यथा जवेत्सु सोऽन्यत्रिः प्र
क्रियासाधोऽज्ञेया सावानवस्थितेति ॥ निजं कमपि नात्मेवेति तु निष्कर्षः ॥ तदुक्तं वाचस्पति
मिश्रेः नत्वनेदं ब्रूमः किं नरेदं व्यासेधाम इति ॥ इदमेव रोचते ॥ बाधायां सामानाधिकरण्यमि
तीति दिक्तं किं कर्मकांडादि क्रतिर्मिथ्यार्थबोधिका ॥ एवमेत्याहुः ॥ मृषेति ॥ एतत्पूर्वार्धप्र
तिपादितार्थकं एवं तज्ज्ञातीयमन्यथावचनं मृषा इत्यन्वयः ॥ तत्र किं अप्रमाणमेव
नेत्याहुः ॥ शस्त्रमेवेति ॥ अवांतरनात्यर्थपर्यालोचनायां व्यवहारकालाबाध्यार्थबोध
कत्वेन माहतात्यर्थपर्यालोचनायां तु वैदेश्यसर्वैरहमेवेति वैकल्योपनीषत्प्रति
पादितरीत्या ब्रह्मपरत्वेन प्रमाणमेवेत्यर्थः ॥ एतद्वचनमित्यत्र एवदद्येन निहि
ष्टमर्थमाहुः ॥ पूजेति ॥ पूजादेव पूजा इष्टं यागः पूजनं डागां माहि ॥ तथा क्रियाणां फलं स्व
दि ॥ तच्च जोक्तुं यजनः ॥ फलं ते यद्यसि फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् ॥ तत्र एवैवमिति ॥
प्रजयापशुत्रिदेवस्तर्पयतीत्यादि श्रुतेरिति नावः ॥ ३॥

६२

अतएव अविद्यावद्विषयकारिणः शस्त्राणीत्याहुः ॥ अज्ञानेति अज्ञानेन मूढा अतएव मननशीला
मुनयः मननस्योपलक्षणत्वादेनः करणमुद्युपायान् असंज्ञावनादिति वक्तव्यायां श्रान्नेषयं
तः ॥ पुरुषाः पूजादि निर्गिरिशस्तोषजजतीति वदन्ति ॥ यदा अज्ञानं उदाः उदवंतः संतो वदन्ति
अविद्यादशमाश्रित्य प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ तच्च मिथ्यातोषस्य माहृत्तिरूपत्वात् ॥ न ह्यमूर्
त्तस्य मिशादयः वास्तवाः संजवंतीति नावः ॥ ३॥ अस्यैव प्रपञ्चः किंचिदिति दर्शयन्तु लसि वि

॥ अज्ञानमूढा मुनयो वदन्ति पूजोपचारदि वहिः क्रियात्रिः ॥ तोषं गिरीषो जजती
॥ ति मिथ्या कृतः स्वमूर्त्तस्य तु भोगिषि सा ॥ ३॥ किंचिद्वलं वाचुलुकोदकं वा य
॥ त्वं महेश प्रतिगृह्य दश ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीमपियजनेन्यः सर्वत्र विद्या कृतमेव मन्ये ॥ ३॥

त्वादपि त्रिं यत्किंचिदिते वनके पशुतं प्रतिगृह्य स्वीकृत्य जनेन्यो जनेन्यः त्रैलोक्यलक्ष्मीमपि
सेददासीति यत्तत् सर्वं पञ्चाद्युपहारप्रतिग्रहः त्रैलोक्यं न हानं चेति सर्वं अविद्यकमेव मन्येति
श्रिनोमि ॥ अविद्या कृतमित्यनेन पूर्वलोकस्तस्य मिथ्याशब्दस्य निर्वचनीयता परतेति स्फुटिरुक्तं ॥ ३॥

आशोषीति। एकः पुराणः पुरुषः त्वं विश्वं व्याप्नोषि अधिष्ठानत्वेन तादात्म्यापन्नः सन्ननुगतुगहसि।
तस्मिन् विश्वस्मिन् नष्टे पितृवहनिर्नास्ति॥ वास्तवे अने देहे वं स्यात्। कल्पिततादात्म्ये तु नायं दोषः
रजतादिबाधो विश्वभूताद्यवस्थानदर्शनादिति शब्दः। घटेति। नष्ट इति तु संबंधिना शोषि अपरसंबंधि
नो न हरिणस्मिन् शोदृष्टं न इति बोध्यं। न नृकरीत्या वियदादेर्मिथ्यात्वे पि जीवानां वज्रना न देत ह

॥ व्याप्नोषि सर्वा विदि शोदि शश्च त्वं विश्वमेकः पुरुषः पुराणः॥ नष्टे पितृस्मिन् त्वनास्ति
॥ हानिः घटे विनष्टे न जसो यथैव॥ ३३॥ यथैकमाकाशगमकं विंबं हुं प्रेषु पात्रेषु जला
॥ न्वितेषु॥ न ज्यत्यनैकं प्रति विंबं जावं तथा त्वमंतः करणे सुदेव॥ ३४॥

तिः। स्यादेव न हि वियदादिवज्रीवोपिमिथ्येतियुक्तं। बंधमोहयोर्वैयधिकरणपापनेरित्याशंकाह। य
थेति। देहे वत्वं अंतःकरणेषु तथा अनेकं प्रति विंबं जावं न जसितयेति कथं यथा आकाशगं एकमे
वाकी विंबं हुं प्रेषु जलान्वितेषु पात्रेषु अनेकं प्रति विंबं जावं न जति अनेन यथाप्यं ज्योतिरात्मेति श
निरर्थं उपनिबद्धः तथा च जीवानां पारमाथीकत्वे पि नेदस्याध्यस्तत्वा न देत हतिरिति भावः ३४॥

नत्वे वं परमार्थतः सच्चिदानंदरूपत्वं मिथ्या ज्ञत शरीरवत्त्वं च जीवव्रतणोरविशिष्टं तथा च संस
रितानगवतोपि स्यादित्याशंकाह। सुसर्जन इति विश्वस्य स्वरूपस्थिति विलये सुसंयुतस्य युक्तं
कार्यं तव किं मस्ति नास्ति। अनादृतस्वरूपत्वेन पूर्णानंदस्य सर्वदा प्राप्नत्वात्। यद्यप्येवं तथापि
अनादिनिःप्रवाहादि निर्देहतां जीवानां मष्टैः सहकारैः नृतैः स्वप्नवत्सर्गादीनां ततोपित

॥ सुसर्जने वाप्यवने विनाशो विश्वस्य किंचित्तवनास्तिकार्यम्॥

॥ अनादि निर्देहता मष्टैस्तथापि तत्स्वप्नवदातनोपि॥ ३५॥

था च सन्नं वैषम्येनैर्घ्येन सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयतीति। एवं वावरणा तदजावाभ्यां वैलक्षण्यं
याधिकस्यामत्वस्य प्रति विंबं मुख इव आवरणस्यापि जीवेष्वेवमस्ति तत्वादिति शब्दः॥ ३५॥

ननु स्थूलशरीरस्यैव प्रमातृत्वकर्तृत्वादिकमिति लोकायता आहुः अहंकाराख्यसूक्ष्मदेहस्य प्रमातृत्वादितिसंख्याः तदुक्तं यं विहाय चैतन्ये बंधान्नयः किमर्थं स्वाकर्तृत्वस्य शंका हु॥ जडोतिष्ठे शंभो स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा देहस्य परिणामभूता चिद्भिज्जडस्य परिणामभूता सज्जडैव स्यात्ततः किं तत्राहुः अविनाशोऽस्तीति अतस्तीति अः आत्मा अतसात्तत्त्वगमने। दुप्रत्ययः यदा अयने प्रकाशते

॥ स्थूलस्य सूक्ष्मस्य जडाजडस्य देहस्य शंभो न चिदं विनास्ति ॥ अतः
॥ स्वदेहो रोपणमात्रे नोति श्रुतिः पुराणैरे सुखदुःखयोः सदा ॥ ३६ ॥

ति अः साक्षी न अयगौ नौ चित्। ननु किं पुत्रकूपसंगानुं विना अस्ति नात्र यं भावः। जडपरिणामो जडः स्यात्। स च स्वप्रकाशात्मचैतन्यसंबंधादेव नासत इत्यभ्युपेयं। संबंधाध्यात्मिक एवेति सिद्धं अतन्येपि कर्तृत्वादिसंबंधः न च जन्ये ज्ञानमेव स्वप्रकाश इति यत्कं बहूनां स्वप्रकाशत्वे गौरवेण सुषुप्त्यनुसंधानबलसिद्धस्य एकस्यैव स्वप्रकाशात्त्वकल्पनान्॥ तस्यैव च आत्मत्वात्॥ न चापंकेवलं कर्तृत्ववति तु एव।

प
उष्टथा श्रुतिरपि चैतन्ये संबंधं दर्शयतीत्याहुः अत इति अत उक्तं तत्त्वानिर्णयता तत्परा श्रुतिः॥ स्वप्ने सजीवः सुखदुःखभोक्तेः पिकैवल्योपनिषत्प्रवृत्तिका सुखदुःखयोः त्वदारोपणं इति विंवीकृते त्वय्यारोपं सदा यावदविद्यं आतनोति। उत्तरमीमांसायां कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणमपीहानुसंधेयं॥ ३६ ॥ सच्चिदं नाधो हंस इव तस्मै लीलाविग्रहस्य कर्त्तर गौरतया

॥ नमः सच्चिदं नो धिहंसाय नु ज्यं नमः कालकंठाय कालात्मकाय॥ नमस्ते समस्ताय सं
॥ हारकर्त्ते नमस्ते मृषा चित्तवर्त्यै क नोक्ते॥ ३७ ॥ एवं प्रणम्य विश्वेशं पुरतः प्रांजलिं स्थिता
॥ विस्मितः परमेशानं जगदेरघुनंदनः॥ ३८ ॥ उपसंहारविश्वात्मन् विश्वरूपमिदं तव॥
॥ प्रतीतं जगदैकात्म्यं शंभो न वदनुग्रहात्॥ ३९ ॥

हंसत्वेनोत्प्रेक्षा मृषा ज्ञानां चित्तवृत्तीनां एकस्मै असाधारणाय नोक्ते। सुखदुःखादिनिखिलमनोवृत्ति साक्षिण इत्यर्थः॥ ३७ ॥ पुरत इति॥ संनिधानादीश्वरस्यैव पुरतः स्थितः जगदेज्जगाद आर्ष आत्मने पदं॥ ३९ ॥

पश्येति। पूर्वाह्निगवदाकां। उत्तरार्द्धमारज्यस्तुवाकां॥४०॥४१॥ व्याघ्रचर्मैर्वावरंतस्पर्धरं
तरीयरूपेणधारकंउत्तरीयस्योत्तरशोकेपृथगुपादानात्॥४२॥४३॥ मृगोहस्तेयस्येतिविग्रहेआ
हिताग्रादित्वादाइहादेःपरासप्तमीतिवासमर्थयितव्यं॥यदा॥मृगसहितोहस्तोयस्येतिवाल्ल
ण्याचेसाहित्यज्ञानेननुमध्यमपदलोपीसमासःप्रकृतेनदिधायकानामप्रवृत्तेः॥आध्यकारः

॥श्रीजगवानु॥पश्यराममहाबाहोमनोनान्योस्तिरुश्चन॥इत्थत्तैवोपसंजकेस्वदेहे
॥देवतादिकान्॥४०॥भीलिताक्षःपुनर्हर्षाद्यावदामःप्रपश्यति॥तावदेगिरेःशृंगे
॥व्याघ्रचर्मोपरिस्थितं॥४१॥ददर्शपंचवदनंनीलकंठंत्रिलोचनं॥व्याघ्रचर्मोवरध
॥रंनूतिनूचितविग्रहं॥४२॥फलिकंकणानूषाब्धनागयज्ञोपवीतिनं॥व्याघ्रचर्मो
त्तरीयंचविद्युत्पिंगजटाधरं॥४३॥एकाकिनंचंद्रमोलिवरेण्यमजयप्रदं॥चतुर्भुजं
खंडपरशुंमृगहस्तंजगत्पतिं॥४४॥

सर्वत्रतत्प्रत्याख्यानाच्चेतिदिकपरशुमृगोचोर्ध्वहस्तद्वयेबोधैः॥ ॥तथाचदादशेवस्यति॥
रायामूर्ध्वहस्तान्यांविचारणंपरशुंमृगमिति॥४४॥

॥४५॥४६॥ ॥इतिश्रीशिवगीताव्याख्यासप्तमोऽध्यायः॥ ॥सप्तमाध्यायशेषेशंनुनोक्तं॥यद्य
त्प्रक्षुमिच्छुमि॥तत्सर्वंप्रक्षुरामत्वमिति॥तदेवोपजीव्यलोकान्प्रतिविरज्यादिदार्थोपायभूतंश
रीरादिभिः॥सारत्वंमहेश्वरमुखेनैवप्रकटीकर्तुंस्वयंप्रागुक्तरीत्यानिर्णीतत्वतः॥सन्नपिपृच्छुनि॥
पांचनौतिकेति॥देहेविंगशरीरेपांचनौतिकदेहशरीरस्यउत्पत्त्यादिकंकथंइदं वक्तुमर्हसि॥१॥प्र

॥अथाज्ञयापुरस्तस्यप्रणस्योपविवेशसः॥४५॥अथाहुरामंदेवोतोयद्यत्प्रक्षुमजीप्ससि॥
॥तत्सर्वंप्रक्षुरामत्वमनोनान्योस्तितेगुरु॥४६॥ ॥इतिपञ्चपुराणेशिवगीतासूक्तविश्व
॥रूपदर्शनंनामसप्तमोऽध्यायः॥ ॥श्रीरामउ॥पांचनौतिकदेहस्यचोत्पत्तिर्विलयःस्थि
॥तिः॥स्वरूपंचकथंदेहेजगवन्वक्तुमर्हसि॥१॥ ॥श्रीजगवानुवाच॥पंचभूतैःसम्पदं
॥ह्योदेहोयंपांचभूतिकः॥तत्रप्रधानंपृथिवीशेषाणांसंरुकारिता॥२॥

धानमिति॥पृथिव्यंशस्यन्यस्यादितिभावः॥शेषाणामिति॥जलादीनामित्यर्थः॥तदंशस्यावीर्य
त्वादितिभावः॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उद्भिन्नत्रिभुजमिदं वृत्तादिः ॥ गे इ प ध ल ह लः क प्र त्य यः ॥ ३ ॥ प्रधानत्वादि ति । धर्मो धर्मो हित
 धनतया पुरुषार्थसाधनत्वेनायुर्हितत्वा मनुष्यदेहस्येति जायते ॥ ४ ॥ शुक्रशोणितान्मांसं रूतवति ह
 सन्निर्गस्य तथा नृत् एव न तु तन्निरेपेक्षोत्पत्तिकोपि । जराग्रौ जातो जरायुजः ॥ ५ ॥ स्त्रीणां मिनि ॥

॥ जरायुजोऽजश्चैव स्वेदश्चोद्भिदस्तथा ॥ एवं चतुर्विधः प्रोक्तो देहो यं पांचभौ
 ॥ निकः ॥ ३ ॥ मानसोऽपि परः प्रोक्तो देवानां मेव स स्मृतः ॥ तत्र वक्ष्ये प्रथमतः ॥ प्र
 ॥ धानत्वाज्जरायुजः ॥ ४ ॥ शुक्रशोणितसंज्ञतघृत्तिरेव जरायुजः ॥ ५ ॥ स्त्रीणां ग
 ॥ र्जाशये शुक्रमृतुकाद्ये विशेषदा ॥ रजसा यो विनो युक्तं तदेव स्याज्जरायुजः ॥ ६ ॥

गर्जशोने स्मिन्निति गर्जाशयः पेशविशेषो जरायुजशब्दाच्च गर्जाशयो जरायुजस्यादित्यम
 रः ॥ तस्मिन् यदा शुक्रं कृतु काले वक्ष्यमाण लक्षणो विशेषदा यो विनो रजसा युक्तं तदेव जरायुज
 स्यात् ॥ ६ ॥

बाहुल्यादितिरजो बाहुल्यात् ॥ स्त्रीशुक्राधिक्यात् पुमान् शुक्रशोणितयोः साम्ये तु न पुंसकं
 भवति । घं रो न वतीत्यर्थः । न स्त्रीपुंसौ न पुंसकं । न चाणयादितिसाधुः तृतीया प्रकृतिः षट्क
 वः पंतेन पुंसकमित्यमरः । न पुंसको न वेदिति महात्मा व्यायोगात् पुच्छिं गपादोपि साधुरे
 व ॥ ७ ॥ न तु स्नानेति ॥ अत्रोत्तरार्थं पृथक् कृत्वा कं प्रथमतः तीयाईयोश्च संबंधः । तद्यथा षोडश

॥ बाहुल्याद्भजसः स्त्रीस्यात् शुक्राधिके पुमान् भवेत् ॥ शुक्रशोणितयोः साम्ये जा
 ॥ यने तु न पुंसकं ॥ ७ ॥ न तु स्नानात् न वेन्नारी चतुर्थदिवसे न तः ॥ कृतु कालस्तु निदि
 ॥ ष्टा षोडशदिनावधिः ॥ तत्रायुगमदिने स्त्रीस्यात् पुमान् युगमदिने भवेत् ॥ ८ ॥

दिवे नो धितथा चरजो दर्शनादारभ्य षोडशदिवसात्मकः कृतुकाजो निदिष्टः शास्त्रकारैरिति शो
 षः ॥ एवं स्थिते नारी चतुर्थदिवसे कृतुस्नाता भवेत् ॥ न तः चतुर्थदिवसान्तं तत्र कृतौ अयुगमदिने
 पंचमादौ स्त्रीस्यात् युगमदिने षोडशौ पुमान् भवेत् ॥ यद्यपि रजो बाहुल्यादिकं स्त्रीत्वादौ हेतुतया
 प्रागुक्तं तथापि अयुग्मायां रजो बाहुल्ये युग्मायां शुक्रबाहुल्ये च तथैव विरोध एव यदा ॥ ९ ॥

त्ययुग्मायां शुक्रबाहुल्यतदा तु पुमानेन वनिर्हितुस्त्राज्ञातिकालरूपनिमित्तकारणपे
 हया उपादानकारणी भूतस्य रजः प्राबल्यादिति विज्ञानेश्वरप्रवृत्तयः एवं युग्मायां र
 जो बाहुल्ये पि स्त्रो वपुरुषात्ततिर्भवतीति बोध्यं। अत्र च षोडशदिनात्मकमृतुं निर्दि
 श्य चतुर्थदिवसानंतरमेव पुत्राद्युत्पत्तिवदनाश्चाद्यं चतुष्टयं वर्ज्यमिति सूचितं। तथा च याज्ञ
 वल्क्यः षोडशचतुर्निशास्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचार्ये व पर्वाण्याद्याश्च तस्त्र्यं च
 र्जयेदिति तत्र चतुर्थारात्रौ वैकल्पिकं गमनं बोध्यं। विहितप्रतिषिद्धत्वात्। तथा च हारीते
 विदधाति चतुर्थे हनि स्नातायां गर्जाधानमिति। व्यासस्तु निषेधति। चतुर्थे स्नानं गंतव्येति। अ
 वास्तिनश्चायं विकल्पः रजो निवृत्तौ सत्यां चतुर्थ्यां गंतव्यादनुवृत्तौ निषेध इति। तथा च म
 नुः। रजस्य परते साधी स्नानेन स्त्री रजस्वलेति साधी गर्जाधानयोग्येत्यर्थ इति माधवादि
 यः आपस्तंबोपि स्नानं रजस्वलायास्तत्र चतुर्थे हनि शंस्यते गम्यानि वर्ते रजसितानि रज्जे कथं
 चनेति॥८॥

६७

राजाह्वयः तथा च वेष्टाधिकरणे राजशब्दः ह्वयत्वजातिवचनो ननु प्रजापरिपालनमा
 त्रनिमित्त इति स्थितिः॥ ब्राह्मणादिस्तु षोडशे ज्ञाने संपन्नो भवतीति बोध्यं। तदुक्तं लिंगपुरा
 णे। चतुर्थे स्नानगम्या हि गन्ता व्यायुः। प्रसूयते॥ कन्यार्थि नैव गंतव्या पंचम्यां विधिवत्पुनः
 षष्ठ्यां गम्या महाजागसत्युत्र जननी भवेत्सप्तम्यां चैव कप्रामाथ्यं गच्छेत्सैव प्रसूयते। अष्ट

॥ विद्याहीनं व्रतत्रयं पतितं पारदादिकं॥ दारिद्र्यात्तन्मयं चतनयां वा प्रसूय
 ॥ ते॥ षोडशे दिवसे गर्जा जायते यदि सुपुत्रं नुवः॥ चक्रवर्ती तदा राजा जायते
 ॥ सन संशयः॥९॥

म्यां चैव संपन्नं तनयं संप्रसूयते। नवम्यां दारिकार्पस्यार्द्रशम्यां पंडितं तथा। एकदश्यां
 कन्यका स्यात्। द्वादश्यां कुशलसुतः। त्रयोदश्यां तीक्ष्णवर्णसंकरकारिणी। चतुर्दश्यां य
 दागच्छेत्सुपुत्रजननी भवेत्॥

पंचदशां च धर्मज्ञोऽश्वां ज्ञानपारगमिति ॥ स्यादेतत् शीवगीतास्तु शोकस्य हृत्तीयवि
 षयित्वमसंगतं। तेषां चतुर्दशदिवसस्यैव रतुगमनवरमावधित्वात्। तथा च जातिनेदे
 नोपगमकालविशेषमाह। देवतः। ब्राह्मणं द्वादशाहं स्यादेतत् रतुसंगमः। दशाष्टौ
 द्वादशेषाणां विधीयते नुपूर्वम् इति पंचदिवसादौ द्वादशे ह्वादशाहसंख्यावगंतये
 ति माधवादयः। न च रतौ गच्छेदेवेति निषेधश्च त्रियं प्रति चतुर्दशदिवसपर्यंतं मेवोक्तरीत्य
 प्रवृत्तावपि तदुत्तरकाले रागतः प्रसक्तिः केन वार्यते इति वाच्यं। अनृतौ गमनस्य निषिद्ध
 त्वात्तथाह बोधायनः। रतौ नोपैति र्यो नार्या मनृतौ यश्च गच्छति कल्पमाहुः स्रयोः पाप
 मयो यश्च सिंचतीति। अस्य च निषेधस्य च त्रियं प्रति पंचदिवसमारभ्य प्रवृत्तेः। न च नि
 षेधो ध्वंघनेन प्रवृत्तस्य षोडशदिवसरूपकालबलेन चक्रवर्ती पुत्रो न वतीति प्रवृत्त
 ग्रंथार्थ इति युक्तं। चतुर्थदिवसे तत इत्यादि पूर्वग्रंथं स्वरसेनानिषिद्धानां मेवे हवत्तुमुचि
 तत्वादिति चेन्न यथा कामी न वेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्निति याज्ञवल्क्यादिवचनैः स्त्रीका
 मनायां सत्यां अनृतावपि गमनस्य नियमिततया नैना नृतौ न गच्छेदिति निषेधस्य स्वविषये
 बाधेन तत्फलपरत्वस्यैव शिवगीतावसे अत्रिप्रेततया सर्वसामंजसं स्यात्। न चैव यथा का
 मी न वेदेत्यनेन अनृतौ न गच्छेदिति निषेधस्यैव इतरेषामपि निषेधानां बाधापत्तिः संति चे

तरेपि निषेधाः। मघां मूलां च वर्जयेदिति याज्ञवल्क्योक्तिः। अमावास्यामष्टमी च पौर्णमा
 सी चतुर्दशी ब्रह्मचारी न वेन्नित्यमनृतौ स्नातकोद्दिज इति मनूक्तेः इति वाच्यं। यथा कामीत्य
 स्य उक्तदोषरहिताननुमात्रपरतया वचनबलेन व्यवस्थापनात्। तथा च विल्लुपुराणे त
 तीये शउक्तं। इति मत्वा स्वदारेषु कृतु मसुनरो न वेत्। यथोक्तदोषहीनेषु सकामेषु नृता
 वपीति। एतेन आदादिदिवसेपि नियमद्वयोपपत्तेनातिप्रसंगापादनं। परास्तं पचुर्ह
 तौ गच्छेदेवेति नियमस्य आदादौ ब्रह्मचर्यविधानस्य च परस्परपरिहारेण लब्धाव
 काशस्य सामान्यविशेषनावनापत्रस्य एकत्र सक्तौ किं बोध्यं इति संशये गच्छेत्। स्त्रियं
 क्वचित् ॥ इति आह प्रकरणस्तु च ह्मनुवचनविरोधात्। तस्मात्त्रावर्नवेपि दिवा ब्रजेदि
 ति शंखवितस्मृतिं प्रति मूलतया उपन्यस्तो आथर्वणश्रुतिवाक्य इव याज्ञवल्क्यग्रंथे
 पि ब्रह्मचर्येऽतिर्यवादरूपेति माधवाचार्यप्रवृत्तीनां ग्रंथ एव प्रबल इति हि क॥ अ
 तिसिद्धं प्राणं वा एते प्रस्कंदतिये दिवारस्या संयुज्यंते ब्रह्मचर्यमेव तत्। यज्ञत्रौ संयु
 ज्यंते इति ॥ तत्पश्येदिति। तत्तस्मात्कारणत्वं ॥ यत्तद्यत्तत्तो हेतावित्यव्यये च मर

॥१॥ जरायुजशब्दस्य योगरूपां दर्शयिष्यतां पूर्वपदार्थतावदाहुः। यास्त्रीति। सस्मायास्त्री
संबंधिनी चर्मरूपा आवणसाधना भूतापेशी सा जरायुरिति निगद्यते। यद्यपि गर्भाशयो ज
युस्यादित्यस्यै एजरायुशब्दपुल्लिङ्गत्वोक्तः साहचर्याच्च ऊत्रचिदिति परिचायितत्वात्
यापि उद्देश्यलिङ्गानुरोधेन जरायुः सेति निर्देशो न विरुध्यते कर्मण्यमत्रिभिर्प्रेतिसंप्रदानमिति

॥ कतुस्नातायस्य पुंससाका संमुखमीहते ॥ तदा सतिर्न वेत्तु गर्भतत्पश्येत्सामिनो मुखं।

॥११॥ यास्त्री चर्मरूपाः सस्मा जरायुः सा निगद्यते ॥ मुक्कशीलितयो योगस्तस्मिन्नेव न

॥ न वेद्यतः ॥१२॥

वत् ॥ यदा तु विधेयलिङ्गानुरोधस्तदा जरायुः सत्यपि प्रयोगः साधुः। तेरलोपंत्तर्मलोपे च कर्त्तव्यम्।
अतएवाह कैयटः। उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापदयंति सर्वनामानि क्रमेण जयलिङ्गभांजी
तितस्मिन् जरायौ यतो योगः तस्मात्तत्र जरायौ गर्भो न वेत्तुपस्माच्च जरायौ तो योगः तस्मात्तत्र जरायौ ग
र्भो न वेत्तेन हेतुना। जरायुजः प्रोक्तः इति तस्माच्च व्याध्याहारेण तत्र गर्भो न वेदिति पदत्रयस्य चावस्था योज्यम्

॥१३॥

॥१३॥१४॥ जन्मकर्मति ॥ जन्मजननं जातिविशेषावच्छिन्नशरीरोत्पत्तिः। तदनुकूलं यत्कर्म तदृशं
देवस्त्रीयोनौ निषिक्तं मुक्कं रजसा सहितं प्रवीकृतं सप्रथमे मासे तिष्ठति ॥१५॥ बुद्बुदमिति। इदं प्र
वोक्तं प्रवीकृतं मुक्कं यत्तत्तत् बुद्बुदरूपं कललं पेशीघनं च न वतीति प्रथममासमध्ये क्रमजावीय

॥ तत्र गर्भो न वेद्यमानेन प्रोक्तो जरायुजः ॥ अं उजाः पक्षिसर्पाद्याः स्वेदजामशकाद

॥ यः ॥१॥ उज्जिता वृक्षगुल्माद्यामानसाश्च सुरर्षयः ॥१४॥ जन्मकर्मवशादेवं निशिक्षम्

॥ रमंदिरे ॥ मुक्कं रजः समायुक्तप्रथमे मासि तद्वत् ॥१५॥ बुद्बुदं कललं तत्स्यान्नतः पेशी

॥ न वेदिदं ॥ पेशीघनं द्वितीये तु मासि पिंडः प्रजायते ॥१६॥ कसंघ्रिशर्पादिको नित्यतीये संभवति ॥

अतस्त्रोवस्तानिर्दिष्टाः द्वितीयमासे तु पिंडो जायते ॥१६॥ अजिव्यक्तिश्चेति जीवस्य जीवोपाधेः लिङ्गशरीर
स्येतियावत् अजिव्यक्तिदुःखाद्यजिव्यक्तिश्चतुर्थे मासे जायते ॥१७॥

॥ अजिव्यक्तिश्चे जीवस्य चतुर्थे मासि जायते ॥१७॥ मूलमोक्षोक्तं ॥३॥

ततो दुःखाद्यनिवृत्ते हेतोः जन्मा जठरे स्वतोपि स्वत एव गर्भश्च लति ॥१८॥ अंगेति ॥ तथा चतुर्थमा
मे अंगानि क्रूरचरणदीनि प्रत्यंगानि अंगुल्यादीनि तेषां जागा अंशाः सूक्ष्मा युपस्मश्रुदंतादी
नूविहाय तथा च शमश्रु प्रजतयः परं न जायते इतरे तु करवरणप्रजतयः सूक्ष्मा जायते प्रथमं पश्चा
च्चतुर्थे एव तेषां कराद्यवयवानां तथा व्यक्तता जायते तथा जावानामपि वक्ष्यमाणानां चतुर्थ एव

॥ ततश्च लति गर्भो पि जन्माने जठरे स्वतः ॥ पुत्रश्चेद्दहिणे पार्श्वे कन्या चामे च निष्ठति ॥
॥१९॥ नपुंसकसूक्ष्मदरस्य जागे तिष्ठति मध्यतः ॥ अतो दहिणे पार्श्वे तु शेते माता पुमान्यदि ॥
॥२०॥ अंगप्रत्यंगजागांश्च सूक्ष्माः स्युर्गुणपत्नयः ॥ विहाय शमश्रुदंतादीन् जन्मानंतरं संभवा
॥२१॥ चतुर्थे व्यक्तता तेषां जावानामपि जायते ॥ पुंसां स्त्रियां दयो जावा नूनत्वाद्यास्त
॥ योषितां ॥ नपुंसके च ते मिश्रा जवंति रघुनंदन ॥२२॥

वक्तव्यता जायते ॥२०॥ के ते जावा इत्याकांक्षा यामाहुः ॥ पुंसां मिति ॥ नूनत्वं चां च ल्यं नूनमिदं ब्राह्मण
ति महाभाष्यप्रयोगस्य तस्यैव व्यातत्वात् ॥२१॥

मातृजमिति ॥ यतो मातृजं अतो मातुराकांक्षीता नेव विषयानत्रिकांक्षति ॥ अत एव गर्भविच्छेदे
मातुर्मनो यद्यत्र पानादिमनिष्ठं तत्कुर्यात् ॥२३॥ तां चेति ॥ तां गर्भस्त्रेष्ठा समानाकारेष्ठा वती ॥ अ
त एव हेतुद्वये यस्यां तां नारीदौ रुदिनी मातुः ॥ पृष्ठे दरादित्वा साधुः ॥ उक्तं च मश्रुते ॥ द्विद्वयां नारीदौ
रुदिनी मातुश्चेत न दत्रिजपितं दद्याद्दीर्यवंतं चिरायुषं पुत्रं जनयतीति गर्भविच्छेदे मातुरिच्छंते

॥ मातृजं चास्य रुदयं विषयानत्रिकांक्षति ॥ ततो मातुर्मनो नीष्टं कुर्यात् गर्भविच्छेदे
॥२४॥ तां च द्विद्वयां नारी मातुर्दौ रुदिनी नतः ॥ अनादादौ रुदानां स्फूर्गर्भस्य व्यंग
॥ तादयः ॥२५॥

यमिति प्रागुक्तं ॥ अदाने तु न केवलं रुद्धा जावः किं तु व्यंगतादयो त्याह अदानादिति ॥ दोहदानां ग
र्भेषु जिलाषिता र्थानां अदानात् गर्भस्य व्यंगतादयः ॥ अंगनूनता कुरुपत्वं अशक्तत्वं चेत्या
दयः स्युः यदा ह्याज्जवत्पः दौ रुदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् वैरूप्यमाणां वापिन
स्मात्कार्यप्रियस्त्रिया इति ॥२६॥

किंच मातुर्यद्विषयकोलोतः तथैवार्थयते आकांक्षते इति तथार्थः सुतो जायते ॥ मातृजं चास्पृष्ट
दयमिति प्रागेवोक्तत्वात् प्रबुद्धमिति ॥ पंचमेमांसे चित्तं प्रबुद्धं चतुर्थमासपेक्षया अधिकं ज्ञा
नवत्तनवति तथा मांसशोणितयोः पुष्टता च नवमि ॥ २४ ॥ षष्ठे इति नव रवराणि नखा निनखो
न्नीनखरोस्त्राया मित्यमरः ॥ २५ ॥ पादाभ्यां मंत्रातो यौ हस्तौ तान्मांशौ तयोः कर्णयोः रंभेष्ठिदे

॥ मातुर्यद्विषयो लोचस्तथार्थो जायते सुतः ॥ प्रबुद्धं पंचमेचित्तं मांसशोणितपुष्टता ॥
॥ २४ ॥ षष्ठे स्त्रायुनखरकेशलोमविविक्तता ॥ लवणोक्षौ पचितौ सप्तमे त्वंगपूर्णता ॥
॥ २५ ॥ पादांतरितहस्ताभ्यां श्रोत्ररंभे पिधायशः ॥ उद्दिशोगर्भसंवाहं स्निग्धं नयान्ति ॥
॥ २६ ॥ आविर्भूतप्रबोधो सौगर्भे दुःखादि संयुतः ॥ हाकाष्टमिति निर्वीणः सान्मानं शो

मुचीत्यर्थः ॥ २७ ॥
पिधाय आच्छाद्य गर्भसंवासात् ॥ नृज्यमान दुःखप्रयोजका दुहित्रः संजातो देवः ॥ तथा गर्भजयेन जा
विगर्भेतरप्रतिसंधानजनितेन जयेनान्वितः ॥ स नृसगर्भे अस्ति तिष्ठति ॥ २८ ॥ निर्वीणः पश्चात्तापा
वान् शोमुचीति ॥ पुनः पुनरतिशयेन वा शोचतीत्यर्थः ॥ यद्भुगंता अटिरूपमिति ॥ २९ ॥

सादास्ते

३१

एवं स्मरति त्रिविध्यनि ॥ तत्रैवं शब्दार्थमाह ॥ श्लोकषट्केन ॥ अनुभूता इति ॥ महासह्यश्रुताः ॥ पुरश्चम
हासह्यपुराः ॥ नारकिशरिराणि इत्यर्थः ॥ पूः शब्दस्य शरीरवाचिनः कर्मधारये कृते च पूरचरितिस
मासांते च कृते परवर्जिगंदंततत्पुरुषयोरिति स्त्रीत्वात् पूकरं नेति करं नोदधिसक्तवन्तसंबंधी
न्योवा लुकाः यच्च नर्जनार्थं तस्माः सिकता मयान्ताः ॥ अतएवासुरवंदुःखं आशेते एवित्यसुरवाश्रया

॥ अनन्या महासह्यपुरा मर्मस्ति दोसहता ॥ करं नवा लुकास्तस्मात्वादस्य सुरवाश्रयाः ॥

॥ २८ ॥ जठरान्नसंतप्ता पिता रव्यरं विजुपः गर्भश्रये निमग्नं तु दहंत्यपि न शं हि मां ॥ २९ ॥

॥ उदर्यकं मि वक्राणि कूटशाल्मलिकं टकैः ॥ नृज्या निच नृदंत्या र्त्तपार्श्वे स्ति ककचा र्हितं ॥ ३० ॥

मर्मस्थानादिदहंतो करं नवा

मर्मस्थानादिदहंतो ॥ करं नवा लुकाजिरेव तप्पमाना निर्मदीयानि मर्मस्थानादिदधानीत्यर्थः ॥ ३० ॥ उदर्य
ति उदरे नवाः उदर्याः शरीरावयवाद्यमुदर्या एतं क्रमिणं वक्राणि आर्त्तमातुदंतीत्यन्वयः ॥ कीदृशाणि व
क्राणि कूटशाल्मलैः कंटकैस्तस्यानि कीदृशमां पार्श्वयोः मातृपार्श्वजागयो र्यान्वस्थीनितान्ये वक्रकचास्तैर
र्हितं पीज्यमानं ॥ ३१ ॥

ता

गर्भे इति। यदुःखं गर्भे मया प्राप्तं तस्मात्तदुःखं तज्जन्मपाकारस्येन रके जातं तज्जन्मपाकजं दुःखं
तिशयेनाल्यंकनीयः पुनरप्युक्तः॥ कन्निकेन्द्रादेशः॥ ३१॥ गर्भशय्यामिति॥ मया पादकूटदुःखं
आपि प्राप्तं कर्मणि लुप्तं तदुःखं कर्मन रकेषु यत्तदुःखं कर्तृत्वातिशयेन अहेः आकल्पनात्
अनरकादप्यसह्यं गर्भदुःखमित्यर्थः॥ ३२॥ एवमिति। नानाबद्धीः जातीश्च जलघाः यातनीः तीव्रवेद

॥ गर्भे दुर्गन्धं नूयिष्ये जहराग्निप्रदीपिते॥ दुःखं मया प्राप्तं तस्मात्कनीयः तज्जन्मपाकजं।
॥ ३१॥ प्रयासकृत्वेष्टपायित्वं वांताशित्वं च यद्भवेत्॥ अश्रुचौ क्रमिना वश्वन आप्तं गर्भ
॥ शयिना॥ ३२॥ गर्भशय्यां समासृष्टदुःखं यादृक् मया पितव॥ नातिशयेन महद्दुःखं निः
॥ शैर्न रके यत्॥ ३३॥ एवं स्मरन्पुरा प्राप्तानाना जातीश्च यातनाः मोक्षोपायमभिधाव
॥ नूवर्त्तते न्यासस्तत्परः॥ ३४॥

नाश्च स्मरन्नितिसंबन्धः। अतो जातं तां लो न संजायते अंबुधुपत्ता हा समस्तमपि समर्थनीयं॥ ३४॥

बु

७२

इह च मुद्गं मुद्गं आइषत् पीतं रक्तं च र्जस्तेजः शब्दा बंधा तु परिणामविशेषात्मकं जीवने यन्निमि
त्ततदष्टमे मासि मृतं॥ ३५॥ मातरमिति॥ तत्पूर्वोक्तसोमः चंचल्यते गहि तंचलतीति चंचलं अतए
व पुनर्मातरं पुनश्च गर्भं प्रधावति ततो हेतोः॥ अष्टमासि जातो न जीवति यत्तज्जो जसा प्रा मुक्तेन
कृतस्त्यक्तः॥ ३६॥ किंचिदिति। नवमादिषु मासेषु प्रसवस्य समयः स्यात्। तथा च क्रतिः। दशमे मा
सि स्रुतवदिति समयं ते याज्ञवल्क्येन नवमे दशमे मासि प्रवक्तैः सति मारुते निस्तार्यते वा ए इव

॥ अष्टमे च कृत्वा स्यातामोजस्तेजश्च रुद्रवं॥ अष्टमापीतरक्तं च निमित्तं जीविते मृतं॥ ३५॥
॥ मातरं च पुनर्गर्भं चंचलं तत्प्रधावति। ततो जातोष्टमे मासि न जीवत्यो जसो कृतः॥ ३६॥
॥ कंचिक्कालमवच्छानं संस्कारात्पीडितां गवत्॥ समयः प्रसवः प्रसवस्य स्यान्मासेषु न
वमादिषु॥ ३७॥

त्रिदिनेण सत्वर इति। तेषु च प्रसवमासेषु किंचित्कालं संस्कारात्स्वैर्यप्रयोजकाष्टकादष्टवशा
त्। अवनवांचल्यं परित्यज्य अवस्थितिः। अतदृष्टांतः पीडिता गवदिति। यथा जारादिना श्रांतं कं
चित्कालं मुष्यादौ निश्वासात्तस्ति न इदित्यर्थः॥ ३७॥

मातुरिति। अस्त्रगोहितं बहुनि प्रबहुन्यासा अस्त्रवह। तां नडी माश्रित्य नातिष्ठानाडी अनवत
रिता विस्तारिता सा च गर्जस्य मात्राहा संवं धिनं रसमा वहतीति तथा नूता बोध्या आवहे। केवला
स्य च विपश्चादसेन पृथीतयु रूपः तेन कारणेन मात्राहारेण पोषितः स नृगर्जे पिजीवति। ३५
मेदश्च अस्त्रात्ता आदि गंधं उपचितं सर्वमंगं। यस्य स तथा नूतः ॥ ३६ ॥ उत्तानः स नृशेते कृतान

॥ मातुरस्त्रवहं नाडी माश्रित्या नवतारिता ॥ नातिष्ठानाडी गर्जस्य मात्राहारेण सावह।
॥ ३५ ॥ तेन जीवति गर्जे पिमात्राहारेण पोषितः अस्थियंत्र विनिः पिष्टः पतितः कृत्स्निव
॥ तर्जना ॥ ३६ ॥ मेदोऽस्त्रगुदि गंधसर्वजरायु पुट संवृक्तः निःक्राम नृश दुःखार्त्तोरुदनु चै
॥ रधो मुखः ॥ ३७ ॥ यंत्रादिव विनिर्मुक्तः पतत्युत्तानशाम्पुतः ॥ ३८ ॥ अकिंचित् कस्तदा लो
॥ कैमांसपेशी वदा स्थितः ॥ ३९ ॥ स्वमाज्जरादि दंष्ट्रिभ्यो रस्यते दंडपाणिनिः ॥ ४० ॥ ॥

शापी जतेति। अपीवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अकिंचित् क इति तदा मांसपेशी वन। आस्थितो दस्यमानो सौ श्वमाज्जरादिभ्यो
नृहृणार्थमगतेनो दंडपाणिनिर्लोकैः स्वजनैरुत्ताननुस्तरहणे स्वयं प्रजवतीति तावत् अत्र हंडु
माह। अकिंचित् क इति अविद्यमानं किंचित् विक्रैरी रपाटवादि रक्षणं साधनं यस्य सः अकिंचित् ॥ ४० ॥

पितवदिति ॥ राक्षसमर्षितवदेति जानाति ॥ प्रकिंनो राक्षसो विशेषमात्रवदेति। यूयं चक्षीरवदेति अज्ञाना
त्। विवेकहून्यत्वात् उपलक्षणं चैतदित्याहुः। दीर्घेति। शिशोर्नवः शैशवंतत् दीर्घं कष्टं लुब्धं स्मिन्ताद्य
शं। देशान्कश्चिदर्थो ज्ञानश्चेतथापि स वक्तुं न शक्यते। येन दुःखादि प्रआश्नाः प्रवर्त्तरेर नित्याहुः
क्षेष्माणेति अपि हितेति। छेदपि हितेति वा। बहिजागुरिरश्वोपमावाप्योरुपसर्गयोरिति वैकल्पिक
पितवदश्च संवेति मातृ हंडाकिनीमपि ॥ यूयं पयो वदज्ञानादीर्घकष्टं शैशवं ॥ ४१ ॥ क्षेष्म
ष्माणपि हितानाडि सुषुम्नाया वदेव हि। व्यक्तवर्णं च वचनं तावदक्तुं न शक्यते ॥ ४२ ॥ अत
एवाच गर्जे परोदितु नैव शक्यते ॥ दंतोथ यो वनं प्राप्य भन्मथ ज्वरविकलः ॥ ४३ ॥
गायत्य कस्मा दुच्चैस्तथा कस्मा च वज्रानि ॥ आरोहति तरुन्वेगात् शांतानुदजेय
त्यपि ॥ ४४ ॥ ॥

अकारलोपः अतएवेति क्षेष्माण आच्छादनादेवेत्यर्थः। दंतो गर्वितः वज्रानि विकच्छ इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ शां
तान् निग्रहितेन्द्रियान् स्विनोपि उद्वेजयति उद्दिगान् करोति। कांश्चिदपि मातापित्रा दीनं रूपं वगा
ज्वरीत्यते अवजानीत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अस्तीति॥ अस्ति च मांसं च शिराच अस्ति मांसं शिरं तत्॥ आस मंतात्वातीत्यस्ति मांसं शिरता॥
 तथा नूतायाः वामायाः स्त्रियाः मन्मथा लयेपो नौ आसक्तः स्मर आत्मनैव नृशंदत्यत इति संबंधः॥
 दृशे मन्मथा लयेनुत्तानं अथ च पूर्णदुर्गंधं इदं शयनं मंडूकस्य पादितं विशीर्णं उदरतत्सन्निजे
 विवेकदशायां गुणसिन्नमे इत्यर्थः॥ ४६॥ वामानां वपुः शरीरं अस्ति मांसं प्रवृत्तिन्योन्यदत्तं किं नास्ति

॥ अस्ति मांसं शिरात्वाया वामाया मन्मथा लये उत्तानं पूरिमंडूकपादितोदरसन्निजे।

॥ ४६॥ आसक्तः स्मरवा एणार्त्त आत्मना दत्तने नृशं। अस्ति मांसं शिरात्वाग्न्यः किमन्यद

॥ तैते वपुः॥ वामानां मायया मूढेन किंचिद्विद्वत्पतेजगतः॥ ४७॥

वेत्यर्थः॥ यद्यप्येवं तथापि मायया मूढेयुवा किमपि जगत्तदित्येयथा वज्रानाति किं बुद्धिः सा
 रमेव सारवत्तया गृह्णातीत्यर्थः॥ यद्यपि अस्मिन्नादीनां वैयाकरणं त्रिमन प्राणं गत्व सद्वादेक
 द्वावः प्राप्नोति तथापि मुखनासिकावचन इति सौत्रनिर्देशादित्यत्र माश्रित्य राजहंसास्ततेव
 बुचरौ लोकोहितैः सिता इत्यादिव समर्थनीयं लुं दो वदय इति वा॥ तैते कवद्रावा नात्मे मे कशेष इति वा॥

१४

॥ ४७॥

निर्गत इति प्राणपवने निर्गते सति पंचनिः पट्टिर्वेति पंचवैर्दिनैः कतिपयेरेव दिवसैः शीघ्रमेवेत्यर्थः।
 मृगीदृशो देहो यथा जायते यामवस्थां प्राप्नोति तत्तन्वीक्ष्यते न पर्याप्तोच्यत एवेति मायामूढतायाः पूर्व
 श्लोकोक्तायाः प्रपंच उक्तं च स एव कालेन ते केवलेव रोचिद्विचित्रं समं सति इति॥ ४८॥ वादके दुर्दृश
 माह॥ महेति जगत्तद्विज्ञानं अत्र ओदनादि जीर्यते न जीर्णं न वतीत्यर्थः। जगधमित्यत्र अदाजगिधिरि

॥ निर्गते प्राणपवने देहो हंत मृगीदृशः। यथा हि जायते नैव वीक्ष्यते पंचवैर्दिनैः॥ ४८॥ म

॥ हापरिजवस्थानं जरां प्राप्नोति दुःखितः। श्लेष्माणपिहितोरस्को जगधमन्नं न जीर्यते।

॥ ४९॥ सन्नदंतो मंददृष्टिः कटुतिक्तकषायुक्कु॥ वातनुक्तकटिग्रीवाकरोरुचरणो व
 क॥ ५०॥ ॥

तिजगधादेशः॥ अत्रमित्यत्र तु बलं के संज्ञा लुं दसोरितिकात्यायनवचनादादेशो न न वति॥ ४९॥
 सन्नाविशीर्णः दंताः यस्य स तथा कटुतिक्तादीन् व्याधिनिवृत्तये नुं क इति तथा नूतः॥ ५०॥

गदाधयः रोगाधिगदामया इत्यमरः ॥ तेषामयुतेन दश सहस्रेण समाविष्टे व्याप्रति-
 शौचः शौचश्चन्यः अतएव मलैर्दिग्धं उपचितं अंगं यस्य स तथा नूतः आलिङ्गितं प्राप्तं वरं महत्तमं
 उपचितं दाहयेन सः आलिङ्गितं वरोचितः दुःखबाहुल्याद्दह्यमान इत्यर्थः ॥ उपदाहे ॥ अस्माकं
 तोर्नवेकप्रत्ययः ॥ ५१ ॥ बलति लुठतीति बलः बालकैरपि हस्यते उपहस्यते हि मुनेरुल्लेखित्यर्थः ॥

॥ गदायुतसमाविष्टः परिनूतः स्वबंधुनि ॥ निःशौचो मलदिग्धांग आलिङ्गितवरो
 ॥ चितः ॥ ५१ ॥ ध्यायन् सुखनान् नोगान् केवलं वर्तते बलः ॥ सर्वेन्द्रियक्रिया लोपादस्य
 ॥ ते बालकैरपि ॥ ५२ ॥ ततो मृत्तिज दुःखस्य दृष्टान्तो नोपलभ्यते ॥ यस्मादित्यति नूतानि
 ॥ प्राप्तान्यपि परां रुजां ॥ ५३ ॥ म्रीयते मृत्युना जंतुः परिष्वक्तोऽपि बंधुनि ॥ सागरं तर्ज-
 ॥ लगतो गरुडो नेच पन्नगाः ॥ ५४ ॥

॥ ५२ ॥ तत इति नतः वाईवाईकानंतरं मृत्तिर्मरणं तेन जातस्य दुःखस्य नास्त्येव दृष्टान्तः परां रुजं
 प्राप्तान्यपि नूतानि यस्मान्मृत्तिज दुःखादित्यति नयं प्राप्नुवंति ॥ ५३ ॥ नीयत इति बंधुनिः परिष्वक्तो
 पि आलिङ्गितोऽपि जंतु मृत्युना नीयते अत्र दृष्टान्तः सागरस्य अंतर्जलमध्ये गतः स्थितोऽपि पन्नगः
 पश्चान्न गच्छतीति पन्नगः सप्तर्षी गरुडो नेवेति ॥ ५४ ॥

सुतरां दारुणं यथा न वतितथा हाकांते इत्यादि कृंदमान आक्रोशान्निपिबानश प्रत्ययोन तु शान्तं
 रो मृत्युना यमदूतेन नीयते ॥ ५५ ॥ मर्मस्त्रलेषु उत्तुह्यमाणेषु प्राणवायुनावियोज्यमानेषु ह
 स्तपादादीनां च संधिषु मुच्यमानेषु यद्यत् दुःखं संजाचितं तत् प्रियमाणस्य दुःखं मुमुक्षुः स्मर्यतां
 ॥ ५६ ॥ दृष्टाविति ॥ दृष्टौ यमदूतैराहिष्यमाणयां श्लोयमाणया संज्ञया उपलक्षितस्य निःसंज्ञस्यैव

॥ हाकांते हाधनं पुत्राः कृंदमानः सुदारुणं ॥ मंझुक इव सर्वे एण मृत्युना नीयते नरः ॥ ५५ ॥
 ॥ मर्मस्त्रत्तुह्यमाणेषु मुच्यमानेषु संधिषु यदुःखं प्रियमाणस्य स्मर्यतां तन्मुमुक्षुभिः
 ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वा राहिष्यमाणया संज्ञया क्रियमाणया मृत्युपाशेन बधस्य ज्ञातानैवोपलभ्य
 ॥ ते ॥ ५७ ॥ संरुध्यमानस्तमसामहश्चित्तमिवाविशत् ॥

यममृत्युपाशेन बधस्य जंतोः स्त्रान्तरहकः नोपलभ्यत एव ॥ ५७ ॥ संरुध्यमान इति तमसा अज्ञाने
 न निरुध्यमानः महत्तचित्तं विवेकं आविशन्निव कथंचित्सावधानतां प्राप्तः सन्नित्यर्थः ॥ उपाहृतः
 हेदेव दत्तेत्यादिनामग्रहणपूर्वकं संबोधितः सन्नतदा तस्या मवस्थायां दीनचक्षुषा ज्ञातानीह तो परि-
 नाषण समर्थत्वादेव हणमात्रं करोतीति तदेतन्महतो विवेकस्य कार्यतदज्ञावेत्तु इह लामिति दुर्लभं

मितिभावः॥चितीसंज्ञानेनावेक्तःउताहृतइतीपाठेउतअपिचेत्यर्थः॥आहृतइतितुशाश्वत॥५॥अ
यःपाशेनेतिकावेनबंधुमिश्रयथाक्रमंअयःपाशस्नेहपाशाभ्यामाहृष्यमाणंतंपूर्वोक्तावस्थाप
नमात्मानंवीक्ष्यतेचिंतयतीतिभावधानतादृशायांश्रियमाणस्यस्थितिकथनंमूर्खावस्थापन
स्यनुएतावदपिनास्तिसंसारोपायचिंतनंउतस्यामवस्थायांहरायास्तमितिभावः॥५॥इत्य

॥उपाहृतस्तदाज्ञातीनीहतेदीनचक्षुषा॥५॥अयःपाशेनकावेनस्नेहपाशेनबंधुभिः
॥आत्मानंक्षय्यमाणंतमीहतेपरितस्तथा॥५॥हिक्काबाध्यमाणस्यश्वासेनपरिश्रु
॥प्यतः॥मृत्कनाक्षय्यमाणस्यनखत्वस्तिपरायणं॥६॥

तेपरितस्तथेतिपूर्वश्लोकेउक्तंकिमीहतेइत्याकांक्षायांसाईश्लोकद्वयेनाहुहिक्कायेतिपरायणं॥५॥
रक्तकः॥६॥

॥६॥किंकरोमित्यादिकिंचित्कालंचिंतयित्वाततइतिकर्तव्यतामूढःसन्असन्प्राणान्छु
तत्यजति॥६॥यातनोति॥इतोस्मास्त्रोकाद्यमलोकंगत्वायातनायैतीव्रवेदनायैदेहोयातना
अनुभवतितामुमुमध्येयत्तदेहस्तेनसंबद्धःसन्यमइतैरधिष्ठितश्चसन्यायास्ताविशिष्य
वक्तुमशक्यायसंबंधिनीयातनाअनुभवतितामुमध्येयत्तदुखंअयःकुंजीपाककंचदारणा

॥संसायंत्रमारुहोयमइतैरधिष्ठितःकयास्याम्यतिदुःखार्तःकालपाशेनयोजि
॥तः॥६॥किंकरोमिद्वगच्छामिकिंगत्तामित्यजामिकिंइतिकर्तव्यतामूढःछद्देह
॥त्यजगच्छसन्॥६॥यातनादेहसंबद्धोयमइतैरधिष्ठितःइतो गत्वा अनुभवति याया
॥स्तायमयातनाः॥तामुयत्नजतेदुःखंतद्वक्तुमहतेऊनः॥६॥

दिजन्यंयत्तेतदेकमपिवक्तुंऊनःसहृतइत्यन्वयः॥सर्वायातनाअनुवदिउंनशान्नोतीतिकिमु
वक्तव्यंयत्रएकेकवक्तिरपिअनुभवैकवेधाननुविशिष्यवक्तुशक्नोतीतिभावः॥६॥

कर्पूरंति। यदपुः शौरं कर्पूरं धौलियते सुवस्त्रैः रुतुहैर्वस्त्रैः परिवार्यते वेद्युतो न देववपुः जीवे
न त्यक्तं सदा अस्पृशं स्पृशी योग्यं अत्रेहं दर्शना योग्यं च जायते। अत एव निलयात् ग्रहात्रिका

॥ कर्पूरचंदनाद्यैस्तु लिप्यते सततं हियतं नृषा लोच्यते चित्रैः सुवस्त्रैः परिवार्यते।
॥ ६४ ॥ अस्पृश्यं जायते प्रेहं जीवत्यक्तं सदा वपुः निष्काशयंति निलयात् सणं न स्था
॥ पर्यंत्यपि ॥ ६५ ॥ तस्य ते च ततः काशैस्तद्भस्मक्रियते क्षणात् नश्यते वा शृगालेन गृध्रक
॥ कूटवायसैः ॥ ६६ ॥ पुनर्न दृश्यते सोऽथ जन्मकोटिशतैरपि ॥ ६७ ॥

शयंति हरी कुर्वन्ति क्षणमपि तु न स्थापयन्ति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पुनर्न ति न स्मान् तो वा ॥ जंष्टकादिभि
हितो वा देहः पुनर्न दृश्यते ॥ ६७ ॥

मानेति मायोपमेऽं ^{वि} जगत्तिक निर्मितमाया हस्त्यादि सद्यो स्मिन् जगति मम पितेति इत्यादिरु
पात्रनित्यकस्य न वेत्। न कस्यापीत्यर्थः। अयं प्रमाना कर्मपुरःसरः सन्नेक एव यतो ब्रजति ननु माता
पित्रादिभिः सद्गता वानादौ संसारे सर्वेषां परस्परं माता पितृजावश्च शिष्टादिजावः। जीवो
को मनुष्यादि शैरात्मको विश्रामार्थो न वृत्ते ए सद्यः। खलु वृत्तसाध्यं चोत्तरलोके विवरिष्यति।

॥ माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमो जगत्तिकस्य न वेत्ति ज्ञा ॥ एको य
॥ तो ब्रजति कर्मपुरःसरो यं विश्रामवृत्तसद्यः खलु जीवलोकः ॥ ६८ ॥

अत्र यद्यपि विश्राम इति प्रोगः। पाणिनीयमते विरुद्धो दत्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधात् ॥ तथापि चंद्र
व्याकरणे दौ अमेर्विजाबितेति सिद्धांतित्वात् त्रदोषः ॥ न जानिर्हि म नित्यमिति वा संज्ञा पूर्व
को विधिरनित्य इत्यवा क्त्वा काशावत्तं ननु पाणीयमते समर्थयितव्यं विश्रामवृत्तेति स ए
मासस्तनाप्यरीत्या षष्ठी नत्पुरुष एव परमं जरीकारवीत्यानुचनुधी नत्पुरुषः साधुः अत्र च
वक्तव्यं ग्रंथगौरव नयानु नोच्यते ॥ ६९ ॥

सायमिति। यथाविहंगाः पहिणाः सायं काले वासरुहं प्राप्ताः संतः प्रातः काले अन्योन्यं
रस्परं त्यक्त्वा चरुहं त्यक्त्वा तेन यथा प्रयौति तद्देवज्ञातयोवाहाति निन्नावात्रत्यादयः स्वस्वकर्मानु
रोधात् किंचित्कालमेकत्र स्थित्वा यथायथं प्रयाति ॥६॥ मृतीति जन्म मृते बीजं पूर्वरूपं जवेत्। तथा
मृतिरपि जन्मनो बीजं जवेत्। अतएव घटयंत्रवदनिशं नरो ब्रजमीति पुनः पुनर्जायते ॥ यद्बुद्धि

॥ सायं सायं वासरुहं समेताः प्रातः प्रातः स्तेनतेन प्रयाति। त्यक्तान्योन्यं तंचरुहं विहंगा
॥ स्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तयो ज्ञातयश्च ॥६॥ मृतिबीजं जवेत् जन्म बीजं जवेत् मृतिः घटयंत्रव
॥ दं प्रातो ब्रजमीत्यनिशं नरः ॥७॥ गर्भे पुंसः श्रुक्पाताद्ययुक्तं भरणवधि। तदेतस्येम
॥ हाव्याधेर्मनो नान्योस्ति त्रेषजं ॥७॥ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासू वैराग्य
॥ योगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥

रूपं। नुगत इति नुमागमः ॥७॥ श्रुक्पातादारभ्य मरणावधियुक्तस्य सावेव वेतिकर्मधारयः ७८
तस्यैतस्य महाव्याधेनेषजं मनो न्यर्थास्ति त्रेषजं शब्देनित्यनपुंसकः ॥ इति शिवगी
ताख्यायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८॥ ॥

अष्टमाध्यायोपक्रमेपांच भौतिकदेहस्योत्पत्तिविलयः स्थितिः। स्वरूपं च कथमिति रामेण पृष्टं तत्रोत्पत्ति
निरूपिता स्वरूपं तु देहप्राधान्येन निरूप्यत इति प्रतीजानीते देहस्वरूपमिति। शृणुष्व शृणुष्व तदुत्पत्ति
दीनपि प्राकृष्टानुच्छिक्कटाह्वयायेन क्रमेण संहिष्य कथयति। मनोहीति। मद्दिव्यकाज्ञानान्
येवाध्यस्तं विश्वं मद्दिव्यकसाक्षात्काराद्विजयते शुक्लवस्त्रिजैतन्यविषयकाज्ञानकार्यरूपं

॥ श्रीनगवानुवाच ॥ देहस्वरूपं वक्ष्यामि शृणुष्व आवहितो नृप। मनो हि जायते विधं म
॥ ये वै तव प्रधार्यते ॥१॥ मथ्ये वेदमधिष्ठाने जीयते शुक्तिरूप्यवत्। अहं तु निर्मलः पू
॥ र्णः सच्चिदानंदविग्रहः ॥२॥ असंजो निरहंकारः शुद्धब्रह्मसनातनः ॥ अनाद्यविद्या
॥ युक्तः स नृजगत्कारणतां ब्रजे ॥३॥

यथा शुक्ति साक्षात्काराद्विजयते न इदित्यर्थः। न चैतावनाममविकारित्वमित्याहुः अहंस्त्विति ननु ब्रह्म
स्वरूपस्य मोक्षकालेप्यवच्छेदनात्पुनः प्रपंचापत्तिरित्याशंकाह। अनाद्यविद्येत्येतत्तथा च विद्यारू
पसहकारिविरहान्मुक्तस्य पुनः संसारापत्तिरित्यर्थः। ब्रजे ब्रह्मामि अनाद्यविद्याया युक्तः स
युक्तरित्या उच्यते रेकरूपमेव कारणत्वमिति। नमं व्यावर्तयति। अविद्यापरिणामितीति स्वज्ञाना

वाधं प्रत्यपादानं हि परिणामीत्यनेन नु स परिणामः काश्चेन वा एकदेशेन वा ना घटति तद
 शायां हीरस्येव प्रपंचदशाया मज्ञानस्यानुपलंभापत्तेः न द्वितीयः अनादित्वेन निरवयवत्वात् इ
 त्याशंसाह। अनिर्वच्येति। तथा चानादावप्यज्ञाने अनिर्वचनीये सत्त्वात् न द्वितीयपक्षा संगतिः।
 नूनं प्रसक्तिनिर्वरवयवत्वशब्दकोपो वेति व्याससूत्रे तथैव निर्णेतत्वादिति जायः। महाविद्येत्यने

॥ अनिर्वच्यमहाविद्यात्रिगुणपरिणामिनी ॥ रजः सत्त्वं तमश्चेति त्रिगुणाः परिकी
 र्तिताः ॥ ४ ॥

नमूलाज्ञानमेव जगदुपादानं न तु मूलाज्ञानमेव जगदुपादानं न तु मूलाज्ञानं शुक्तिज्ञानात् तन्निरुक्तं
 सकलप्रपंचनिवृत्त्यापत्तेरिति दर्शयति। ननु गुणैति तथा च गुणानामविद्यांशरूपत्वादंशोऽपि नोऽनिर्व
 चनीयतादात्म्यात् न कोपि दोष इति जायः ॥ ४ ॥

तत्र गुणानां कार्यविशेषं प्रतिकारणतां विविच्य दर्शयति सत्त्वमिति सुखज्ञानयोः सुखशब्दाच्च ज्ञा
 नशब्दाच्च योर्वसोरास्पदं कारणं रजस्तत्त्ववर्णं दुःखकारणं च ॥ ५ ॥ तम इति तमः क्रमवर्णं तथा ज
 डं यद्यपि चिद्विज्ञत्वस्वरूपं जडत्वं सत्त्वरजसोक्तकार्ये वास्ति तथापि आवरणप्रयोजकत्वं तमस एवे
 त्यर्थः ॥ उदासीनमिति सुखादिजननासमर्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥ त्रिगुणमिका अविद्यापरिणामिनीत्यक्तं अपि

॥ सत्त्वं शुक्तं समादिष्टं सुखज्ञानास्पदं त्रिगुणं ॥ दुःखास्पदं रक्तवर्णं चंचलं चरजोमतं ॥ ५ ॥

॥ तमः कृच्छ्रं जडं प्रोक्तं मुदासीनं सुखादिषु ॥ अतो मम समायोगाच्छक्तिः सा त्रिगुणमिका

॥ का ॥ अधिष्ठाने तु मय्येव जज्ञते विश्वरूपतां ॥ मुक्तौ रजतवद्भजौ नु जंगो यद्वदेव नु ॥ ७ ॥

ज्ञानं त्वहमेवेत्याह ॥ अधिष्ठानेति त्रिअधिष्ठानं ब्रह्मेव परिणामिनीत्वविधकार्याश्रयस्तु परिणाम
 कार्यतादात्म्यवत्कारणमुपादानं तादात्म्यं नु निवृत्ते सत्यत्रिन्नसत्ताकत्वमिति विवेकः ॥ ७ ॥

एतत्प्रवृत्तौ शिकंशरीरं जीति पित्तनस्त्रीणीमाततस्त्राण्यस्त्रिस्त्रासुमज्जानः पित्तनस्त्रां सप्त
धिराणि माततङ्गर्जीपनिषदर्थमतः पठनिदायां पित्तन्यामिति पित्तन्यां मातन्यामशितान्
हितादन्नादो रुदः नादेः षड्कोशाश्चकोशाः यस्मिन् न तथा भूतं व पुर्जायते ॥ १॥ जारास्युरिति

॥आकाशादीनिजायंतेमनोज्ञानिमायया॥तैरारधमिदं सर्वं देहोयं पांच जौतिकः॥
॥॥पित्तन्यामशितादन्नात्षट्कोशं जायतेवपुः॥क्लायवोस्त्रीनिमिज्जाच जायंतेपि
॥तृणस्तथा॥॥॥त्वष्ट्रां संशोणितमिति मातृनश्च नवंतिहि॥जावास्युः षड्विधास्तस्य
॥मातृजाः पितृनस्तथा॥॥॥

मानजाः तथापि तजाश्च मिलित्वा षड्विधा रक्तस्य रावः भावयन्ति शरीरमिति ज्ञावाः कोशस्यु ८०
११०॥

मृदव इति । मृदवो जायो मातृजवामता इत्यन्वयः । केतेशोऽग्नितं रक्तं मेदः वषामजासारः । नूतो धातुवि
शेषः । जीहा गुल्मः यत्तत्तद्दृष्टि एषा र्थेकाक्षरं ऽप्यपरपर्यायः । जह्नुमांसगुदमपानं रुत रुदयं इत्येव
माद्याः । तथा चामररुधिरेष्ट इल्लोहितास्त्ररक्तहतजशोऽग्नितमिति रुमेदस्तवपावसेति च । सा
रोमजा ससाविति च गुल्मस्तु जीहा उंसीति च कालखंडयत्ततीनुसमेदमेद इति च अत्र मज्जनशब्दे

॥ मृदवः शोणितं मेदो मज्जा लीहाय च तृणदं ॥ रुक्षा जीत्येव माद्याक्तजावामातृजवा
॥ मृताग्र ११ ॥

नांतःपुल्विङ्गःनात्रिइत्यत्रज्ञदिकारादक्तिनइतिडीपूतथाचमुरारिःप्रायुक्तंनान्नीपक्षवत्तपुंडर
कमुकुटःकक्षोःसपत्नीत्तनइतिविरमतिमहाकाव्येनान्नीपथैकनिकेतनइतिचद्विपदशनस
नान्नीतिनान्नीपथैनेतिचश्रीरुच्यः। तथाचलिंगानुशाससूत्रं। नान्निरहन्नियइतिस्त्रीलिंगशेष
मशेष्याहुः॥ सातिःकथातथासंदीनान्निराजसजापिचेति। अतएवसमुच्चसत्यंकजकोशकोमपै
रुपाहितश्रीलप्यपनीविनान्निरिति नारवेःप्रमादइतिबोध्यं॥ ॥११॥ ॥श्री॥ ॥

शमक्रः पुरुषस्य मुखे रोमवृद्धिः लोमशिरसोऽन्यत्र शरीरे कृच्छं। कचाः शिरोरुहः तथा चामरः तनुत्
 हेरामलोमतदृशे शमक्रपुं मुखे इति कचः केशः शिरोरुह इति च स्नायुः वस्तसापरपर्यायो धा
 तुविशेषः अथ वस्तसा स्नायुः स्त्रियामित्यमरः। शिराधमनय इति वयपिनाडी शुधमनिः शि
 रेत्यमरसिंहेन पर्यायत्वात् तथापि स्मृत्स्मनायः स्त्र्यास्तधमनी सादृश्याद्मनयो बोध्यः॥

॥ शमक्रलोमकचस्नायुशिराधमनयो नखाः दशनाः शुकमित्यादि स्त्रिराः पित्तस
 ॥ मुद्रवाः ॥ १२ ॥ शरीरोपचितिर्वर्णो वृद्धिश्च निर्वर्णं स्त्रितिः ॥ अलोलुपत्वमुद्राह
 ॥ त्यादीनूरसजानूविदुः ॥ १३ ॥

विज्ञानेश्वरस्त्वाह ॥ मन्यः प्राणादिवायुबाहिन्यः शिरास्तवातपित्तक्षेष्मबाहिन्यः अंगप्रत्य
 गसंधिवंधनाय स्तस्नायवृद्धिना एव नाशस्त्रिधा निधंत इति ॥ १४ ॥ शरीरेति उपचि
 ति ॥ इच्छेति इच्छा प्रवृत्तयो नावा आत्मजः स्वकृतप्राग्जनावियकर्मप्रवृत्तः न तु मात्मापि

न निषेछा देयादिप्रवृत्त इत्यर्थः जावना स्मृतिजनकीकृतः संस्कारः अत्र पूर्वोक्त
 शमक्रलोमेत्यादि श्लोकत्रये पिनावा इत्येतदनुवर्तमाने पित्तसमुद्रवा इत्यादेर्विशेष्यं ॥
 अन्यथानपुंसकमनपुंसकेनेत्यस्य प्रवृत्तौ पुंस्त्रिंशनिर्देशानुपपत्तेरिति बोध्यं ॥ १५ ॥ तत्रेति
 याणि द्विधा ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेति तत्र ज्ञानेन्द्रियाणिविजज्ञाने अवलम्बित्यादि

॥ इच्छा देयः सुरवंदुः खंधर्माधर्मौ च भावना ॥ प्रयत्नो ज्ञानमायुश्च इन्द्रियाणीत्वेव मान
 ॥ जाः ॥ १४ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि अवलम्बित्यर्थं दर्शनं तथा ॥ रसनं घ्राणमित्याहुः पंचतेषां
 ॥ तु गोचराः ॥ १५ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गंध इति क्रमान् ॥ वाक्करांश्चिगुहोपस्थान्या
 ॥ ज्ञेतेषां गोचराः विषयास्तु ज्ञः कर्मेन्द्रियाणि हि ॥ १६ ॥

निःपंचज्ञानेन्द्रियाण्याहुः तेषां गोचराः विषयास्तथाक्रमं शब्दस्पर्शरूपरसगंधादीनि तु
 पंचकर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ १६ ॥ वचनेति तेषां वागादीनां कर्मेन्द्रियाणां क्रमान् वचनादयः पंचक्रियाः

एवंज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं च निरूप्य उजयात्मकमिन्द्रियाह। मनः ततः प्रागुक्तो दशान्यः पं
रंजतुल्यं उजयात्मकत्वमित्यर्थः। तदाह याज्ञवल्क्यः हस्तौ पाय रूपं स्तुं च जिह्वा पादौ च पंचकं मे
न्द्रियाणि ज्ञानीयान् मनश्चैवोजयात्मकमिति बुद्धिरहंकारोऽंतःकरणं चित्तं चेति चतुष्टयमपि मन एव
रित्यन्वयः। एकस्यैव मनसो वस्त्वा चतुष्टयेन संज्ञा चतुष्टयमित्यर्थः॥ ननु मनसो बुद्धीन्द्रियत्वम
नुपपन्नं असाधारणविषया जायते वैशेषिकेनैवाधिकादिजिमान् सत्त्वेनाप्युपगतानां सुखा

॥ पंचनाशनगमनविस्मरणतपः क्रमात् ॥ क्रियास्तेषां मनोबुद्धिरहंकारस्तपः परं ॥ ११ ॥

॥ अंतःकरणमित्याहुश्चित्तं चेति चतुष्टयं ॥ सुखं दुःखं च विषयो विज्ञेयो मनसः क्रियाः ॥
॥ १२ ॥

दीनामस्मिन्निदंतेसाहिमात्रज्ञास्यत्वादित्याशंकाह ॥ सुखमिति ॥ अंतःकरणं पक्षितस्यैव साहि
तया सुखादिज्ञानोपयोगोऽस्यैव मनसः। तावन्मात्रेणैवेन्द्रियत्वं परिग्राह्यत इति जावः स्मृतिर्ज्ञानि
प्रवृत्तयः मनसः क्रिया इत्यन्वयः अनेन कर्मेन्द्रियत्वं समर्थितं बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारित्वाद् उजयात्म
कत्वं परिग्राह्येति तु विज्ञानेश्वरः ॥ ११ ॥

बुद्धादिसंज्ञाचतुष्टयमेकस्यैवेत्युक्तं तत्प्रयोजकमाह बुद्धिः स्यादिति निश्चयात्मिका बुद्धिः अ
भिमानात्मको हंकारविचारात्मकं चित्तं इति त्रयाणां लक्षणं शोके उक्तं। चेतयत् इति त्रियाणां
लक्षणं शोके उक्तं विचारयतीत्यर्थः॥ मनस्तत्संकल्पविकल्पात्मिके यो ध्यंत देव चांतःकरणं
स्यादेतत् अंतःकरणं सात्त्विकाधित्वात् सुखादिज्ञानोपयोगीत्युक्तं संगतं सत्त्वस्यैव सात्त्विका

॥ स्मृतिर्ज्ञानिविकल्पाद्याः बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥ अहंममैत्यहंकारश्चित्तं चेत्तयै
॥ तेयतः ॥ सत्त्वाख्यमंतःकरणं गुणत्रेधा त्रिधामतं ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः स
त्त्वात्तु सात्त्विकाः ॥ १२ ॥

धितया अवलोकनतया च पैंगीरहस्यब्राह्मणे तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यतीति स्वाप्नगजादिना
सकलसाक्षिणां प्रत्यक्षाधितया सत्त्वमेव निर्दिष्टमित्याशंकाह ॥ सत्त्वाख्यमिति अंतःकरणं दे
वसत्त्वाख्यमित्यन्वयः अयं जावः उक्तं क्रत्वा च पितयोरन्यः पिः पत्यं स्वादृतीति सत्त्वमित्यनेन
भोक्तृतया सत्त्वस्या ॥

निर्देशात्प्रमातैव सत्वव्यर्थः अतएव नातिप्रसंगोपि एतेनाविद्योपहित एव साहीत्यपि
परास्तं। अनिप्रसंगपरिहाराय प्रमातृत्वे दस्यावश्यकत्वे विद्यया किंचित्करत्वात्। स्फु
टं चैतन्सिंहाग्रमग्रंथे द्वितिदिक्॥ प्रसंगादाह॥ गुणेनेति। उपादानात्तत्ताविद्यागुणे
दादंतःकरणमपि त्रिधेत्यर्थः। तत्र सत्त्वात्सात्विका। आस्तिका प्रकृतयो मताः। अस्ति परलो

॥ कइत्येवंरूपा मतिरास्ति क्वं शुद्धिर्मनोनेर्मध्यं धर्मे एका असाधाररुचिः॥ २१॥ २२॥ दे
॥ आस्तिका शुद्धिर्मेकरुचिप्रकृतयो मताः॥ रजसो राजसा जावाः कामक्रोधमदादयः
॥ २३॥ निद्रालस्यप्रमादादिवंचनाद्यास्ततामसाः। प्रसन्नैर्द्रियतारोग्यानां ज्ञायास्त
॥ सत्वजाः॥ २४॥ देहे मात्रात्मकस्तस्मादाधतेतद्गुणानि मान्॥ २५॥

कइत्येवंरूपा मतिरास्ति क्वं शुद्धिर्मनोनेर्मध्यं धर्मे एका असाधाररुचिः॥ २१॥ २२॥ देहइति देहः सूक्ष्मः
मात्रात्मकः प्रमातृतादात्म्येनाध्यस्तः अतएव तस्य प्रमातृगुणनास्ते। अतःकरणसत्त्वादिगुणो
कानुसारेण स्थूलदेहेपि तथाकार्याणि भवन्तीत्यर्थः। कस्मात्तद्धर्ममास्ते इत्येतदेव विवेचयति॥ २३॥

शब्दइति शब्दः श्रोत्रं चेत्यादीन् सप्तगगनादादत्ते इति संबंधः विचित्रस्य जावो वैचित्र्यं क
र्म विशेष उशब्देत्यर्थः। सूक्ष्मतेति लंघनक्रियोपयोगी लाघवविशेष इत्यर्थः। यद्यपि वायु
कार्यमध्ये लाघवं गणयिष्यति तथाप्यज्ञयकार्यत्वात् न विरोधः न चैतन्नयादि सूक्ष्म
ताशब्दस्यार्थान्तरं कल्प्यं आकाशकार्येषु लाघवस्य स्पष्टमेव स्मृतिरुपादानात्॥ तदाह याज्ञ

॥ शब्दः श्रोत्रं मुखरतावैचित्र्यं सूक्ष्मताधृतिः॥ बलं च गगनादायोः स्पर्शं च स्पर्शनिं
॥ द्रियम्॥ २४॥ उत्प्रेक्षणमवहेषा ऊंचने गमनं तथा॥ प्रसारणमितीमानि पंचकर्माणि
॥ रूक्षताम्॥ २५॥

वक्ष्यः॥ आकाशा लाघवं सौक्ष्ममिति। सौक्ष्म्यं सूक्ष्मतात्वमिति वज्ञानेश्वरोक्तव्याख्या वा इहापि
योज्या। वायोस्तस्पर्शस्पर्शनिंद्रियं पंचकर्माणि रूक्षतां प्राणादिदशविकृताः लाघवं चेति एको
नविंशतिपदार्थान् गृह्णातीति मध्येऋतस्य पूर्वोत्तरैः सर्वैः सह बंधः रूक्षतां कर्कशत्वं स्पष्ट
मन्यत्॥ २५॥

॥२५॥॥२॥ प्राणादीनां वायुविशेषाणां स्थानानि बाहु॥ तेषामित्यादिभिः सप्तभिः सौकैः तेषां पूर्वोक्तवायुका
र्याणां मध्ये प्राणो मुख्यतरः॥ सच नात्रैः कंठात्॥ नानिकंठं च व्याप्य अवस्थितः॥ यत्रोपेकर्मणि
पंचमी असौ नासिकयोर्नासारं ध्रयोः नात्रोद्दयं पंचमेव चरति॥ शब्दोच्चारणदीनां कारणं च प्र

॥ प्राणापानौ तथा व्यानसमानोदानसंज्ञकान्॥२५॥ नागं च कूर्मं ककलं दंतं रवधनं
॥ जयं॥ दशेति वायुविज्ञानैस्तथा गृह्णाति लाघवं॥२६॥ तेषां मुख्यतरः प्राणो नात्रैः कंठा
॥ अवस्थितः॥ चरत्यसौ नासिकयोर्नात्रोद्दयं पंचमेव चरति॥२७॥ शब्दोच्चारणनिधासोच्चा
॥ सादेरपिकारणं॥ अपानस्तु गुदे मेद्रे कटिजं घोरं दृष्टिपि॥२८॥ नानिकंठं वृषणयो रु
॥ रूजानुषु तिष्ठति॥ प्राणायामधृतित्यागगृह्णाद्यस्य कर्म च॥२९॥

गइत्यनुवर्तते॥ अपानस्त्विति गुदप्रचलति पुत्रापानस्तिष्ठतीत्यन्यथा॥ प्राणायामप्रचलति अत्र
अपानस्य कर्म॥३०॥

समान इति निखिलं शरीरं व्याप्य संचरन् नुक्तस्य ओदनदेः पीतस्य च जलस्य रसानुसारं शरीरं
तान्परिणामविशेषान् सम्यक्कृतं तद्वयवानुरूपेण व्यानयन् सन् देहस्य पुष्टी करोतीति त
यात्ततः सन् समान इत्युच्यते अशरीरं वाप्यसंचरन्ति विवदता अवस्थानं नुस्त्वविशेषे इति स्
चितं॥ सर्वशरीरं वाप्यावस्थानेनानेन सह अजेयपक्ते यदा ऊः रुदि प्राणे गुदे पानः समानो नात्रि

॥ समानो व्याप्य निखिलं शरीरं बाह्यासह॥ द्विसप्तति सहस्रेषु नाडीरंध्रेषु संचरन्॥
॥३१॥ नुक्तपीतरसान् सम्यक् व्यानयन् देहपुष्टिं कर्तुं त्वमादिभ्यस्तु नां प्रित्य पंचनां मोदकं
॥३२॥ उदानः पादपोरास्ते हस्तयोरंगसंधिषु॥३३॥

संस्थितः॥ उदानः कंठदेशे स्थातुः व्यानः सर्वशरीरग इति नियतस्थानाभ्येते क्रियावशाच्चरीरं व्याप्य
तिचक्षुरादिवदिति हीरस्वामी सम्यक् व्यानयन्तित्यनेन व्यानयते र्वप्रत्यय नस्त्वैतानि रूपाणीति
योगशास्त्रसंमतोर्थः॥ स्फुटितः अनित्यनेनेति अनितेः॥ करलो घनं तानि रूपाणीति तु धातुव
त्तिकाशः यद्यपि नाडीरंध्राणां द्विसप्तति सहस्रादाधि अपि स्मर्यते एकोनविंशत्तुल्यनितथा
नवशतानि चाष्टपंचाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः॥ इति याज्ञवल्क्याधुक्तेः तथापि हिता

स्वनाडीविशेषपरतयेदेवोध्यं तथा च यावत्तथाः हि सप्तमिसहस्राणि रुद्रयादनिनिः स्मृताः हितानामना
 दुस्तासां मधेशशिप्रनां मंडलतस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचल इति इह विदशमेव ह्यति हितं वलं प्र
 यच्छंति यस्मात्तस्मात्तेन हिताः स्मृताः द्विसप्तमिसहस्रैस्ताः सख्याता योगविनैमैरिति ॥३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥
 तेजसः कार्यमाह अग्रेस्त्विति अग्रेः रोचकप्रजतीना धने इत्यन्यः रोचयति प्रकाशयति घटादीनि ति
 रोचकं चतुर्दिग्यमित्यर्थः तथा च गर्जोपनिषदि श्रूयते शौर्यामर्षं ते स्तणपं कौश्यं नाजिष्णुता संतापव
 र्णो रूपैर्द्रियाणि तेज सनीति रूपमिति । स्यामिकादीत्यर्थ इति विज्ञानेश्वरादयः दीपं दीप्तिः मुक्तरूप
 विशेष इति यावत्तु गोवर्णीवर्ण्यायेन रूपात्तु युगुपादानं दीपी दीप्तौ न पुंसकेनावेकः पाकं तु क
 स्यान्नस्य पचनं प्रकाशयतीति प्रकाशः तस्य जावः प्रकाशता स्फूर्ति विशेषः प्रतिजोतया वत् अम

॥ अग्रे स्तु रोचकं रूपं दीपं पाकं प्रकाशतां ॥ अमर्षतीक्ष्णं स्तु ह्माणमोजस्तेजश्च शूरतां ॥ ३४ ॥

मर्षः कोपः तीक्ष्णः तीक्ष्णत्वं परिजवा सहिष्णुत्वमिति यावत् स्तु मेत्यपि जावप्रधानो निर्देशः स्तु
 त्मणामिति । कारकशेषेष्वहीनमाषाणामश्रीयादिति वत् । इह शेषविषये स्वरूपशब्दाध्याहार इ
 तितु चेतुर्वर्द्धमानमिश्राः ॥ ओज इति शरीरस्थितिप्रयोजकतया पूर्वोक्तं तपावान्यत्रापि स्मर्य
 ते ॥ इह दिति इति यत्तु इमीष दुर्लभं सधीतकं ओजः शरीरं संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छतीति ते
 जः संतापः शूरता पपराक्रमः ॥ ३४ ॥

३४
३५

मेधावितां धारणावत्वं । धीर्धारणावती मेधेत्यमरः ॥ अस्मायेत्यादिना विनिप्रत्ययः सनंरस
 यादुकमिंद्रियं स्नेहश्चिकूणात्ता । गात्रस्य शरीरस्य आदिशब्दत्तदययवानां मृदुता ॥ ३५ ॥ गौरवं
 गरिमाणं । प्रसंगाच्चरीरधारकान् । सप्तधातुन्विवेचयति । त्वगिति । त्वकू प्रचतयः सप्तधातु
 वः दधति शरीरमिति क्यत्स्या एनेचकदलीत्तं नवव इव वाद्यानंतरूपेण व्यवस्थिताः आयुर्वे

॥ मेधावितां तथा धने जलानुरसनंरसां शैत्यं स्नेहं वंस्वेदं गात्रादिमृदुतामपि ॥ ३५ ॥ नृमे
 ॥ घ्राणं द्रियं गंधं स्नेहं धैर्यं च गौरवं त्वगस्त्वग्मांसमेदोस्त्विमज्जा शुक्राणि धातवः ॥ ३६ ॥

हेतुत्वकूष्ठानेरसशब्दः पठितः तथा चात्र रसो जडराग्निना । पच्यमानो स्तूकू नवनीत्वादि ७ पित्त
 कोशस्थे नाग्निना पच्यमानं मांसं नवति ॥ तदपि त्वकोशस्थे नाग्निना पच्यमानमेदो नवतीत्यादि मुकं
 चरमो धातुः इत्यादि निलीनं स्मृति विशेषेषु असृगादयः षडेव धातुत्वेन परिभाषिता इति दिक् सि
 तनिगमीत्यादिना कर्तृरि च प्रत्यये क्ते क्यत्वादि धातुशब्दोक्त्यादितः ॥ ३६ ॥

उक्तानां धातूनां तत्प्रसंगाच्च शरीरांतर्गतानां मन्येषामपि परिणामिकारणं प्रपंचय
ति। अत्रमित्यादिना अनेयं कृतिसिद्धा प्रक्रिया पुरुषेणाशितं न हितं। अत्र मोहादिजठराग्नि
नापच्यमानं त्रेधा जायते। सूक्ष्ममध्यमास्तूष्णमेदातुः अत्र सूक्ष्मो जागः पुरीषं जायते मध्यमो मां
सं कनिष्ठस्तु मनो जायते अतएवाहुः कृति। अत्र मयं हि सोम्य मन इति एषा पृथिव्याः स्तुतिः।

॥ अत्र पुसाशितं त्रेधा जायते जठराग्निना। मजं सूक्ष्मं विशेषागः स्यान्मध्यमो मांसतां व्रजेत् ॥

॥ ३॥ मनः कनिष्ठो जागः स्यादं तस्मादत्र मयं मनः अपांस्तु विशेषं त्रं स्यात्तन्मध्यमो रुधिरं।

॥ न वेत् ॥ ३॥ कनिष्ठो जागः प्राणः स्यात्तस्मादप्राणो ज्ञात्मात्मकं। तेजसोऽस्तीत्युक्त्वा विष्टस्यान्मजा

॥ मध्यमसमुद्भवः ॥ ३॥

एवं अपामपि सूक्ष्मो जागो मूत्रं जवति। मध्यमस्तु रुधिरं कनिष्ठस्तु प्राणो भवति एवं तेजः सूक्ष्मो जा
गोऽस्ति मज्जा रज्यधातुर्मध्यात् ॥ तेजसो मध्यमजागात्समुद्भवो यस्य तथा भूतः कनिष्ठस्तु चक्षुरिति
यादीन्यन्यतो बोधयं ॥ ३॥ ३॥ ३॥

८६

नाशोपीति मांससंघातान् नाशो जवति ॥ अपिशर्बोन्नेरो धातुः शुक्रं चरमधातु रूपं मज्जः समुद्भ
वो यस्य तथा भूतं किंच अत्र शास्त्रे वातादयोऽपि धातव इति कीर्तिताः। तेष्वापि शरीरधारणं हे
तुत्वात् ॥ ४॥ इदानीं सार्धं लोकद्वयेन शरीराणां रसादीनां परिणामो भुज्यते ॥ मूत्रपुरीषा
दिप्राचुर्यज्ञानस्यापि वैराग्यहेतुत्वात् तत्र रसादिपरिमाणं यद्यप्यनवस्थितं वैलक्षण्येन

॥ नाशोपि मांससंघातात् शुक्रं मज्जसमुद्भवं वातपित्तकफाश्चात्र धातवः परिकीर्त्ति

॥ ताः ॥ ४॥ दशांजलिर्जलं ज्ञेयं रसस्यांजलयो नवारसस्यांजो पुरीषस्य सप्तस्युः से

॥ अणश्च षट् ॥ ४॥

शरीराणामवस्तुयित्वा नथैव च दोषधातुमजानां च परिमाणं न विद्यत इत्याक्षिपुर्वेदस्मर
णान्न तथापि औसर्गिकीरीतिमनु रूढ्यपरिमाणान्निधानं न दोषाय दशेति शरीरेषां विज्ञाया
नां परस्परमक्षेपनिमित्तभूतस्य उपपन्नकजलस्य दशांजलयः प्रमाण इत्यर्थः। सम्यक्
परिणतस्याहारस्य सारो विकारो रसः तस्य परिमाणं नवांजलयः श्लेष्मणः कफस्य षडंजल

यः ॥ ४॥ ॥

पित्तस्य पंच अंजलयः मूत्रस्य चत्वारः वसायाः मासस्त्रेहस्य त्रयो जलयः मेदसो मांसरसस्य
 द्वावज मेधो जातु अंजलिपरिमितो बोधः सारो मज्जा नरीत्यमरः नरी पुंसीत्यर्थ इति स्वामी ॥ ४२ ॥
 अर्धेति श्रुतं तु अर्धं जलितं च बलप्रदत्वा ह्यमुच्यते अस्मान्नुषष्टितं शतत्रयं बोधं न च स्त्र
 यैः सह चतुःषष्टिर्दंता वै विंशतिर्नखा इत्यादि श्लोकषट्केन याज्ञवल्करस्मृतौ प्रपंचीतं अनतिप्र
 ॥ पित्तस्य पंच चत्वारो मूत्रस्यांजलयस्त्रयः वसायामेदसो दौ तु मजा त्वंजलिसंमिता ॥
 ॥ ४२ ॥ अर्धं जलितं च श्रुतं देवबलमूच्यते अस्यां शरीरे संख्या स्यात् षष्टियुक्तं शत
 ॥ त्रयं ॥ ४३ ॥ जलजानि कपालानि रुचकास्त स एव निच नवकानीति तान्याहुः पंचधा
 ॥ स्त्रीनिस्तरयः ॥ ४४ ॥

योजनत्वात् नेह प्रपंच्यते ॥ ४१ ॥ जलजानिति ॥ अस्ति निपंचधा पंच प्रकाराणि तद्यथा जलजा
 नि रुचकाः कर्णयाश्च मध्यप्रदेशे शंखाकारमस्ति ह्यंजलयः शंखतदाकारत्वात् जलजं शब्देनो
 क्तं कपालानि शिरःसंबंधानि चत्वारि यथा ह्याहुः स्वः द्वौ शंखौ कपालानि चत्वारि शिरसा
 स्तथेति ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ रोमणां सार्द्धोऽष्टि त्रयं तिस्रः कोट्योऽर्धोऽष्टि त्रयेत्यर्थः शमश्रुति केशाश्च मिथित्वा त्रिलह्रयः
 ॥ ४६ ॥ यस्मादिति यस्माद्देहस्वरूपादसारः पदार्थोऽनुवनत्रये पिनास्ति तादृशं देहस्वरूपं एवं पूर्वोक्त
 प्रकारेण वर्णितमिति संबंधः ॥ ४७ ॥ देहेस्मिन्निति अस्मिन्निति अस्मिन् उक्तं रूपे देहे अहंकारेण कर्त
 पापेन क्रियते हंत सांप्रतं ॥ न हेतुना महोपाये मोहोपाये बुद्ध्या विचाराः न क्रीयंते हंत इति स्वेदे अनु
 ॥ देशे ते त्वस्ति संधीनां स्थानां तत्र दशोत्तरे ॥ रौरवाः प्रसरा स्कंदसेचनाः सूरसूरव
 ॥ लाः ॥ ४८ ॥ समुज्जामंडला शंखावर्त्ति वायन कुंडलाः इत्यष्टधा समुद्दिष्टाः शरीरे
 ॥ अस्ति संधयः ॥ ४९ ॥ सार्द्धोऽष्टि त्रयं रोमणां शमश्रु केशाश्च त्रिलह्रयः देहस्वरूपमेवं
 ॥ ते प्रोक्तं दशरथात्मज ॥ ५० ॥ यस्मादसारो नास्त्येव पदार्थोऽनुवनत्रये देहेस्मिन्नभि
 न ॥ मानेन महोपाय बुद्धयः ॥ ५१ ॥ अहंकारेण पापेन क्रियते हंत सांप्रतं ॥ तस्मादेत
 ॥ स्वरूपं तु विबोधयं मनीषिभिः ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्री पद्मपुराणे शिवगीतायां नव
 मोध्यायः ॥

चितमेतदित्यर्थः यद्वा महोऽहं उच्यते सव इत्यमरवचनात् महो मोहो सवः तदनु महसः जीवनरूपस्य

परिणामादिकस्येत्यादिपदादरं न निरासः विवर्तस्तु पूर्वार्थायेस्फुटमन्यपगतो धिष्टानेन
मयेवेत्यादिना ॥८॥ यतोवाच इति वशाध्याये व्याख्यामेतत् ॥ न विजुगुप्सते इति ब्रह्मात्मने
व सर्वग्रहणं किंचदपि निन्दतीत्यर्थः ॥९॥ गृहोत्तेति ॥ गृहोत्तेति पदे छेदः पृथोदरादि

॥ इरः सर्वविकाराणां परिणामादिकस्य चा ॥ यतोवाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा स
॥ ह ॥ आनन्दं ब्रह्म मां ज्ञात्वा न विज्ञेति कुतश्चन ॥ यस्तु सर्वाणि ज्ञातानि मये वेति
॥ प्रपश्यति ॥ मां च सर्वेषु जन्तेषु ततो न विजुगुप्सते ॥ यस्य सर्वाणि ज्ञातानि स्या
॥ तैवा ज्ञाद्विजानतः को मोहस्तत्र कः शोक एकत्वमनुपश्यत् ॥ एषु सर्वेषु जन्ते
॥ षु गृहोत्मान प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वग्रस्या बुद्ध्या सत्त्वमया सत्त्वमदृष्टिर्निग ॥ अनाद्य
॥ विद्यया युक्तः स्तथाप्येको ह मव्ययः ॥ अव्याक्ततत्र तत्तत्तु जगत्कर्तृत्वमेष्वरः ॥

स्वासाधुः यदाहुः गृहोत्मावर्णविशात्पृथोदरमिति ॥ न त्वद्वितीयश्चेत्तर्हि कथं जगदुत्पत्ति
स्वतः स्यात् परिणामे विरहादित्याशंसाह ॥ अनादीति ॥ अव्याक्तं नाम रूपात्मनानजिब्यक्तस्वरू
पं अविद्याशब्दत्वं ब्रह्मतत्त्वरूपो ह जगत्कर्तृत्वसंबन्धः ॥

ज्ञानमात्र इति ॥ ज्ञानमात्रस्यैवाविद्याविषयतया धिष्टानत्वात् तत्रैव परिदृश्यमानं जगदध्यातं तथा
च जाग्रत्प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् स्वप्नप्रपञ्चवदित्यनुमानमपि श्रुत्यन्तेर्भेदोपपन्नकतयोक्तं ॥ न च
तावता प्रबन्धेन परमात्मस्वरूपे निरूपिते पि अर्थायोपक्रमोक्तेषु जीवविषयेषु मदीयप्रमेष्टुत्वं
लब्धमेवेत्याशंसाह ॥ नान्येति अहमेव जीवत्वेन वमीति संबन्धः ॥ अनेन जीवस्वरूपं कीदृशमिति श्र

॥ ज्ञानमात्रे यथा दृश्यमिदं त्वमेजगच्चयं ॥ तद्वन्मयि जगत्सर्वं दृश्यते स्तिविलीयते ॥ ॥
॥ नानाविद्या समा युक्तो जीवत्वेन वसाम्यहं ॥ ॥

असच्चिदात्मकमित्युत्तरं सूचितं ॥ उत्पद्यते न वेति प्रमेनोत्पद्यते इति चोत्तरितं नानाविद्यास
मायुक्त इत्युक्त्वा अनादेरपि जीवत्वस्य अविद्यास्तित्वधीनस्थितिकत्वरूपं अविद्यकत्वं न विरुध्यत इ
ति सूचितं नानेत्युक्त्वा श्रुकादेर्मुक्ततया इदानीं संसारो नोपलभ्येतेति दूषणमुद्धृतं अविद्याशब्देनैवाव
रणशक्तिरूपवत्ता पूर्णानन्दः सत्त्वावतत्वादामोहं न ज्ञासते पश्चात्तु ज्ञासत इति ॥ मुक्तसंसारिणे वि
शेषोपपादितः लोकान्तरगमनादिकं कथमिति परं अवशिष्टातेन दपि विंगशरीरोपहितस्य नानु
पन्नमिति प्रपञ्चयति ॥ ॥

पंचेति। पंच इह मेव आचार्यः संजगृहः पंच प्राणमनोबुद्धिदशोदियसमन्वितं अपं न तज्ज्ञानं स्म
हमांगजांगसाधनमिति ॥१॥ तत्र लिङ्गशरीरे अविद्यासमायुक्तं अधिष्ठानत्तत्तादात्म्यापन्न
मित्यर्थः ॥ एवं ज्ञतं प्रतिबिंबं चैतन्यं व्यावहारिको व्यवहारहमोजीवः इत्यन्वयः ॥२॥ अनाद्यो
न आद्ये अनाद्येतयोः प्रवाहरोपेण नादिभूतयोरित्यर्थः ॥३॥ आत्मापीति। प्रतिबिंबितचैतन्यम
पीत्यर्थः। तथाच औपाधिकश्यामत्वावदा तत्त्ववत्संसारसर्वज्ञत्वे अपि व्यवस्थिते इति ज्ञातः।

॥ पंचकर्मेन्द्रियाण्येवं पंच ज्ञानेन्द्रियाणि च मनो बुद्धिरहंकारश्चिन्नं चेति चतुष्टयं ॥ वा
॥ यवः पंच मिलितायां तिलिङ्गशरीरतां ॥१॥ तत्राधिपिद्यासमायुक्तं चैतन्यं प्रतिबि
॥ बितं। व्यवहारिकजीवस्तद्देवः पुरुषोपि वा ॥२॥ स एव जगतां ज्ञोक्तानाद्योऽपु
॥ न्यपापयोः। हमुत्र गती तत्र जाग्रदस्वप्नादिज्ञोक्तता ॥३॥ यदादर्पाणकालि
॥ त्रामलिनं दृश्यते सुरवं। तद्वदंतः करणगैर्दोषैरात्मापि दृश्यते ॥४॥ परस्पर
॥ ध्यासवशात् स्यादंतःकरणत्मनोः ॥ एकीतावाप्तिमानेन परात्मादुरवज्ञाणि

दुःखं ज्ञातिवेति। इव शब्देन दुःखस्य विषमसत्ता कृतां स्मरयति अरुण इव सफटिको दृश्यत इत्यादौ
यथा ॥२०॥

मूढचित्तस्यापि न हि ज्ञत्वेन गृह्यमाणमरुणं मरीचय आर्द्रः किं तु संतापकारक एव तद्व
न स्वाविद्यात्मना स्वविषयका विद्या रूपेण आत्मदोषेण कतत्वादि धर्मवान् दृश्यते न त्वेतावता
अकर्तृकत्वादि स्वभावजंग इति ज्ञातः इह मेवाभिप्रेत्याहुर्नाप्यकाराः। यत्र यदध्यासः सततं
तेनाप्युनापि गुणेन दोषेण वा न क्षिप्यत इति अन्येषां हुः आरोपितेनारुणि आत्मा ज्ञाविकल्प

॥ मरुजमौजत्वेन मध्याह्नात् मरीचिकारः ॥ तद्वदात्मापि निर्लेपोर्तेनारुणि दृश्यते भू
॥ ठचेतसां। स्वाविद्यामात्रदोषेण कर्तृत्वादिक धर्मवान् ॥२१॥ तत्र चान्न मये पिंडेरुद्दि
॥ जीवो वति एति ॥

दिकस्वच्छत्वानपायादिति। मिथ्यानुघटकी न तज्ज्ञावंगृहीता अकर्तृकत्वादि व्यवहारा अपि उप
पद्यंत इति फलितोर्थः ॥२२॥ अं दोग्यस्याह माध्याये अथ यदस्मिन् ब्रह्मपुरं देहं पुंडरीकं वेश्म
दहरोस्मिन् नंतराकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विजिज्ञासितव्यमित्यादिना दहुर
विद्या श्रूयते तद्विवरणं मुखेन व्यापकस्याप्योपाधिकपरिच्छेदं ॥ पूर्वोपहितं दृश्यति। तत्र च

त्वादिना अत्र अविद्यावच्छिन्ने अन्नमयो यः पिंडः तस्मिन् देहे आनखाग्रं व्याप्या पिजीवो रुद्यवति
 ष्टेते ॥ उपाध्यंतरेण त्वंतं अत्यपरिमाणं न जनत इत्यर्थः ॥ तदेतत् क्रवे विवृणोमि अवहितः सन्
 ष्ट ॥ २३ ॥ सोयमिति सोयं मांसं पिंडः तदभिमानेन तन्नादात्माध्यासबलेन विराजते मनुष्यो ह
 जोरोहमिति स्फूर्तिं लजने ॥ तथा च आनखाग्रं स्तूलदेहे व्याप्तौ न संदोष्यं अन्यथा साहिदात्मा भा

ता

॥ आनखाग्रं व्याप्य देहेतु वेवहितः ष्ट ॥ २३ ॥ सोयं तदभिमानेन मांसं पिंडो विराजिते ॥
 ॥ नात्रैरुर्ध्वमधः कंठाद्याप्यतिष्ठति यस्मिन् ॥ २४ ॥ तस्य मध्ये स्ति रुदयं सनात् पञ्चकोश
 ॥ वत् ॥ अधोमुखं च तत्रास्ति हृत्संमुखीरमुत्तमं ॥ २५ ॥

वादेहस्य ज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ इहांती रुदया वच्छेदप्रयुक्तमत्यन्तां प्रपंचयितुं रुदयस्वरूपं
 तावदाह ॥ नात्रैरुर्ध्वमित्यत्राणवायुस्वरूपं नात्रैरुर्ध्वं कंठाच्चाधस्तिष्ठति तस्य मध्ये पञ्चकोश
 निजं अधोमुखं रुदयं अस्ति तत्र हृत्संमुखीरमुत्तमं ॥ २५ ॥

रु

दहुरशब्दो ल्यपवायः तदेवं तत्र चान्नमये इत्यादिना सा ईशो कयेण कृतिस्तु ब्रह्मपुरपदं ब्रह्मणः पु
 रमिति ॥ अत्यन्ता ब्रह्मोपलब्धिस्तान्न तद्विद्याधिकारिशरीरं पुरमिति स्फुटीकृतं ॥ उक्तं च उपलब्धे
 रधिष्ठानं ब्रह्मणो देह उच्यते तेनोसाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं न वेदिति तत्रास्ति सुषिरं इत्यप्यत्र
 दहुराकाशमित्युक्त्वा यद्यपि श्रोत आकाशशब्दः ॥ छिद्रपर इति प्रतीयते तत्र जीव इत्युक्त्वा च तस्मि

॥ दहुराकाशमित्युक्तं तत्र जीवो वतिष्ठते ॥ २५ ॥

नयदंतरिति श्रुतौ तच्छब्दं छिद्रपरोपलब्धश्च जीवपर इति प्रतीयते तच्चायुक्तं दहुरुत्तरोऽप्यइ
 त्यधिकरणे ब्रह्मैवात्राकाशशब्दार्थ इति निर्णयः ॥ तत्त्वान् आक्रम्यो वैनामरूपयोर्निवर्हिता आक्र
 शादेव समुद्यंत इत्यादि श्रुतिश्चाकाशशब्दस्य ब्रह्मपरतया सुप्रसिद्धत्वाच्च आकाशस्तस्मिन् ग्राह्येति
 श्रुतेनैवाभिधानाच्च न चैवं तस्मिन् पदेतरित्यादेरन्यथा ॥ तच्छब्दस्य व्यवहितपुंडरीकपराम
 र्शकत्वात् ॥ तथा च स्कंदपुराणे ब्रह्मगीतायामुक्तं अस्मिन् ब्रह्मपुरे वैश्वदेहं यद्विदं सुषिरं
 पुंडरीकं तु तन्मध्ये आकाशादहोस्ति तु मशिवः सच्चिदानंदः सोऽव्ययमुमुक्षुनिः ॥ इति तथापि
 सुषिरं भ्रंशं न वपासुषिरित्यंशः ॥ तां रात्रिं आदत्ते अधिष्ठानं तां दिनि सुषिरं अधिष्ठानं अत
 सुषिद्धि

राः ॥ ३

एवोत्तमं। तदेव च रुद्राकाशमिति श्रुत्या उक्तमिति शिवगीता श्लोको व्याख्येयः तत्र पूर्वोक्तैरुद्देश्ये
 यो वतिष्ठते स जीव एवेति जीवब्रह्मणो रतेरपरश्चतुर्थवरणः अतएवास्मिन् प्रकरणे उक्ते
 स्मिन् धावाष्टविंशतिं तरेव समाहिते इत्यादिना अशेषजगद्धारत्वं स सेतु रिति च जगन्मर्यादा
 धारकत्वमिति ब्रह्मविंगानि तथा एव संप्रसादोऽस्माच्छरीरा समुत्पायेति सुषुप्त्यादि जीवविंग

॥ वालाग्रशतत्रागस्य शतधा कल्पितस्य च ॥ नागोजीवः स विद्ध्यैयः स चानन्त्याय
 ॥ कल्प्यते ॥ ३६ ॥

निचक्रयमाणानि निविरुध्यन्त इति दिक्वालाग्रं केशाग्रं तस्य शतत्रागः शतांशः सोऽपि शतधा
 कल्प्यः। तस्यापि योत्रागः स जीवो विद्ध्यैयः। उपाधिवशादतिरुद्धमस्यार्थः ॥ वालाग्रं तु जीवस्वरूप
 माह। स चेति। आनन्त्याय परिच्छेदविरहय कल्प्यते उपाध्यपगमे सतीति ज्ञातव्यं ॥ ३६ ॥

अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुक्ता मनि अथैतैरेवरश्मिजिरुद्धाक्रमेने इति चतयोर्धर्मायन्निति
 च दहुरविद्याशेषश्रवणात्तत्प्रसंगादुपासकानामूर्धन्ययानाद्यानुक्रामणपूर्विकांक्रम
 मुक्तिकथयितुं नाडीसावत्प्रपंचयतिकदंबेति ॥ ३७ ॥ हितमिति हितशब्दस्य विवरणं बलमि
 ति। प्रयच्छन्ति यस्मादिति तथा च हितं कुर्वन्ति हितयन्तीति हिताः। तत्करोति एतत्तत्प्रचाद्यत्र
 ॥ कदंबं कुसुमोद्भुदकेसरा इव सर्वतः ॥ प्रसृता रुद्रयात्रा शोयानिव्याप्तं शरीरकं ॥ ३८ ॥
 ॥ हितं बलं प्रयच्छन्ति तस्मान्नेन हितास्मृताः ॥ दासप्रतिसहस्रैस्ताः संख्याता योगवि
 ॥ त्तमैः ॥ ३९ ॥ रुद्रयात्रास्तु निष्क्रान्ता यथाकार्दशमयस्तथा ॥ एकोत्तरशतं तासु मुख्या
 ॥ विंशतिर्निर्गताः ॥ ४० ॥

इति ज्ञातव्यं ॥ हितानामरुद्रयस्य नाश इति श्रुतिसिद्धेया संज्ञा ॥ याज्ञवल्क्यस्त्वाहुः दासप्रतिसहस्रा
 लि रुद्रयादग्निनिःसृताः हिता हितानामनाश इति तत्रापि हिताः हिताकार्यः। अतएव हितानामेति श्रु
 वोक्तैर्नैकवाक्यतयैव व्याख्येयं हितमाहितं दत्तं याज्ञिस्तानि हिता हिता इति संज्ञांतरमेव तत्रोक्तमि
 ति केचित् ॥ ४० ॥ विश्वगिति सर्वतः इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एकानाडीसुषुम्णारवाञ्जसाञ्जस्मेनमूर्धपर्यंतं ऊर्ध्वगच्छतीति तूर्ध्वगात्रनंतफल
त्वाच्चानंतास्येवोच्यते ॥३०॥ अनंतफलतामेवविशदयितुं इतरासां फलं तावदाह ॥ प्रतीदियमि
तिज्ञानकर्मैदियातिमिलित्वादशेति हि कल्यादितं प्राकृतत्रैकैकमिंद्रियं प्रतिदशनाद्यः नि
र्जताः ॥ ताश्च शतनाद्यः शर्मादिहेतुत्वात् ॥ सुखदुःखादौ ज्ञानादौ बहेतुत्वात् स्वप्नवदुत्वाच्च

॥ बहंत्यं तोययानघोनाद्यः कर्मफलं तथा ॥ अनंतैकौर्ध्वगानाडीमूर्धपर्यंतमंजसा ॥
॥३१॥ प्रतीदियं दशानिर्गताविषयोन्मुखान् ॥ नाद्यः शर्मादिहेतुत्वात् स्वप्नादिफलं
॥ नुक्तये ॥३१॥ सुषुम्णेति समादिष्टानयागच्छन् हि मुच्यते ॥ तयोपचितचैत
॥ न्यं जीवात्मानं विदुर्बुधाः ॥३२॥

यथायथं जायंदादिनोगाय उपयुज्यते ॥३३॥ सम्यगादिष्टा समादिष्टा अनंतफलतया प्रागु
दाहताहतायानाडीसातुसुषुम्णतयागच्छन् हि मुच्यते हितस्मादनंततोक्तियुक्तेत्यर्थः दिशब्दः
प्रसिद्धेतथाचक्रतिः शतं चैकाचक्रदयस्य नाश्रुताः सांमूर्धनमत्रिनिष्टतैकातयोर्धमाय
नमृतत्वमेति विध्वगन्या उक्तमणेन वंतीति ननु सुषुम्णायानिर्गमनं मोक्षोपाय इत्युक्तिरं

संगताज्ञानादेव नुक्तैव व्यमितिशास्त्रसिद्धान्तं ग प्रसंगादित्याशंक्याह ॥ तयेति उपचि
तं आविर्भूतचैतन्यं ज्ञातुं उपास्य गोचरं मार्गोचरं च यस्य तथा भूतं जीवमाहुः अ
यं जावः ॥ नेह परममुक्तिरुक्तमणजं न्येति विवक्षितं तत्रोक्तमणस्यैवानवात् ॥ तथा
चक्रतिः ॥ न तस्य प्राणानुक्तां मंती हैव समवलीयंत इति किंतु ब्रह्मलोकावाप्तिरुपायो
एषा मुक्तिः तथाचोपासकस्य पुरुषस्य तदेकोग्रज्वलनंतत् प्रकाशितद्वारो विद्यासाम
र्थ्यादित्यत्र वलीतरीत्यासगुणोपास्यविषयिण्या मार्गविषयिण्याश्च चेतैरुदयोम
रणकालेन वतीति शास्त्रसिद्धं ॥ तादृगृचृतिविशिष्टस्वोक्तमणपूर्वोक्तयानाद्याश्च
र्चिरादिमार्गेण गमनं च शास्त्रसिद्धं तथाचतदुपर्यपि बादरायणः संज्ञवादिन्या
येन ब्रह्मलोके एव निर्गुणसाक्षात्कारोपपन्नोक्तमणपरममुक्तिः ॥ तदुक्तं ॥ ब्रह्मण
सहते सर्वे संप्राप्ते सति संवरे ॥ परस्यान्ते ह्यतात्मानः प्रविशंति परंपदमिति ॥३४॥

ननु जीवस्य शरीरावच्छेदेनैव जानातु ॥ मध्यपरिमाणेनैव चिन्ता ॥ अन्यथा शरीरानवच्छेदेनापि जातेत्याशंसायां आह ॥ यथेति ॥ सर्वगतस्यापि लिंगशरीरं अत्रिच्यक्तौ प्रयोजकमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ज्ञेयं घटादिकं अनतिक्रमेति न तिक्रमेति यथा ज्ञेयं अत्रिच्यक्ताद्य

॥ यथाराजूरदशोपि दृश्यते चंद्रमंडले ॥ तद्वत्सर्वगतोऽप्यात्मा लिंगदेहेऽपि दृश्यते ॥ ३३ ॥ दृश्यमानेयथा कुंजे घटाकाशोऽपि दृश्यते ॥ तद्वत्सर्वगतोऽप्यात्मा लिंगदेहेऽपि दृश्यते ॥ ३४ ॥ निश्चयः परिपूर्णोऽपि गच्छतीत्यपचर्यते ॥ जाग्रत्काले यथा ज्ञेयमत्रिच्यक्तविशेषधीः ॥ ३५ ॥ व्याप्नोति निश्चयः सर्वान् ज्ञानुद्देशादिशो यथा ज्ञेयमिदं निर्वृतयोयांति लिंगदेहसमुद्भवाः ॥ ३६ ॥ तत्र तन्मनुसारेण जाग्रद्वेगोपलब्धये

दाद्याकारांतःकरणरूपानि वृत्तावरणविशेषधीर्घटाद्यपहितचैतन्यं यस्य तथा ज्ञेयं सन्न सर्वान् पदार्थान्व्याप्नोति प्रतिकर्मव्यवस्थाव्युत्पादने स्फुटमेतत् ॥ ३६ ॥ वृत्तयः इन्द्रियजन्यवृत्तयः यांति प्राप्नुवंति विषयव्याप्येवोत्पद्यंत इत्यर्थः ॥ ३७

इदमितितदापीते संसारव्यवदेशादिति सूत्रे स्थितमेतत् ॥ ३७ ॥ अवतिष्ठत इति ॥ समवप्रविश्य इति ॥ अत्र तद्वदिति शेषः पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३८ ॥ इदं लिंगशरीराख्यमामोहान्नविनश्यतीत्युक्तं ॥ तदेव दृष्टिं अत्र तद्वदिति तत्संज्ञावप्रतिपादनं जाग्रदवस्थामभिधाय स्वाप्नावस्थामाहुः जाग्रदिति ॥ जाग्रद्वेगप्रदं यत्कर्म तस्य ह्यः प्रतिबंधस्तद्वशात् प्रजोगप्रदेकमणिउद्भुदे सति अन्यामव

॥ इदं लिंगशरीराख्यमामोहान्नविनश्यति ॥ ३७ ॥ आत्मज्ञानेन नष्टे स्मिन् साविधेस्वशरीरके ॥ आत्मस्वरूपावस्थानं मुक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥ उत्पादिते घटे यद्वत् घटाकाशात्त्वमृच्छति ॥ घटेन घटेयथाकाशः स्वरूपेण बतिष्ठते ॥ ३९ ॥ जाग्रत्कर्महयवशात् स्वप्रजोग उपस्थिते ॥ बोधावस्थांतिरोधाय देहाद्याश्रयलक्षणं ॥ ४० ॥

स्थां प्रयातीति संबंधः किंत्वादेहद्वयः जाग्रत्कालीनदेहग्रामादयस्तेषामाश्रयणमाश्रयः साक्षात्कार इति यावत् ॥ तद्वत्तद्वत्तत्त्वावस्थां परीत्य ज्येष्ठतदाहुः देशोऽपि तत्र तादृश एवेति ॥ ४० ॥

॥ कर्मोक्तिः ॥ कर्मणा स्वाप्नो गप्रदेन उद्भाविताः उद्बोधितसंस्कारः स्वप्नगजादिजनकीभूतो यस्य
 तितया नूतः स्वप्नरिरंसया स्वप्नेनायं रमता पितो वमाकारिकया दुश्चरे लुयेत्यर्थः ॥ रमेरंतर्जो
 वितरण्यार्थितान्तो जावे अग्रत्ययादित्यप्रत्ययः ॥ अयं जावः ॥ स्वप्ने तावत्तजा अतीव घटपट
 दयः ॥ पदार्था अनुभूयंते सर्वानुभवो न प्रमामूपं जागरणानंतरं बाधात् न मस्त्वनिर्वचनीय

॥ कर्मोद्भाविता संस्कारस्तत्र स्वप्नरिरंसया ॥ अवस्थांच
 ॥ प्रयात्यन्यां मायावीचात्ममायया ॥ ४१ ॥

ख्यातिरूप एवेति तत्र पदार्थोत्पत्तिः स्वीकार्या तत्र दोष संस्कारसं प्रयोगजन्यतायाः श्रुति
 रजतादौ स्वीकारादिहा पितत्रितयमुपपादनीयं तत्र अन्यामवस्थामित्युक्तानि ज्ञाख्या स्वप्ना
 वस्ते वात्रागंतुको दोष इत्युक्तं ॥ कर्मोद्भाविता धुन्मा उद्बुद्धः संस्कारोप्यस्तीत्युक्तः ॥ आत्ममायये
 त्यनेन मलाज्ञानकार्यं स्वप्नप्रपंच इत्युक्तं ॥ तत्रैवं हि यदा दिवद्यावहारिकापत्तिः निद्रावस्थ
 अविद्यातिरिक्तदोषस्यापि सत्त्वेन प्रातिजासिकनोपपत्तेः ॥ अतएव देशकालाद्यनानुगुण्यमपि
 दोषात् यत एतत्संस्कारोप्याह ॥ संधेः स्थिरा रुहिमायामात्रंतुका र्मो नानभिव्यक्तस्वरूपत्वा

रति ॥ ४१ ॥

ननु तथापि सं प्रयोगानावेक्यं स्वप्नाध्यास इत्यारं संप्रसं प्रयोगो हि अधिष्ठानसामान्यज्ञानसं
 पादकतया श्रुतिरजतादावुपयुज्यते ॥ स्वाप्नपदार्थानांतु मूलाज्ञानकार्यत्वात् ॥ ज्ञेयाधिष्ठानंतस्या
 मान्यज्ञानंतु आनंदतमना आवृतं स्वरूपमेवेत्युक्तं ॥ रचितं आत्ममाययेत्युक्तिः ॥ नचैवं जाग्रद्वे
 न बोधो न स्यादिति वाच्यं ॥ सविलासाविद्या निवृत्तिरूपबाधविरहे इष्टापत्तेः मिथ्यात्वनिश्चय

॥ घटयादिविषयान् सर्वान् बुद्ध्यादिकरणानि च ॥ भूतानि कर्मवशातो वासनामा
 ॥ त्रवस्थितान् ॥ ४२ ॥ एतान्यपश्यन् स्वयं ज्योतिः साक्षात्मा व्यवृत्तिर्यतो ॥ अत्रांतः
 ॥ करणादीनां वासनादासनात्मता ॥ ४३ ॥

मात्रे तु न काचिदनुपपत्तिः ॥ तलाज्ञानान्नरूपगंतव्यं श्रुतिरूपे एवैव हि गतिदिक् स्वाप्न
 पदार्थानां श्रुतिरजतादिवत्केव च साक्षीनास्पतामह ॥ घटादीनि साहस्यो केन वसनामातरि
 प्रमातरि अवस्थितान् अंतःकरणानि च एतान् पदार्थान् पश्यन् तासयन् साक्षिरत आत्मा
 व्यवृत्तिर्यतो दृष्टिसंबंधः ॥ ननु स्वप्नेऽपि स्थिररूपगमेक्यं तत्र वासनामात्रमिति व्यवहृ
 रइत्यशंकाह ॥ अत्रेति अत्र अंतःकरणं दीनां पदार्थानां वासनात्वात् अथ सत्त्वेनात्मन्य

वस्त्रापना दासनात्मनेति बोधव्यं ननु संस्कारमात्ररूपत्वं अपरोक्षजन्यान्नावादिन्यर्थः ॥ ४३ ॥ वासना
रूपसंस्कारप्रवृत्त्या दातव्या अपदेश इत्याहुः वासना निरिति यथा जाग्रदुमौ तददत्रापि कर्तृकर्मणि
यात्मकः प्रपंचो दृश्यते यद्यपि वासना घटादि व्यावहारिकसदृशवपिकारणं तथापि तत्र दंडादयोपि
अवयव्यतिरेकात् कारणां न निहेति नावः ॥ ४४ ॥ निःशेषाणां बुद्धीनां बोधविषयाणां कर्मणि किं न

वासनामात्रसाहित्यत्वेन तत्र परात्मनः वासनाभिः प्रपंचो न दृश्यते कर्मबोधितः ॥ ४५ ॥
जाग्रदुमौ यथा तद्वत्कर्तृकर्मक्रियात्मकः निःशेषबुद्धिसाक्षात्मा स्वयमेव प्रकाश
ते वासनामांसाहित्यत्वात् साक्षिणः स्वापुञ्चते ॥ ४६ ॥

साक्षिणत आत्मा स्वयमेव प्रमाणजन्यवृत्तिनिरपेक्षः स त्रेव प्रकाशते तदेतत् पूर्वोक्तं वासना
मात्रसाक्षिणतं स्वापुः स्वप्न इत्युच्यते ॥ ४७ ॥ नृतेति नृतानां व्यावहारिणां जन्म निजाग्रत्वादेति
यावत् यद्यनृतं नृतं नृतं नृतं कंदुके क्रीडादिकर्म तद्विषयकं वासना प्राबल्यादाद्येव यत्ति स्वप्न

मपि प्रायस्तद्वत् पश्यति अत्र हेतुः नेदीयस्त्वादिति सन्निहितकालीनानुचरगोचरसजातीयत्वादि
त्यर्थः अतिशयेनांतिकनेदीयः अंतिकपाठयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः ॥ ४८ ॥ मध्य इति नारुणं इ
न्द्रियाणां पाटवाद् अंतरव्यापारनरव्यग्रः सन् वासनासहितं यत्कर्म तद्वशात् प्रायेण जाग्रत्कालानु
नृतान् अध्यापनयुद्धं त्रिषुवाणी ज्वादीत्येव वीक्षते ॥ ४९ ॥ यियासुरिति परलोकं स्वर्गनरकादिकं पि
नृतजन्मनियतं कर्म तदासनावशात् नेदीयस्त्वाद्दृष्ट्याद्ये स्वप्नं प्रायः प्रपश्यति ॥ ५० ॥
मध्ये वयसिकर्कस्यात्करणनामिहार्हितं प्रायेण वीक्षते स्वप्नं वासनाकर्मणो
वशात् ॥ ५१ ॥ यियासुः परलोकं तु कर्मविद्यादिसंचरतां नाविनो जन्मनो रूपं स्वप्नं आ
त्मप्रपश्यति ॥ ५२ ॥

यासुः संचरति परलोकं गमन इति यावत् आशंकायावार्तिकोक्तः सन्तादृशोजनः कर्मणो विद्यादि
विश्वसंचरतं लब्धं प्रायं नाविनो जन्मनो यद्वत् तत्र कर्षणं पश्यति नाविजन्मसूचकं स्वप्नं पश्यती
त्यर्थः मिथ्या नृतस्यापि सूचकतोपपत्तेः यथा ह सूत्रकारः सूचकं स्पष्टिभूतेराचरते च तद्वत् इति
॥ ५३ ॥

यद्यदिति। गगनमंडले प्रज्ञात्य तन्नातु ब्रह्मतरा मनात् श्रान्तः श्येनः नयतीति नीः श्रमविहा
रोपायं विचारयन् सन् पक्षौ आकुंच्य संकोच्य नीडे नीलयनाय संक्षेपणाय यद्यद्यतत एव जा
यतस्वभावस्य योः श्रान्तो हुंकारावलि चः आत्मा आपीतो नीलः करणानां इंद्रियाणां आमोयसि
न सतथोक्तः सनकारणेन ईश्वरान्मना सह एकता मेति यद्यपि आमोहं जीवब्रह्मणो विवक्ष
ति विवक्षा चेन औपाधिको नेहोस्येव सत्कपाधौ तत् संबंधे च सति औपाधिकस्य निवृत्त्ययोगात्

यद्यप्यपतनाभ्येनः श्रान्तो गगनमंडले। आकुंच्य पक्षौ यतते नीडे नीलयना
यनीः ॥४॥

तथापि स्यष्टदुःखादिभ्यो गोपाधेरहुंकारस्य स्वापे विलया स्वरूपसुखांशो जाग्रत्कालापेक्षया
त्रिचिदधिको न सते दुःखं नास्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेण एकता मेतीत्यक्तं एतेन संपत्ति
श्रुतयोपि धारया ताः सुषुप्ति काले सद्रूपे विधीनेतमो जितः सुखरूपमेतीति कैवल्योपनिष
त्प्रज्ञतयश्चात्रानुसंधेयाः ॥४॥

॥५॥ ननु एकतां चेत्प्राप्तः तर्हि पुनरुक्तानां नुपपत्तिरिति तथा श्रुतौ पर्याशंकायां प्राप्ताया
माहुः ॥ नाडी मार्गे रिति विज्ञानात्मा प्रमाता सर्वं च तुरादिकं असित्वा ईश्वराख्ये अव्याक्तते मा
योपहिते चैतन्य इति यावत् प्रलीयते सत्स्वरूपेण स ननु निरन्वयो निरन्वयो निवर्तते
ज्ञाविरहः ॥ अतो नोक्तदोष इति ज्ञावः ॥ तदेतदुक्तं प्राकृष्टं दलिंगशरीराख्यमामोहाच्च वि

॥ एवं जाग्रदवस्थां प्रजुमौ श्रान्त आत्मापि संचरन् ॥ आपीतकरणग्रामः कारणेनै
॥ ति वैकतां ॥ ५ ॥ नाडी मार्गे रितिन्द्रियाणां मातृव्यादाय वासना ॥ सर्वग्रसित्वाका
॥ र्यं च विज्ञानात्मा प्रलीयते ॥ ५ ॥ ईश्वराख्ये अव्याक्तते तथा सुखमयो जवेत् ॥ नून
॥ प्रपंचविलयस्तथा जवति चात्मजः ॥ ५ ॥

नश्यतीति तत्र प्रपंचविलय इति इदं च हिरण्यगर्भाख्यस्य समव्यतिमानि प्रपञ्चमातुः सु
षुप्तिमति प्रत्येकं व्यतिमात्रस्य सुषुप्तौ तु नदीया हुंकारेन्द्रियादिमात्रविलय इत्यन्यत्र विल
रः ॥ ५ ॥

अविद्या रूतेः फलमाह। तथा सतीत्यर्थः यद्यपि यद्व्यवस्थिन्नैवेत्यन्यावदर्थसत्तानि श्वय रूपं तज्ज्ञाश
स्य तावज्जोवरं संस्कारजनकत्वादविद्या रूते रविद्यादिसकलविषयकत्वं नावश्यकं तथापि ज्ञान्यनु
संधानगोचरः। सर्वोपनिगमकाभावादविद्या रूतेर्जोवरतया स्वीकर्तव्य इति भावः ॥५६॥ तदेवं अवच्छा
त्रयं निरूपितं ॥ ५६ ॥ चेहलोकपरलोकयोः साधारणमित्याहुः जाग्रदिति। पश्चात्सुषुप्त्यनंतरमित्य

॥ तथा हं सुरवमस्वाप्नं नैव किंचिदवेदिषां इत्येवं प्रत्यभिज्ञापि पश्चात्तस्योपपद्यते ॥५६॥

॥ जाग्रदस्वप्नसुषुप्त्याख्यमेवेहामुत्रलोकयोः। पश्चात्कर्मवशादेव विस्फुलिगा इवानलान्।

॥५७॥ जाग्रदंते कारणदेव मनो बुद्ध्यादिकानि तु ॥५७॥ ययः पूर्णघटो यद्विनिमयः सविज्ञा

॥ शये ॥ तैरेवो हत आयाति विज्ञानात्मा तथैत्यजात ॥५८॥

र्थः ॥५७॥ ननु सुषुप्तावहंकारादेव विषये पुनर्जाग्रदहंकारादितरोत्पत्तौ न तहानात्तनाभ्यां गमौ स्यातामित्या
शंकाह ॥ ययः पूर्णं तिस्रयं जावः निरन्वयनाशा न्यपगमेन वेदेवोक्तदोषः ॥५८॥

सुषुप्तौ तु सूक्ष्मरूपेण हंकारादिसत्त्वान्तस्यैव पुनः सूक्ष्मावस्थान्युपगमान्नकोपि दोष इति उक्तं च
पंचपादिकायां सुषुप्त्याहंकारादिविज्ञोपसंस्कारमात्रशेषं स्वीत्वा पुनरुद्भवतीति स्पष्टतरं वेद
उत्तरमीमांसायास एव उक्तमनुस्मृतिशय विधिभ्य इत्यधिकरणे ॥५९॥ अध्यायोपक्रमेण तस्य जीव
स्वरूपप्रश्नस्योत्तरं एतावत्पर्यंतं यदुक्तं तदेव विशदयति। विज्ञानेति। सः परमात्मैव विज्ञानात्मा कारण

॥ विज्ञानात्मा कारणत्वात्तथातिष्ठ तथापि सः दृश्यते सर्वमेषे वनष्टे घ्रायात् दृश्यतां ॥५९॥

॥ एकाकारो र्यभा तत्तत्कार्येष्वेव परः पुमान् ॥ कूटस्थो दृश्यते न दृक् गच्छत्यागच्छतीव सः ॥६०॥

त्मा चेति स्वरूपद्वयेन स्थिते इत्यर्थः। यतः एष अज्ञानादिषु सत्त्वेव सर्वप्रपञ्चजातं दृश्यते। नष्टेषु तु
अज्ञानादिषु अदृश्यतामायाति ॥६१॥ अत्रेति यथा एकाकारोपि सूर्यः न तत्तत्कार्येषु जलादिषु दृश्य
ते एवं परपुमान् कूटस्थोपि न दृष्टुपाधिविशेषावगच्छत्यागच्छतीव दृश्यते ॥६०॥ ननु विरुद्धधर्मास्त
र्वा एकत्र कथं स्वीकर्तव्या इति शंकाह। मोहमात्रमेव अंतरायः स्वरूपावभासप्रतिबंधकः आवर
णस्थितिप्रयोजक इति यावत्। तथा च तोयस्मिन् तस्य भावः मोहमात्रांतरायत्वं तस्मात्तस्य सर्वत्र

पपघनेविरुद्धधर्माणस्वसमानसत्ताकैवेपिधर्मिसमानसत्ताकनेदप्रयोजकत्वंनास्तीति
जावः॥६१॥ ॥इतिश्रीशिवगीताव्याख्यायां दशमोऽध्यायः॥ ॥गमनागमनेकथमितिप्रश्ने
गशरीररूपेणधिवसादित्यन्तरंदंतंदेवविशदयिउमेकादशोऽध्यायश्चरन्त्यते॥देहांतरे
ति॥१॥ यतइतिप्रथमांतात्तसिःयुक्तंपीतंचतस्यरसात्परिणमविशेषान्॥सूत्रदेहलिंग

॥मोहमात्रांतरायत्वात्सर्वतस्योपपद्यते॥देहाद्यतीतआत्मापिस्वयंज्योतिःस्वजावत्
॥एवंजीवस्वरूपंतेप्रोक्तंदशरथात्मज॥६२॥ ॥इतिश्रीपद्मपुराणेशिवगीतासूत्रनिष
॥सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेजीवस्वरूपनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः॥ ॥श्रीजगद्गुरुः
॥देहांतरगतितस्यपरलोकगतितथा।वक्ष्यामिन्पसाईयमतःशृणुसमाहितः॥१॥
॥युक्तंपीतंचतस्तत्रतदसादामबंधनं।सूत्रदेहस्यलिंगस्यतेनजीवनधारणं॥२॥

देहयोःपरस्परंआमबंधनंनूतनबंधनंचतितेनदृढबंधनेनजीनस्यप्राणवायोर्धारणंभवति॥२॥

१००

व्याधिनेतिव्याधिनाजरयावाप्रेरितेनश्लेष्माणजाहरोनक्तपीद्यतेपीडितआनलःपुक्तमन्त्रंपीतंवाअत्र
पर्याप्तंनपचति॥श्लेष्मजतपीडयाकुंठितशक्तिकत्वात्पुंकेति।यद्यपिनित्यंधातवःपुंज्येवतथापि
हीनेनजाहरोनलेनोपपद्यतेप्राणवायवपुनर्भातन्पुंकेपीतयोरसेनसारजतपरिणमविशेषेण
लिपंतिउपचर्यप्रापयंतीति।यावत्वायुविशेषस्तुलिप्तान्धातवःसमीकुर्वन्समंआनयतीतिच

व्याधिनाजरयावापिपीद्यतेजाहरोनक्तः।श्लेष्माणतेनपुंकात्रंपीतंवापचत्यलं॥३॥ पु
क्तपीतरसाजावात्तदाशुष्यंतिधातवः।पुंकेपीतरसेनैवदेहेलिपंतिनित्यशः॥४॥ समीक
रोति।यस्तस्मात्समानोवायुरुच्यते।इदानींतदसाजावात्संबंधनहानितः॥५॥

त्वासमानइत्युच्यते।एषाचस्वच्छतावस्थायांजायमानास्तिरुक्ता।इदानींजाहरोनपीडकालेनु
तेषांपुंकेपीतानांस्वस्थाजावात्आमस्यनूतनसंबंधनस्यपूर्वोक्तहानिकविरुद्धइति।एतच्चलिंगंत
नोर्बुतेदित्यनेनवक्ष्यमाणेनसंबध्यते॥५॥ परिपकेति।यथाकृष्णंउदिकलजौरवतःगुरुत्वात्।स्व
यमेवपुरुषप्रेरणंविनैवपततितथा।लिंगशरीरंपरिपकः।पुंकोरसोयस्यतथात्वेनतनोःसूत्रदे

हान्। तत्तदिति कृषीकाणामिन्द्रियाणां वासनानां आध्यात्मिका निजीवात्मन्यधस्ता निषु
 ही प्रचलीति तथा आधितौ निका निता विदेह रंजनी नूतानि सौमाज्यपयः प्रचलीनां सहस्र
 रूपाणि इच्छन्ति यमप्याज्य एकांगतः पांशरुक्वत्पीडितः स्वरूपः एष प्राणवायुः इतरै
 र्नवति वायुभिः। संयुक्तसन् ऊर्ध्वोच्छासिजवति। तथा तेन प्राणवायुना एकांगतस्तदात्म्या

॥ परिपक्वरसत्वेन यथा गौरवतः फलं स्वयमेव पतत्याश्रुतथा लिङ्गं तनो ब्रजेत् ॥ १॥
 ॥ तत्तत्स्थानादपाकृष्य कृषीकाणं तु वासनाः आध्यात्मिका धि नूतानि द्रव्ये वैक
 ॥ तांगतः ॥ १॥ तदोर्ध्वगः प्राणवायुः संयुक्तो नववायुभिः ॥ ऊर्ध्वोच्छासिजवत्येष तथा
 ॥ तेनैकतांगताः ॥ १॥

पन्नो जीवोऽपि उपसर्पतीति वक्ष्यमाणेन संबध्यते अत्र च ताविदेह रंजनी नूतैः। सहोपक्रमणं चे
 संयथा पंचम्यामाकृता वापः पुरुषवच सोऽनवन्तीति प्रश्रवतारण पूर्व कंधुपर्जन्य पृथिवीपुरु
 षयोऽपि सुपंचस्वप्रियुश्रद्धासोमवृष्टान्तरे तोरुपाः पंचाहुतिर्दशचित्वाहुतिरुपंचम्यामाकृता वा
 पः पुरुषवच सोऽनवन्तीति श्रुत्या दर्शितं तदंतरप्रतिपन्नो रं हतिसंपरिधक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्या

मित्यधिकरणेन निष्पन्नं तत्तदवबोधः ॥ १॥ विद्याकर्मभ्यां समायुक्तं वासनानिश्च पूर्वप्रज्ञानुसा
 रिणीभिः संयुतः तथा च श्रुतिः न विद्याकर्मणी समन्वारजेते पूर्वप्रज्ञाचेति ॥ १॥ प्रज्ञात्मानं ईश्वरं स
 माश्रित्य तत्पेरितः सन्नित्यर्थः। उपसर्जति औपाधिकगमनजागृजवति तथा च श्रुतिः। प्राप्तेनात्म
 नात्वागृहउसर्जन्त्यातीति उसर्जन्तु हि कादिशब्दं कुर्वन्ति ताव्यकारः अन्यथा यतीत्यनेन पौ

॥ प्रज्ञात्मानं समाश्रित्य नाडीमार्गं समाश्रितः विद्याकर्मसमायुक्तो वासनानिश्च संयु
 ॥ तः ॥ १॥ प्रज्ञात्मानं समाश्रित्य विज्ञानात्मोपसर्जति। यथा कुंजो नीयमानो देशो देशान्तरं
 ॥ प्रति ॥ १॥ स्वपूर्ण एव सर्वत्र स आकाशोऽपि तत्र तु घटाकाशाख्यतां याति तद्वर्जिगंपरात्मनः ॥ १॥

नरुक्तं स्यादिति तदाशयः ॥ १॥ यथेति देशादेशान्तरं नीगमानः कुंजो यथा सर्वत्र स्वपूर्ण एव सः पूर्वं घ
 टानवच्छिन्नः आकाशः तत्र तस्मिन् घटानयने सति घटाकाशाख्यतां याति। तद्वत्परात्मनो लिङ्गं पु
 नर्देहान्तरं याति तत्रापि चि संवद्मेव वास्ते इति ज्ञायः ॥ १॥

यथामन्यः कुलद्वयसंचरत्येवं यथा कर्म कर्मोत्पन्नति क्रम्य अनुसरतः उपाधनुसारेण आत्मोत्सासं च
 ति ॥१॥१२॥ पायेति कुलवत् पापजोगाय गच्छेत् । चेत्तर्हि नरकानेव न्ययः । उत यजोगाय उमनुष्यलोकं
 गच्छतीति जावः । तथा च कृतिः । उता न्यां मनुष्यलोक इति । द्रष्टेति ॥३॥ यामं यमसंबंधिनं दूतं आश्रित्य
 तेन नीयमानसन्नित्यर्थः । बर्हिषः श्रौतस्मार्तौ चाग्नेः दागस्याग्नि साध्यत्वात् सोपितत्र परं परयात्र

॥ पुनर्देहं तरं यातियथा कर्मानुसारतः । आत्मोत्सासं चरत्येवं मन्थः कुलद्वयं यथा ॥१॥ पा
 ॥ पजोगाय चेत् गच्छेत् यमदूतैरधिष्ठितः । यातना देहमाश्रित्य नरकानेव केवलं ॥३॥ इ
 ॥ शर्त्तौ नि कर्माणि यो नुतिष्ठति सर्वदा ॥ पितृलोकं व्रजत्येष याममाश्रित्य बर्हिषः ॥४॥

योजक इति जावः । बर्हिः शुभाक्रल्लवर्त्तेत्यमरः । अत्र बर्हिरिति पृथक् बर्हिर्मुखा इति दर्शनादिति स्त
 मी कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिश्चेदनुसंधेया ॥४॥ अथ य इमे ग्रा म इष्टा दूतैर्दत्तमित्युपासते ते
 धूममजिसंजवंतीत्युपक्रम्य आकाशं चंद्रमसमित्यन्तेन धमादिः पितृयानं पंधाः शुता बुद्धि
 कारिणां तदेतदाह । धूममिति धूमोरात्रिः कल्पपक्षोदक्षिणायनं चैत्याद्या आतिवाहिकानि दिशि पंते

१०२

शर

अतिवाहिका लखिं गादिति न्यायात् ॥ यद्यपि यत्र काले त्वनावृत्तिमा । वृत्तिवैवयोगिनः प्रयाता
 यांति तं कालं वक्ष्यामि नरतर्षजेति कालप्राधान्येनैवोक्त्या हुरादयो रात्र्या दयश्च स्मृतौ निर्दि
 ष्टास्तथा पितृप्राप्तिमानि देवताना मेव विवर्हितवान् विरोध इति भाष्यकाराः ॥१५॥

॥ धूमं रात्रिं गतः कल्पपक्षं तस्माच्च दक्षिणं ॥ अयनं च ततो लोकं पितृलोकं च ततः परं ॥१५॥
 ॥ चंद्रलोके दिव्यदेहं प्राप्य भुके परां श्रियां तत्र चंद्रसमानो सौ यावत् कर्मफलं वसेत् ॥१६॥
 ॥ तथैव कर्मशेषेण यथे तं पुनराव्रजेत् ॥१७॥

तथैवेति कर्मणः शेषो नाम जांडानुवर्त्तनशेषसदृश इति केचित् । भाष्यकारास्तु निजमेवैक
 लं कर्मशेषशब्दार्थ इत्याहुः ॥ अथेतमिति यथागतमित्यर्थः ॥१७॥ उपलक्ष्यं चेदंतद्विपर्ययेण चेति
 बोध्यं धमाकाशयोरवरोहेऽपि संकीर्तनाद्यथागतत्वं रात्र्याद्यसंकीर्तनादजाद्युपसंख्यानाच्च त

तद्विपर्ययोपि बोध्यः। तथा च सूत्रं न तत्पयेनुशयवान्दृष्टस्मृतिर्यायथेतमनेवं चेति जीवत्वा
मासाद्येति पूर्वोक्तोक्तमभावे इव संधी नावंप्रापेत्यर्थः। आकाशं आकाशत्वं वायुं वायुत्वं एवम्
प्रेषि नावप्रधानता बोध्या तथा च बाष्पशेषः। ततो वृद्धिर्न वेदसा विनिश्चयवाकाशादिसाम्यं
जवतीत्यभिप्रेतं ननु तदनेदः इदं चोत्तरमीमांसायां साक्षात्पक्षेतिरूपपक्षेतिर्याधिकरणेनित्यं तं

वपुर्विहाय जीवत्वमासाद्याकाशमेतिसमाकाशादायुमागत्यवायोरंजो ब्रजत्ययः॥१५॥
अज्ञो मेघं समासाद्य ततो वृद्धिर्न वेदसौ ततो धान्यानि तस्याणि जायते कर्म बोधितः॥१६॥

न वायोरनंतरं धूमोष्णसंहर्त्तव्यः। वियदाद्यधिकरणन्यायात् तथा च कृतिः। अथैतमेवाधानं पुन
निवर्तते यथेतमाकाशमाकाशादायुं वायुर्न वा धूमो जवतीत्यादि॥१५॥ जायत इति प्रकृतिप्राधान्ये
न निर्देशः। संधी नवति ब्राह्मण इति वत्॥१६॥

१०३

इयं च धूमादिमार्गेण गतानां पुनरावृत्तिर्न नियंता किं तु काचित्कात्याह॥ यो निमित्तिः। मुक्तिमिति तु
पर्यपीति न्यायेन बंधोक्ता दोषावणदिसंज्ञादिति भावः॥१७॥ ततः परं अत्र त्वं समासाद्य स्थितः स
नृपित्वां नुज्यते॥१८॥ मुक्तिरिति। कममुक्तिरित्यर्थः॥१९॥२०॥ देवयानं पंथानमेवाह। अर्चिरिति त
था च कृतिः। तेर्विषमजिसंज्ञवंतर्जिषो हरकृत्वा पूर्यमाणं पक्षं आपूर्यमाणपक्षाद्यात्पदुदङ्गेति

यो निमये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिना मुक्तिमन्ये तु संयांति यथा कर्म यथा श्रुतं॥२१॥ ततो
न त्वं समासाद्य पितृणां नुज्यते परं॥ ततः मुक्तरजश्चैव नृत्वा गर्भो निजायते॥२२॥ त
तः कर्मानुसारेण न वेत्ती पुंन पुंसं॥ एवं जीव गतिः प्रोक्ता मुक्तिं तस्य वेदामिते॥
२३॥ यत्कृशांत्यादियुक्तः स नृसदा विद्यारतो न वेत्त॥ स याति देवयानेन ब्रह्मलोकं
वर्धिनरः॥२४॥ अर्चिभूत्वा दिनं प्राप्य मुक्तपक्षमथो ब्रजेत्॥ उत्तरायणमासाद्य स
वसरमथो ब्रजेत्॥२५॥

मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादियं आदित्याश्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः।

स एतन् ब्रह्म गमये पदेव पयो ब्रह्म पथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तनावर्त्तन इति ॥ अ
येति दिव्यः पुमान् श्रुत्युक्तो मानवः पुरुषः इह विद्युल्लोके इति तिसं बंधः ॥ अत्र संवत्सरादित्य
योर्मध्ये देवलोका वायुल्लोकोऽश्रुत्यंतरोक्तोऽपसं हर्त्तव्यो ॥ विद्युदन्तरं च कौपीनकात्रिः पहिता
वरुणोऽब्रजः पतय उपसं हर्त्तव्या इति उन्नरमीमांसायां वायुमन्त्राद्विशेषविशेषाभ्यां नडि

आदित्यचंद्रोक्तो विद्युल्लोके मतः परां ॥ अथ दिव्यपुमान् कश्चित् ब्रह्मलोकादि
हेति सः ॥ २५ ॥

तोऽधिवरुणसं बंधादित्यधिकरणान्मां आगंतुनामं ते निवेश इति पूर्वमीमांसाया येन च सि
धांतयितव्यं ॥ आतिवाहिकास्तत्रिंशदितिन्यायेन बाहिरपुरुषपरता निर्लेया ॥ एवं चार्चिरा
दिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य तदुपर्यपि बाह्यरायण इति ॥ न्यायेन तत्रैव ब्रह्मलोको द्यो
ब्रह्मलोकसहस्रमुक्तिः ॥ ननु पुनरावर्त्तिः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तनावर्त्तन इति श्रुते
रिति फलितोत्तरार्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

पापाजोगायचेद्ब्रह्म इत्येतैरधिष्ठिता ॥ इत्यादि पूर्वोक्तरीत्या नरकगतस्य पश्चात्ताविनीमव
स्था माह ॥ नुक्ताचेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ जगवन्निति ॥ ज्ञानकर्मणोऽनुपासनायाः इष्टापूर्तादिकर्म
णश्च फलं यथाक्रमं ब्रह्मलोके चंद्रोक्ते च जोगान्नुक्ते इत्यंबं रूपं त्वयोक्तं गंधर्वसूर्येन्द्रादि
दिव्यैर्ब्रह्मपुत्रि संधाय जीवमेनं नयत्यसौ ॥ ब्रह्मलोके दिव्यदेहे नुक्ता जोगान्यथे
॥ सितान् ॥ २६ ॥ तत्रेवित्वाचिरं कालं ब्रह्मलोकसहस्रमुच्यते ॥ विद्याकर्मविहितो यस्तृतीयं
॥ स्थानमेतिसः ॥ २७ ॥ नुक्तात्र नरकान्घोरान्महोरौरवगौरवान् ॥ पश्चात्प्राक्तनशेषेण
॥ सुदृजं तु च वेदसौ ॥ २८ ॥ एकामशकदंशादिजन्मासौ जन्ते नुवि ॥ एवं जीवगतिः प्रोक्ता कि
॥ मन्युश्चोतुमिच्छसि ॥ २९ ॥ राम उवाच ॥ जगवन्नयत्तया प्रोक्तं फलं तु ज्ञानकर्मणो ॥ ब्रह्मलोके चं
॥ इमौ लोके नुक्ते जोगानिति प्रोक्तो ॥ ३० ॥ गंधर्वादिषु लोकेषु कथं जोगः समीरितः ॥ देवत्वं प्रा
॥ नुयात्कश्चित् किं हि द्रव्यमंति च ॥ एतत्कर्मफलं वास्तुविद्याफलमथापि वा ॥ ननु
॥ हि गीरिजाकांततत्रमं संशयो महान् ॥ ३१ ॥

लोकप्राप्तिस्तु किमियं फलं वदेति प्रश्नार्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तद्विद्येति। तत्रापि विद्याशब्द उपासनापरः तथा च ननु धर्मलोकादिकं विद्याकर्मणोरेव फलं न वेदिति सं
बंधः। ननु विद्यानामुपासनापरं पर्यायाणां फलादितारतम्येनोक्तार्थकर्मसंज्ञात्। कर्मणामपि नशा
त्वात् पूर्ववद्विद्याकर्मणोः फलान्तरोपन्यासात्कथं भवस्तेत्याकांक्षाया माह॥ अनुसारत इति फलस्य कर्म
निष्पत्तेरिति जैमिनिस्तत्रोक्तनायश्चेत्तनुसंधेयः न ह्यश्वाम्। कर्मणामप्यमहतां फलानां च स्वर्गोचरे वि

सप्त ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ तद्विद्याकर्मणोरेवानुसारेण फलं न वेत् ॥ ३० ॥ युवाच सुंदरः शूरो नि
॥ रोगो बलवाननुवेत् ॥ ३१ ॥ दीपां वसुमतिं नुक्ते निष्कंठकं यदि ॥ सन्नोक्तो मानुषानंद
॥ स्तस्माच्छतगुणे मतः ॥ ३२ ॥ मनुष्यास्तपसा यस्तु गंधर्वो जायते स्य तु ॥ तस्माच्छत
॥ गुणो देवगंधर्वाणां न संशयः ॥ ३३ ॥ एवं शतगुणानंद उन्नरोत्तरतो जवेत् ॥

जागोपि चोदित इति तत्र विद्याकर्मणोः अन्यत्वं महत्त्वे तत्र स्वरूपपर्यालोचनयानिर्णेतुं शक्य
ते। फलानां तु कर्षोपकर्षौ निरूपयितुं श्रुतिस्मिद्धं मानुष्यपाद्यानंदानां तारतम्यमाह॥ युवाचे
त्वादिना यौवना विसंपन्नस्य सनः सार्वभौमस्य यश्चानंदः। स मानुषानंदो बोध्यः। यस्तमनु
ष्यस्तपसा गंधर्वो जायते तस्य त्वानंदः प्रागुक्तमानुषानंदश्च शतगुणे मत इत्यन्यः। देवगंधर्व

३४
र्वाणां तु ह्यहं रुरुप्रजतीनां तस्मादपिशतगुणः ॥ ३४ ॥ एवमिति वक्ष्यमाणानां पित्रादिनामथानं
दः क्रमेणोत्तरोत्तरं शतगुणे बोधव्य इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थे तसि प्रत्ययः ॥ चिरलोकाणां पित्राणां अर्थ
माप्रजतीनां साधारणपितृणामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ पुरस्तात् पूर्वस्मादित्यर्थः। दिक्शब्देन्यः सप्तमी
पंचमीत्याद्यधिकारे अस्तानि चेति सत्तेण पंचम्यं तादस्तानि प्रत्यये पुरादेशः ॥ ३६ ॥ ज्ञानाधि

॥ पितृणां चिरलोकां नामज्ञातसुरसंपदं ॥ देवतानामर्थे इत्यगुणस्तद्वत्प्रजाय
॥ ते ॥ ३७ ॥ श्रोत्रियो रजिनो कामहतो यश्च हि जो न वेत् ॥ तस्याप्येव समाख्याता
॥ आनंदाश्चोत्तरोत्तरं ॥ ३८ ॥

कादिति। सुरालये स्वर्गे यश्चुरवाधिकान्तः। ज्ञानाधिसात् उपासनातारतम्यप्रयुक्तमित्य
र्थः। कर्मतारतम्यप्रयुक्तमित्यपि बोधव्यं। श्रुतौ सार्वभौमाद्यानंदविशेषमुपन्यस्य तत्र तत्र श्रो
त्रियस्य कामहतश्चेत्याम्नातं तस्याशंयं मं गृह्णाति श्रोत्रिय इति खंडोधीते इति श्रोत्रियः वेदपा
रा इत्यर्थः। श्रोत्रियश्च खंडोधीते इति निपातनाच्चाधुः। अरजिनो निश्वापः कामे हत उपहतो नेत्य
कामहतः। एवं न तो यो हि ज न तस्य पूर्वोक्ताः सार्वभौमाहिरण्यगर्भताः सर्वे आनंदाः पूर्णानंदरूपे
स प्राप्ता प्राप्ता न वंति तेषां तदंतर्भावादिति नावः ॥ ३९ ॥

ज्ञात्वायः ऊरुतेकर्मतस्या हयफलं न वेत् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानी कर्मजिज्ञोति षोमादिजिनवर्द्धते ॥ तथा ब्रह्महत्यादिजिनिषि
द्धैरपि प्रारब्धवशादनुष्ठितैर्न होयते आवरणवतं प्रत्येवंविधिनिषेधप्रवृत्तेरिति भावः ३३ ॥
न लभ्य इति यदि ज्ञानवानतर्हि पातकेन नैव लभ्यः पुन्यपुंजशालिनिरेवासौ दृश्यत इत्यर्थः ॥
३३ ॥ ज्ञात्वेति यः पुनः तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविविदिषतीत्यादिवाक्यैः कर्मणां तत्त्वज्ञ

॥ आत्मज्ञानात्परं नास्ति तस्माद्दशरथात्मजः ॥ ब्राह्मणः कर्मजिनैव वर्द्धते नैव ह्रिय
॥ ते ॥ ३६ ॥ न लज्जयात केनैव कर्मणा ज्ञानवान् यदि ॥ तस्मात्सर्वाधिको विप्रो ज्ञानवान्
॥ वजायते ॥ ३७ ॥ यत्कलं लज्जते मर्त्यः कोटि ब्राह्मणो जनेन ॥ तत्कलं समवाप्नोति ज्ञानि
॥ न न्यस्तो जयेत् ॥ ३८ ॥ यत्कलं लज्जते मर्त्यः कोटि ॥ ३९ ॥ ज्ञानं वनं दिजं यस्तु द्विष्यते च न
॥ राधमः ॥ स श्रुष्यमाणो भ्रियते यस्माद्दीश्वर एव सः ॥ ४० ॥

नोपायतां निश्चिन्त्य ज्ञानसामनसा कर्म कुरुते तस्य कर्म ब्रह्मणोऽप्युत्तमं भवेत् ॥ परंपरया मे १०६
हृषीकेशादि स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ द्विष्यते द्वेष्टियस्मात्संज्ञानी इत्येव तस्मात् ॥
॥ ४० ॥

तदेवमुत्पन्नतत्त्वज्ञानः सततज्ञान एवेच्छितं कर्मानुष्ठानादि विधिः । जोगकामः विरक्तश्च
तत्राद्यस्य पुनरावृत्तिरुक्ता द्वितीयस्यापि ज्ञानकामनया कर्मानुष्ठाने परंपरया मोहसंभ
वात्तेन रूपेण तिष्ठन्निष्कमितया कर्म एषु तिष्ठेति सूचितं । उपासकस्तु नोप्यन्यर्हिततरइ
त्याहुः ॥ उपासक इति उपासकः । अत्रिंशदि मार्ग एते ध्यांगतिमेव गच्छति । अधोगच्छति । पुन

उपासको नयात्मे वयस्मात्पुनरधोगतिं ॥ उपासनरतो नृत्वा तस्माद्वात्सुरवी
नृप ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतात्पुनर्विंशोऽध्यायः ॥
॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ जगवन् देवदेवेश नमस्ते स्तुमहेश्वर ॥ उपासनवि
धिं ब्रूहि देशकालं च तस्य तु ॥ १ ॥

नगच्छति यस्मान्मिमांसा दुपासनायां रतो नृत्वा का आस्वावाशयेन भवत्तादी नृततोप्युत्तरान्न
सूचयति ॥ ॥ इति श्रीमहिमुद्राद्वैतसिंहान्तप्रतिष्ठापनेकधुरंधरकैवलदीवैकटादिनाय
कविरचितायां शिवगीताचार्यायां एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ तस्य नृपासनस्य देवश्रव
लम्भन्ननयोः समाहारः देशकालंतदपि ब्रूहि ॥ ॥

मदंशेनेति। मदंशेन अहंकारेण परिच्छिन्ना प्रथककृताः वस्तुनस्तु मय्यरूपात्मका एव ममेव
 सर्वाधिष्ठानत्वात्॥ यदा सर्वदिवौकसां परिच्छिन्ना देहा मदंशेन ममेवांश नृतेन प्रतिबिंबचेन
 येनोपचक्षिताः॥२॥ ततः किं तत्राह। येन त्रिणा अन्यदेवता यजंते ते पि मामेव यजंति किंतु
 अविधिपूर्वकं अतएव फलं त्यजेति नावः॥ इदमेवाभिप्रेत्योक्तं प्रथमेध्याये। नंत्यक्तात्तादृशं दे
 ॥ इध उवाच॥ शृणु राम प्रवक्ष्यामि देशकालमुपासनं। मदंशेन परिच्छिन्ना देहाः सर्व
 ॥ दिवौकसां॥२॥ येन न्यदेवता नक्रा यजंते श्रद्धया चित्ता। ते पि मामेवराजं द्रयजंत्यवि
 ॥ धिपूर्वकं॥३॥ यस्मात्सर्वमिदं विश्वं मनो न व्यतिरिच्यते॥ सर्वक्रियाणां नोक्ता हं सर्वस्या
 ॥ हं फलप्रदः॥४॥ येनाकारेण ये मर्त्या मामेवैकमुपासते। तेनाकारेण ते न्यो ह प्रसन्नो वांछि
 तंददे॥५॥

वयः सेवेतान्यदेवतां। सहिजा गीरथीत्यक्ताकां हते मृगच्छिका मिनि॥३॥ एकं मामेव येना
 कारेण चतुर्जुज्वशं चक्रादिविशिष्टेन वा त्रिलोचन त्रिशूलादिविशिष्टेन वा येन पास
 तेन्यस्तेनैवाकारेण प्रसन्नः सन्तेषां वांछितमहंददे प्रयच्छामीत्यर्थः॥५॥

१०९

॥३॥ तदेव यथा कथंचिदप्युपासनं कर्तव्यमित्युक्तं॥ अनेदेन निदिध्यासनं तु गुणत्रयं तरमि
 त्याह। स्वजीवत्वेनेति शोधितत्वं पदार्था नेदेन शोधितं तत्पदार्थयो ध्यायतिसः अनेदेनैष
 साक्षात्करोत्यपि तत्तत्त्वाविद्यानिवृत्तौ हतस्तत्त्वैव साक्षात्करोत्यने॥ प्रागपि उपासना
 महत्त्वात् न महंत्यपि पापानि ह्नीयंत इत्यर्थः॥४॥ तत्र तस्मिन्निर्गुणसाक्षात्करोतदर्थमि

१ धि विधिना विं नावापि नक्रा ये मामुपासते। तेन्यः फलं प्रयच्छामि प्रसन्नो हं न संशयः
 २ कृ ॥६॥ अपि चेदुराचारे न जते मामनन्यज्जु। साधुरेव समंतव्यः सम्पूज्यवसि
 ॥ तो हिसः॥७॥ स्वजीवत्वेन यो वेति मामेवैकमन्यधी। तं न स्पृशंति पापानि ब्रह्म
 ॥ हत्यादिकान्यपि॥८॥ उपासाविधयस्तत्र चत्वारः परिकीर्तिताः॥ सपधारोपसंव
 ॥ ग्राध्यासा इति मनीषिभिः॥९॥

नियावत्। चर्मलिदीपिनं हंतीत्यादाविव निमित्ताकर्मयोगेपीति सप्तमी॥ उपासाविधयः सगु
 णोपासनाविधयः कीर्तिताः चत्वारः सगुणोपासनाश्च उद्देति फलितोत्यर्थः॥९॥

रूपमविद्यमानसमंभूता आरोपितविशेषरूपस्यैव ध्यानमिति यावत्। अधिष्ठानप्रधानाध्यासः अधिष्ठानं विशेषः।

अत्यस्यपरिच्छिन्नस्य मनसः अनंतवृत्तिरूपगुणयोगादनंतत्वेन सादृश्येन अनंताविशेषदेवा
इति चिंतनीयसोसौ संपद्यते वाच्यो विधिर्विषय इत्यर्थः॥१०॥ तथाच प्रतीकोपासनादिविधासंप
दध्यासेति आरोप्यप्रधानासंपत्त्याध्यासं विशेषरूपेणोद्दिश्य आरोपितस्यानमिति यावत्। विधा
विति विधीयते प्रधानविधिनेति विधिः। अंगमिति यावत्तस्मिन्नन्यदाराप्यया उपपासना

॥ अत्यस्य चाधिकत्वेन गुणयोगाद्विचिंतनं अनंतवैमन इति संपद्विधिरुद्धारधीः॥११॥

॥ विधावारोप्ययोपासासारोपः परिकीर्तितः। यद्देवं कारमुद्गीयमुपासीते तदा कृतः॥

॥१२॥ आरोपो बुद्धिपूर्वोऽय उपपासाविधिश्चतः। योषित्यग्निर्मतिर्यत्तदध्यासः स उ

॥ दा कृतः॥१३॥

सा आरोपः। अंगाववहाध्यास इति यावत्। उद्गीयः सामः प्रथममन्त्रः॥१४॥ आरोप इति बुद्धिपूर्व
एव बुद्धिपूर्वत्वेन य आरोपः सोसा उपपासाविधिस्तथा स इति समुदा कृतः। तमुदाहरति। यत्तु
तत्तु यथा योषित्यग्निमतिः। योषावाव गोनमाग्निरित्यादिश्रुत्युक्तेत्यर्थः। यद्यपि प्रागुक्तांगान्
वद्देवा सनाप्यध्यास एवांतर्भवति शास्त्रीय व्यवहारोपे वतथापीह। यत्कृत्य न न विरुध्यते प
रिभाषाया अपर्यनु योज्यत्वादिति दिक्॥१५॥

१०८

क्रियायोगेनेति सवृत्तेनूतानि स्वायत्तानि करोतीति संवर्गः। इति कृत्यत्वावशीकरणरूपक्रिया
योगो नोपासनं सनं संवर्गोपासनेत्यर्थः। अवसीदति अवसादयति यस्मिन् स्थानानि करो
तीत्यर्थः॥१३॥ उपसंगम्येति बुद्ध्या अवगमननाभ्यानिवृत्ता संज्ञावनवाचित्तवृत्त्यादेव तात्
नोपसंगम्य ब्रह्मेवाहमिति विषयीकृत्य यत् आसनं निदिध्यासनमिति यावत्॥१४॥ तत्तु अंतः

॥ क्रियायोगेन चोपासाविधिः संवर्ग उच्यते। संवर्तबायुः प्रलयेनूतान्येको वसीदति॥१५॥

॥ उपसंगम्य बुद्ध्या यदा सनं देवतात्मना॥ संपन्न देवता तत्त्वमुपासनमुदीरितं॥१६॥ त

॥ दुपासनमंतः स्यात्तद्वहिः संपदादयः॥ ज्ञानांतरानंतरित संज्ञानिज्ञानसंततेः॥१७॥

तरंगनूतमुपासनं बोधव्यं संपदादयस्तु प्रागुक्तस्ततो बहिः बहिरंगनूतः॥१८॥ ज्ञानेति ज्ञानांतरेण
विजातीयप्रत्ययेनानंतरितानि अविद्यवहितानि सजातीयज्ञानानि तेषां संतते निदिध्यासनस्येति
यावत्। उपपासनं उपपासमत्वं संपन्नः स्वानेदेन साक्षात्कृतो देवतात्मा येन तथा च्छं उदीरितं। सा
क्षात्कारावधिकं निदिध्यासनं इत्यर्थत्वात्तदुल्लेखं समाख्यानवदिति फलितोत्तरार्थः। आवृत्तिर
सत्तदुपदेशादित्यधिकरणे स्पष्टमेतत्॥१९॥

संपदादिद्वितितत्र बुद्धिदार्ढ्यमेवावधिरित्यर्थः तदेवमगुणनिर्गुणे जयविषयालीरूपासनाप्रा
 गुक्तः उपसंहरति उपासनमिति प्रागुक्तरीत्या ॥१६॥ स्वचित्तस्य यत्रैव एकप्रतापतासीतेति यत्रैका
 प्रतापताविशेषात् आसीनः संज्ञावाहित्यधिकरणद्वयार्थेनेनोपनिषिद्धः ॥१७॥ अत्याश्रमस्तु
 इति ॥ विध्युक्तजसधारणमाश्रमोमः तेन सहितः सन्नतिवृत्तीत्यत्याश्रमस्तुः तथा च स्कांदे ब्रह्मगी
 ॥ संपदादिषु बाह्येषु दृढबुद्धिरूपासना उपासनमिति प्रोक्तं तद्वर्तमानानि ब्रूवेषु ॥१६॥ तीर्थ
 ॥ हेतुत्रादिगमनश्रद्धांतत्रपरित्यजेत् ॥ स्वचित्तैकाग्रतायत्रतत्रासीतसु खं द्विजः ॥१७॥ कंबले
 ॥ मृदुतल्येवाव्याघ्रचर्मणि वा स्निग्धः ॥ विविक्ते देशे नियतः समग्रीवशिरः सनुः ॥१८॥ अत्या
 ॥ अश्रमस्तुः सकलानां प्रियाणि निरुध्य च ॥ तत्तथा च स्वगुरुं नत्वा योगं विद्वान्प्रयोजयेत् ॥
 तायां ॥ अत्याश्रमीभ्यः परमं पवित्रमिति कृतिव्याख्या वसरेज्जं ॥ अग्रिरित्यादि निर्मत्रैर्जस्मत्वा
 इत्यनंतथा ॥ त्रिपुंड्रधारणं चापि वदंत्यत्याश्रमं बुधः ॥ इति विद्वान्पातं जलशास्त्रोक्तयोगाभ्यासप्र
 कारात्रिजः सन्नयोगं चित्तवृत्तिनिरोधं तथा च पातं जलसंयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥१९॥

अविज्ञानवान् योगाभ्यासान्निहः विवेकशून्यो वा अन एवाव्यक्तेन तावग्रहसमर्थेन मनसोपच
 हितः ॥ एतद्विज्ञानिनस्तु पुरुषस्य यत्नेन बह्यमाणं जवतियद्भवति तदेवाह मनसा सहं प्रियाणि
 वश्यानीति ॥२०॥ यत्निति ॥ सदा शुचिर्वाह्याभ्यंतरशौचवरचसन्नपि विज्ञानरहितो न तत्पदमा
 भोति ॥२१॥ अधनः संसारस्पारजतं ममैव पदं स्वरूपं भोति ॥२२॥ इत्युंडरीकमिति ॥ वि
 ॥ यस्तु विज्ञानवान् जवत्यव्यक्ते मनसा सदा ॥ तस्येन्द्रियाण्यवरयानि दुष्टाश्चाइव सार
 थेः ॥२०॥ विज्ञानिनस्तु जवतियत्नेन मनसा सह ॥ तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदृशा इव सा
 रथेः ॥२१॥ यस्तु विज्ञानवान् जवत्यमनस्कः सदा शुचिः ॥ न च तत्पदमाभोति संसारम
 पि गच्छति ॥२२॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रह एव च ॥ सोधनं पारमाभोति ममैव परमं
 पदं ॥२३॥ इत्युंडरीकविरजं विशुद्धं विशदंतथा ॥ विशोकं च विचिंत्यात्र ध्यायेन्मं परमे
 श्वरं ॥२४॥

रजं रजोगुणं रहितं अन एव विशुद्धं रुद्ध्यां चो जं विचिंत्य अत्र किं स्मिन् रुद्ध्यां चो जं विशदं विशो
 कं च परमेश्वरं मां ध्यायेत् ॥२४॥

॥२॥ एवं न तस्यात्मनः साक्षात्कारेऽकृतमुपायमाह एवमिति आत्मैवारणितं हत्वा अयं भावः
॥ यथा अथेरोत्तराभ्यां निर्मथनेन दाहमधो निजीनमग्निपश्यति एवं प्रणवेनात्मज्ञानमेव नि

अचित्य रूपमव्यक्तमनंतममृतं शिवं आदिमध्यांतरहितं प्रशान्तब्रह्मकारणं ॥२॥ ए
वं विभुं विद्वानंदमरूपमजममृतं शुद्धस्फटिकसंकाशमुमादेहाईधारिणं ॥२॥ व्याघ्र
चर्मवदधरं नीलकण्ठं त्रिलोचनं जटाधरं चंद्रमौलिनागयज्ञोपवीतिनं ॥२॥ व्याघ्र
मोक्षरीयं च वरेण्यमजयप्रदं ॥ रात्र्यामूर्धं हस्ताभ्यां बिभ्राणं परशुमृगं ॥ रीकोटिम
ध्याकृतसूर्याक्षं चंद्रकोटिसूक्ष्मितं ॥ चंद्रसूर्याग्निनयनं स्मेरवक्रसरोरुहं ॥३॥ नूतिभू
षितसर्वांगं सर्वाक्षरं नूषितं ॥ एवमात्मारणितं हत्वा प्रणवं चोत्तरारणि ॥३॥ ज्ञान
निमर्थनान्यासा साक्षात्पश्यति मां जनने वाक्यैरलभ्यो हं न शास्त्रे नोपि चेत
सा ॥ ध्यानेन वृणते यो मां सर्वदा हं वृणोति ॥३॥

मर्थनं तस्यान्यासानां साक्षात्पश्यतीति ॥३॥

॥ श्री ॥

॥ ३ ॥

नाविरत इति दुश्चरितात्पापाचरणद्विरतोनुपरतः मानं नैतनाप्यशांतः इन्द्रियलौक्यानुपरत
या असमाहितश्चिन्तैकाग्ररहितो निमानलनेन ॥ तथा अशांतं विषयेभ्यो व्यावृत्तमानसं यस्य सोपि
लज्जते ॥३॥ जाग्रतस्वप्नसुषुप्त्यादिः प्रपंचो यस्मिन्निविडुज्ज्वलीहिः अवस्थात्रयेऽपि साहितया प्रका
शमान इति यावत् ॥३॥ ३५ ॥ कवेदस्त्व एक एवाग्निर्विज्ज्वासा मिद एकः सूर्यो विश्वमनु प्रनत एकैवेवः

नाविरतो दुश्चरितात्प्रशांतो न समाहितः ॥ नाशांतमानसो वापि प्रज्ञानेन लज्जते तमां ॥३॥ जाग्र
तस्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचो यः प्रकाशते ॥ तद्रसाहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥३॥ त्रिषु धा
मसु यद्गोप्यं नोक्ता नोप्यश्रयः प्रवेत् ॥ न ज्योतिर्वह्निः साक्षी न्मात्रो हं सदा शिवः ॥३॥ एको दे
वः सर्वतत्त्वेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ सर्वाधस्तः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केव
लो निर्गुणश्च ॥३॥ एको वासी सर्वभूतान्तरात्मा पेकं बीजं नित्यदायकरोति ॥ तं मां नित्यं पे
तु पश्यति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषां ॥३॥

सर्वमिदं बीजात्पेकं वा इदं बीजं वन्न व सर्वमिति श्रुतिं चार्यत उदाहरति ॥३॥ ॥ श्री ॥

अग्नि यथेति नुवनं जोहादिदाहं प्रविष्टस्तदुपाधिवशाद्धर्तुलत्वचतुःकोणादि न जनइ
ति जाते माधवाचार्यैरुक्तः ॥ जीवनं नुवनं वनमिति जलपयधियुपाहारने कत्र प्रतिविं
वित इत्यपि व्याख्यानं उशकते ॥ रूप्यते अस्मिन्नि निरूपं उपाधिः तथा च प्रत्यपाधिप्र
तिरूपो बन्व ॥ प्रतिविं वित इत्यथोपि रूपो रेव ॥ ३६ ॥ शेषं व्याख्यात प्रायः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्री

॥ अग्नि र्यथैको नुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बन्व ॥ एकस्तथा सर्व नृतांतरात्मान
॥ लिप्यते लोक दुःखेन बाह्यः ॥ ३७ ॥ वेदे ह्यो मां पुरुषं महान्तमादित्य वलंतमसः पुरस्ता
॥ तस्य एव विद्वान्मृतो न नृयो नान्य स्तूपं या अयनाय विधत्ते ॥ ३८ ॥ हिरण्यगर्जं विदधा
॥ मिष्टं वै देवांश्च तस्मै प्रहिणोमि यो हं ॥ तं देवमीदं पुरुषं पुराणं निश्चित्य मां मृत्युमु
॥ स्वात्प्रमुच्यते ॥ ४० ॥ एवं शांत्यादियुक्तः स नृचेति मां यस्तु तत्वन ॥ निरुक्त दुःखं
॥ तानः सोते मय्येव लिप्यते ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्री पद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु उपा
॥ सननाम प्रपंचो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

महिषादौ न सिद्धांत प्रतिष्ठापनैकधुरंधर श्री केलि दिवेंद्रादिनायक कृतायां शिवगीतायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥

सालोक्यमिति सालोक्यभावः सालोक्य एकलोकवास इति यावत् ॥ सात्कृत्यं स्वरूपत्वं साष्टं समाने
श्रुयं ॥ अष्टिः स्वज्ञानेन चैश्वर्यं लक्ष्यते ॥ तस्मिन्नुक्तं समानं यस्मिन् तस्य भावः साष्टं स्वज्ञेन निश्चिंश
चंद्रहासासिरिष्टय इत्यमरः ॥ कृत्यक इति प्रकृतिभाव इति हीरस्वामी कर्त्तव्यार्थात् किंचित् स्वरूपमि
ति ॥ रिषे क्लृप्ति सार्थात् ॥ किंचित् रिष्टिरिति रूपान्तरं बोध्यमिति स एवाहुः ॥ सयुं हं केव्यवहुरतीति सयु
॥ स तनुवाच ॥ एवं श्रुत्वा कौशलेय क्लृप्तो मतिमतां वरः ॥ पप्रच्छ गिरिजा कान्तं सुनगं मुक्तिज
॥ हृणं ॥ १ ॥ श्रीराम नुवाच ॥ जगवन्कुरुणा विष्टकदयत्वं प्रसीद मे ॥ स्वरूपलक्षणं मुक्तेः प्रब्रू
॥ हि परमेश्वर ॥ २ ॥ श्रीजगवानुवाच ॥ सालोक्यमपि सात्कृत्यं साष्टं सायुज्यमेव च ॥ कैवल्यं च
॥ तितां विद्धि मुक्तिं राघव पंचधा ॥ ३ ॥

कू सयुजोभावः सायुज्यं नृतावेशन्या येन हिरण्यगर्जो दिहे नो ग इत्यर्थः ॥ हिरण्यगर्जत्वं पदावाप्तिरे
व सायुज्यशब्दार्थ इत्यपि केचित् ॥ अत्र चतुष्टयेपि मुक्तासाष्टान्मुक्तिशब्दो गौणः ॥ इनी मुखपदा
वाप्तिरेव सायुज्यशब्दार्थ इत्यपि केचित् ॥ इति पंचधा गौणमुख्यमुक्तोः संकलनार्थं पंचविधतां वि
दित न छद्निर्वचनबलेनैव जानीहि ॥ तथा च पृथग्लक्षणं न वक्तव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

सा लोका मुक्ति प्रापकमाह॥ मामिति॥ ज्ञानवर्जितः मत्स्वरूपानभिज्ञः तथापि मां शिवं
 गाहौ पूजयति यः स सा लोकां यातीत्यर्थः॥ ४॥ सार्द्धं प्रापकमाह॥ श्लोकद्वयेन प्रयेति॥ ५॥
 सायुज्यप्रापकं तु अहं ग्रहोपासनादिकमन्यतो बोध्यं॥ परममुक्तिप्रापकमाह॥ यस्मि
 ति शांत्यादियुक्त इति साधनचतुष्टयः युक्तः श्रवणमनननिदिध्यासना बोध्यं
 मां पूजयति निःकामः सर्वदा ज्ञानवर्जितः॥ मया समानरूपः सन् मम लोके
 महीयते॥ ४॥ इष्टा पूर्तादिकर्मणि मत्प्रीत्यैकुरुते त्रयः॥ यत्करोति दशानिय
 जुहोति ददाति यत्॥ ५॥ यत्तु पश्यति तत् सर्वं यः करोति मदर्पणं॥ मन्त्रो के स
 त्रियं नुक्ते मत्तु ल्यप्राप्तवन् जनन॥ ६॥ यस्तु शांत्यादियुक्तः सन् मा मां स्वेन
 पश्यति॥ स जायते परं ज्योतिरद्वैतं ब्रह्म केवलं॥ ७॥ अतः स्वरूपावस्थानं मुक्ति
 रित्यभिधीयते॥ ८॥ ॥ अतः इति॥ स्वरूपेण वस्थानं मुक्तिरिति तत्र तत्र यदभिधी
 यते तत् अतः पूर्वोक्तान् देतापगमात्॥ याच स्वरूपस्य संसारदशा यामप्यनपपात्तत्र मोक्ष
 हणमिति प्रसक्तमिति न शक्यं स्वरूपमात्रेण वस्थानस्य विवक्षितत्वात्॥ संसारदशायां तु अविद्या
 दृश्यवस्थानादिति नावः॥ ननु मोक्षकाले पिसत्यज्ञानानंदान्कपगमास्त्यत्वादिधर्मो नैव गृही
 त्वा केवलत्वमाह॥ ८॥

तमित्याशंसाह॥ सत्यमिति केवलं यद्ब्रह्म तदेव सत्यं ज्ञानादिवेत्यन्वयः॥ तथा चानंदादिस्व
 रूपमेव मोक्षे आस्तेन त्वानंदत्वादयो धर्मा अपि अतो नोक्तदोष इति नावः॥ नन्वेवं तत्र कस्या
 पि धर्मस्याभावाच्छक्तिदुःखाहस्यादित्याशंसाह॥ सर्वेति॥ तथा च शक्तिविरहे दृष्टापत्तिरिति भा
 वः॥ नन्वेवं वेदादपि कथं तस्यावगम इत्याशंसावहणयेत्याह॥ स जातीयेत्यादिना सार्द्धं श्लो
 ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं सदानंदं ब्रह्म केवलं॥ सर्वधर्मविहिनं च तस्माद्वाचामगोचरं॥
 ॥ सजातीयविजातीयपदार्थानामसंज्ञवात्॥ ९॥ अतस्तद्विरक्तानामद्वैतमिति
 ॥ संहितं॥ मत्स्वरूपमिदं राममुद्धयदभिधीयते॥ १०॥

केन॥ १०॥ अद्वैतमिति संहितं तत्र अतः इत्यन्वयः॥ अत इत्यस्य विवरणं तद्विरक्तानां संज्ञवा
 दिति असंज्ञवः अज्ञावः अयमाशयः॥ अद्वैतमिति तावद्द्वैतविरह रूपं तद्विशिष्टं वाच्यो धाते विर
 हश्च अलीकप्रतियोगिको न संज्ञवति॥ तथा च वत्प्रतियोगि नूतनतन्धर्मविशिष्टत्वे ब्रह्मणी पदानां श
 क्तिरस्तेवेति ननु किमेतावतो त्यत आह॥ मत्तेति॥ हे राम यदिदं रूपं चिज्जगत्सर्वं विशिष्टं तन्मात्मा वि
 चार्यमुद्धतर्केण विविच्य पृथक्कृतं चिज्ञागमात्रं अभिधीयते च हणया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥ दृश्यत्वा
 वच्छेदेनाभिधाय तत्तद्वैतमिध्यातृतेव देवस्य

महातात्पर्ययोगादिशिष्टे घटकी नूतं शुद्धं तर्कैर्गानिष्ठव्यलक्षणया शब्दात् प्रतीयत इति
तात्पर्यं ॥ ११ ॥ अदृष्टेन अदृष्टविशेषेणोत्तरार्थः ॥ १२ ॥ निवर्तते अपह्नीयत इत्यर्थः ॥ विजीय
त इत्यर्थः ॥ विजीयते न शपतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ सदेति यद्यप्यहं सदा परमानंदादिरूप एव त

मय्येव दृश्यते सर्वजगत्त्वावरजंगमं ॥ यो म्रिगंधर्वनगरं यथा दृष्टेन दृश्यते ॥ १२ ॥ अना
द्यविद्यया विश्वं सर्वं मय्येव कल्प्यते ॥ निवर्तते च मय्येव मय्येवेदं विजीयते ॥ १३ ॥ मम
स्वरूपज्ञानेन यदा विद्या प्रणश्यति ॥ तदैक एव वर्तेहं मनोवाचामगोचरः ॥ १४ ॥ सदै
वं परमानंदः स्वप्रकाशश्चिदात्मना ॥ न कालः पंचनूतानि न दिशो विदिशश्च नः ॥ १५ ॥
मदन्यत्रास्ति यत्किंचित् तदा वर्तेहं मे कलः ॥ १५ ॥

थापि यत्काल नूतदिगादिमद्भिन्नं सर्वमधिष्ठानसाक्षात्कारेण बाध्यते तदा एक एव वर्ते अन्यत्र ॥ १३ ॥
उज्जडेन विशिष्ट इति मोक्षसंसारद्वयोर्वैलक्षण्योपपत्तिः ॥ १५ ॥

न नूतरीत्यालक्षणया उपनिषद्भिन्नत्वा बाध्यते इत्युक्तनामतया पिरावृत्त्यापरोक्षज्ञानजनकता
न्यपगमे आपातज्ञानवता मपि मोक्षः स्यादेव अपरोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकप्रौढ्यात् ॥ शब्दाप
रोक्षानन्यपगमे उक्तस्यापि मोक्षो न स्यात् ॥ अपरोक्षज्ञाने उपयांतराज्ञावादित्याशंसनसंदशेति
इति रूपमस्येत्यादिकां कठचत्वीकृतिमर्थतः संश्रुत्वा तिनसंदश इति मे मम स्वरूपं शुद्धं संद
शे दर्शनविषयेन तिष्ठति दर्शेर्धर्मार्थकः ॥ वस्तुतस्तु संदशो दर्शनार्हमित्यर्थः ॥ त्वर्थे तवैके

॥ न संदशेति इति मे स्वरूपं न चक्षुषा पश्यति मां उक्तं चित् ॥ रुद्रा मनीषा मनसा जित्कृपं ये मां
॥ विदुस्तेऽप्यमृता जवंति ॥ १६ ॥

इकेन्यन्नन इति के ॥ शप्रत्ययः अत एव रुद्र इतरपदप्रज्ञानि स्वरेण मधोरात्रपाठोपि संगठने
कप्रत्यये क अतोदात्ता स्या इति दिक् ॥ अत एव मां शुद्धं कश्चिदपि चक्षुषा उपलक्षणमेतत् बहु
रादिसर्वेन्द्रियैर्न पश्यति न साक्षात् करोति तस्मिन् हि कथं दृष्टव्यत्वमित्याकांक्षाया माह ॥ रुदे
ति रुद्रा रुद्रायामनीषामनसः संकल्पादिरूपस्य दृष्ट इति मनिद्रुतया विधया पुध्या मनसा
मननरूपेण सम्यक् दर्शनेन वा जित्कृपमजित्प्रकाशित इति माधवाचार्यः ॥ वस्तुतस्तु मनीषाम

नीषयाश्रवणेनेनियावत्सुपांसुलगितिडादेशः।मनसामननेनजावेअसुन्प्रत्ययः।अ
त्रिस्वात्रिमुख्येनह्रस्वञ्जेदेननिदिध्यासीतमितियावत्इष्टांमांयेविदुःसाहात्अर्वन्तिमे
अमृतान्नवन्ति।तथाचरणव्यापरोहस्यप्रागेववृत्तत्वेपिअसंजावनाविपरीतजावनाभ्यांप्रतिव
धात्।कार्याहमताश्रवणेनप्रमाणगतासंजावनायाःमननेनचप्रमेयगतायाःस्तस्यानिदिध्या

॥ श्रीराम उवाच ॥ कथं जगवतो ज्ञानं शुद्धं मर्त्यस्य जायते । ततो पायं हर ब्रह्मियते नुग्रहो
॥ यदि ॥ १७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ विरज्य सर्वभूतेभ्य आ विरंची पदादपि ॥ घृणां वितत्य सर्व
॥ त्रपुत्र मित्रादिकैश्चपि ॥ १८ ॥ शुद्धा लुर्मुक्तिशास्त्रेषु वेदांतज्ञानलिप्सया ॥ उपायन करे
॥ नत्वा गुरुब्रह्मविदं व्रजेत् ॥ १९ ॥ सेवान्निःपरितोष्येनं चिरकालं समाहितः ॥ सर्ववेदांत
॥ वाक्यार्थं शृणुयाच्च समाहितः ॥ २० ॥

सनेनचविपरीतज्ञावनायानिवृत्तौअप्रतिबद्धशाब्दापरोक्षादज्ञाननिवृत्तौनकश्चिदोषइतिभा
वः॥१६॥१७॥आविरंचीपदादिनिब्रल्लोकमजिआप्येत्यर्थः॥द्यणंजुगुप्सांवित्त्यप्राप्य॥१८॥
॥१९॥२०॥

तात्पर्यनिश्चीयतेनेनेतिकरणकृत्यानुपक्रमोपसंहाराद्यनुसंधानरूपतर्कः॥श्रवणशब्दार्थः॥अतएवज्ञानविधिंनिराकुर्वतामपिश्रवणेविध्वपगमोनविरुध्यते॥२॥लोहमण्णादिदृष्टान्ताःश्रुतिप्रसिद्धाः॥२२॥२३॥यस्यदेति।येनध्यानयोगेनध्यानरूपेणोपायेनयोगःसहनोपायध्यानसंगतियुक्तिश्चित्पमरः।आत्मानमीक्ष्यतेतत्तद्ध्यानंनिदिध्यासनंस्मृतमित्यन्वयः॥२४॥न॥सर्ववेदांतवाक्यानांमयितात्पर्यनिश्चीयं।श्रवणंनामतत्प्राहुर्सर्वेतेब्रह्मवादिनः॥२५॥लोहमण्णादिदृष्टान्तयुक्तिरियद्विचिंतनं।तदेवमननंप्राहुर्वाक्यार्थस्योपबृंहणं॥२६॥निर्ममोनिर्हंकारःसमसंगविवर्जितः।सदाशांत्यादियुक्तःसन्ननात्मान्यात्मानमीक्षते॥२७॥यस्यज्ञानयोगेनतन्निदिध्यासनंस्मृतं।सर्वकर्महयवशात्साहाकारोपिवात्मना॥२८॥क॥स्पृचिज्ञायतेशीघ्रंचिरकालेनकस्यचित्॥२९॥

नुनिदिध्यासनस्यात्मसाक्षात्करहेतुत्वेतनिदिध्यासनानामपिकेशांचित्साक्षात्कारामुत्पत्तिः। कथं स
मर्पयितव्येत्याशंकाह। सर्वकर्मैति आत्मनः साक्षात्कारस्तकस्य चिद्धिं जायते सर्वेषां कर्मणां तत्त्वज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंधकदुरितानां हीणत्वात् कस्यचित्तुचिरकालेन जायते प्रतिबंधकबाहुल्यादिति भावः ॥२॥

कूटस्थानीति। अनारष्टुकार्याणि अदनफलायेवनशयंतीत्यर्थः॥२६॥ ज्ञानाद्बुद्धिमिति पुण्यं पुण्यजन
कं विहिहितं कर्मैत्यर्थः। पापं पापजनकं निषिद्धं कर्मैत्यर्थः। तदेवं तत्त्वज्ञानिनः संचितयोः पुण्य
योनाशं आगामिनोश्चानुत्पत्तिवदनाशो कद्वयेन तदधिगमउत्तरपूर्वोदयो रक्षयविनाशो
तद्व्यपदेशान्। इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्वित्याधिकरणद्वयस्यार्थउपनिबद्धः॥२७॥ अना

॥ रश्चकार्ये एव तु पूर्वतदवधेरित्यधिकरणे निष्पत्तिं प्रारब्धकर्मणां नो गादेव ह्ययं वादीकानीओ
॥ क्तुं प्रारब्धं ह्यति॥ शरीरेति तद्भोगेनैवेति तथा च कृतिः तस्य तावदेव विरमिति यत्तु अत्यं श्रीकानीओ
॥२८॥

॥ कूटस्थानीति कर्माणि कोटिजमाकृतान्यपि॥२९॥ ज्ञानेनैव विनश्यंति न तु कर्मायुतोरपि॥३०॥
॥ ज्ञानाद्बुद्धिं उयत् किंचित् पुण्यं वा पापमेव च॥ क्रियते बद्धवाप्यत्यंतं तेनायं विनिष्यते॥३१॥
॥ शरीरारंभकं यत्तु प्रारब्धं धर्मतन्मतं। तद्भोगेनैव नष्टं स्यात् ननु ज्ञानेन नश्यति॥३२॥

तरं यथा पुष्करपात्राशे आपो न स्निष्यंते एवमेवं विहितायं कर्मन स्निष्यत इति उच्यते हे वैष एतेतरनीत्या
दीवत् प्रारब्धेतरविषयमिति वाक्यः॥३३॥

निर्मोह इति। निरुक्ता वरणा इत्यर्थः। संचरतीति यावत्। प्रारब्धं विज्ञेयस्यानुवृत्तेरिति वाक्यः॥३४॥ अ
हिनिर्वयनी संपत्त्वकं बुकनिर्मोकाद्यपरपर्याया अहिनिर्वयनी। सायथा इष्टुर्जनस्य पूर्वसंपत्तौ
रेव स्थानदशायां त्रयप्रदातः सर्पत्यागानंतरं तु अस्य इष्टुः किमपि नयंततद्वयं जीवन्मुक्तः॥ पूर्वये
षां त्रयप्रद आसीत्तेषामपि सांप्रतं त्रयप्रदो नैत्यर्थः। एतेन तद्यथा हि निर्वयनी वन्म्रीके मृतेत्यादि रू

निर्मोहो निरहंकारो निर्लेपः संगवर्जितः॥३५॥ सर्वज्ञतेषु बाह्यान् सर्वज्ञतानि बाह्यानि। यः प
श्य संचरत्येष जीवन्मुक्तो निधीयते॥३६॥ अहिनिर्वयनी यद्वद्वुः पूर्वत्रयप्रदा। ततोऽस्य
न त्रयं किंचित् तद्वद्वुः पर्यं जनः॥३७॥

दारण्यक कृतिरिच्छंयारव्याता। स्कंदपुराणे तु यथा त्वत्कां च संसर्पः पुनः स्वात्मजावेन न पश्यति तथा हि
वानपि दहन्नात्मत्वेनाध्यवस्यतात्वेव मर्त्यतया कृतिरिच्छंयारव्याता। तदुक्तं अत्र गीतायां अहिनिर्वयनीमुक्ता
यथा हि स्वात्मना पुनः न पश्यति तथा विद्वान् न देहे हंमतिं जेदिति अयं जनः। जीवन्मुक्तदेहः इष्टुर्जीव
न्मुक्तदेहस्येत्यादिक्रमेण प्रकृतं ग्रंथोपि तदेकवाक्यतयैव वानेयः॥३८॥

विरज्य सर्वज्ञतेत्याहत्याहतावेत्यर्थं तं कमिका निसाधनान्कपन्यस्तानितत्रै वैराग्याख्यं साधनमे
व दुर्लभतरं तस्मिन् सिद्धे उन्नयेन साधनानि ज्ञानप्रायाणीत्याशयेनाह ॥ यदेति ॥ ३२ ॥ ज्ञानोत्पत्तौ स
त्प्राप्ता मोहो न विध्वंस्य इत्याह मोहस्येति ॥ ग्रामांतरं चापि पश्चादिलोकांतरं नो गच्छं च स्वर्गादिविध्वंसं वेदत

॥ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामादेश्यवशंगतः ॥ अथ मर्त्यो मृतो न वत्येता बद्धनुशासनं ॥ ३१ ॥
॥ मोहस्य न हि वासो स्ति न ग्रामांतरमेव वा ॥ अज्ञानरुदयं ग्रंथिर्नाशो मोह इति स्मृतः ॥
॥ ३३ ॥ वृक्षाग्रं कृतपादो यः स तदैव पतत्यधः ॥ तद्वत् ज्ञानवतो मुक्तिर्जायते निश्चिता
॥ पितु ॥ ३४ ॥

अथ ते मोहस्य उन्नतथात्वं यतो ज्ञानस्य तत्प्रमुक्तस्य रुदयग्रंथे अज्ञानान्निवृत्तेरेव मोहः ॥ ३३ ॥ वृ
क्षेति यथा वृक्षात्प्रकृतस्य नमि प्राप्ता न विध्वंस्य स्यात् ज्ञानिनो मुक्तावपि न विध्वंस्य इति भावः ॥ ३४ ॥

११६

तीर्थो वा न वतु चंडालगोहे वा उजयथाप्य विशेष इति तावत् ॥ तथा यदि वानपृष्ठे चेतनो ब्रह्मविषय
कवृत्तिश्च नृत् ॥ यदि वा ज्ञानादेव देहपरित्यजनं सर्वथापि जीवन्मुक्तः मुच्यते प्रारब्धकृत्यांते पर
ममुक्तिं लभत एवेत्यर्थः ॥ अयं तावत्तीर्थादिमरणस्य ज्ञानप्राप्त्युपायत्वात् चंडालगोहे दौ मरणस्य
च ज्ञानप्रतिबंधनत्वात् तदुजयत्वनो विषे नुत्पन्नतत्त्वज्ञानात् प्रत्येव संभवति तथा ब्रह्मानुसंधा

॥ तीर्थे चंडालगोहे वा यदि वानपृष्ठे चेतनः परित्यजन् देहमेव ज्ञानादेव विमुच्यते ॥ ३५ ॥ संवी
॥ तो येन केनाश्रन् जहं वा न ह मेव वा ॥ शयानो यत्र कुत्रापि सर्वात्मा मुच्यते तत्र सा ॥ ३६ ॥

न मपि आवरणं तं प्रत्येव तन्निवर्त्तकतया प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥ जीवन्मुक्तस्य उद्भवो ब्रह्मसा
क्षात्कारेणैव निवृत्तावरणतया प्रारब्धकृत्यांते प्रागपि मुक्तचेतन्यमात्रेण विद्यानिवृत्ति संनवावा
न ब्रह्माकारवृत्तिसत्त्वा सत्त्वोर्त्रैकस्थिदिशेषः ॥ स्फुटं चैतन्यत्रेति ॥ ३८ ॥ संवीत इति येन केन उन्मुखे
नापहृष्टेन वा वस्त्रेण संवीतः ॥ संवृतयेन संवरणेन प्रत्यये संप्रसारणं तथा तद्गमनं वाश्रन्
यत्र कुत्रापि शयानसः जीवन्मुक्तश्च प्रारब्धकृत्ये सति मुच्यते ॥ ३९ ॥

योगीश्वरवत्त्रयित्यत इत्यस्मिन्नर्थे लोकिनां दृष्टान्तमाह। हीरादिति। यदा ज्यं हीरादुद्धृतं तदेव पुनः
पयसि ह्यिदं सत्त्वेन पयासा सह एकतां पूर्ववदेकरसतां नयात्येव। तथा ज्ञानवान् संसारे अहं
कासादौ एकतां नयाति तदस्त्वेनैव परकायशरीरादिकमिव पश्यति न तु स्वात्मनयेत्यर्थः॥३१॥
तत इति हेमही पते संशेते इति संशयं संहीहानं चिन्तयत्यत आत्तत्त्वं नित्यं इममध्यायं पठ

॥ हीरादुद्धृतमाज्यं यत्तु ह्यिदं पयसितत्पुनः। न तेनैकतां याति संसारज्ञानवांस्तथा॥३१॥
॥ नित्यं पठति यो ध्यायमिमं रामशृणोति च॥ समुच्यते देहबंधादनायासेन राघव॥३२॥
॥ ततः संयतचित्तस्त्वं नित्यं पठमही पते। अनायासेन तेनैव सर्वथा मोक्षमाप्स्यसि॥
॥३३॥ ॥ इति श्रीपद्मपुराणेशीवगीतायामुत्तराध्यायः॥१३॥ ॥

तेनैव मोक्षमाप्स्यसि। इह साधनोपन्यासपूर्वकं मुक्तेः प्रपञ्चितत्वादेतत्स्वरिशीलनेन साधनसंपाद
नमपि सुखमिति लोकां न प्रतिप्रकृत्यितुं इयमुक्तिः रामस्य स्वत एव एकीकृतत्वादिनिदिक्
॥३२॥ ॥ इति श्रीशिवगीतायाख्यायां जयोदशोऽध्यायः॥१३॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ ॥

वै१

११९

नगवन्नित्यदीत्यस्य यद्यपीत्यर्थः। तथा च हेनगवनत्ते रूपं सच्चिदानंदं दद्यात्तत्त्वं सर्वतः स्थितमात्मानं स
र्वव्यापितया यद्यपीत्यते। अनारुतत्त्वरूपं विवीकृतं त्वं प्रतियथा वत्प्राप्यते इति यावत्। तथापि अहं
निजोऽस्मि अविद्याप्रयुक्ते देवानेव सन्नतिशामीति ब्रह्ममाणेनाख्यः॥१॥२॥ ननु तर्ह्यविरणानि
वृत्तिसमर्थं तत्त्वज्ञानं कृतान संपादयसीति चिन्तना हयत्तद्ब्रह्म अदेशयं दगविषयः। तथा अग्राहं
श्रीराम उ०॥ नगवन्यदिते रूपं सच्चिदानंदं विग्रहं। निष्कलं निष्क्रियं शंपतं निरवद्यं नि
रंजनं॥१॥ सर्वधर्मविहीनं च मनोवाचामगोचरं॥ सर्वव्यापी तयात्मानमीत्यते
सर्वतः स्थितं॥ आत्मविद्यातपो भूलं तद्ब्रह्मोपमिषत्परं॥२॥

दुर्विज्ञेयं इति श्रुत्योक्तं तद्ब्रह्म कथं वा ग्राह्यं न वेत्। अन्योपायं न जानाते इत्याज्ञानान्तेन कारणेनिति
तथा च तिस्रस्ते दुर्विज्ञेये कथं चिन्तयितव्यं तत्रोपायब्रह्मनिजावः। ब्रह्मविशि नष्टि आत्म
विद्ये सि आत्मविद्या च तपश्च तदुत्तमं भूलं ज्ञानोपायः। ननु उपनिषदां वरं महातात्पर्यविषयीभू
तं तथा च तपसा ब्रह्म जिज्ञासस्व वेदैश्च सर्वैरुमेव वेद्य इत्यादि श्रुतिनिस्तपः प्रवृत्तिज्ञानोपाया

एवं प्रागुक्तवैधर्म्यवलेनात्रमयस्यानात्मत्वेनिर्णयितोप्यांतरः। प्राणमये आत्मत्वेनोपदेष्टव्यं
 त्याशयेन तमाहुः। मृषेत्यादिना मृषानिहि सं हेमयथातदाकारं तत्संस्मृतं ततोऽप्यर्हितं च तथे
 ति तावः तथाप्यात्मनानिराकरोतिनाममात्मोति अत्र हेतुमाहुः। जडो यत इति। यतोयं प्राणमयो जडः

॥ एवमात्मावपुस्तस्मादिति सिंचितयेदुधः॥ मृषानिहि सं हेतुमाहुः। कोशः प्राणमयो ननु॥
 ॥ वर्तते तत्र तो देहे बद्धः प्राण दिवा युनिः। कर्मेन्द्रियैः समायुक्तश्च तनादियात्मकः॥ १॥ सुखि
 ॥ सासापराजतो नायमात्मा जडो यतः॥ चिद्रूप आत्मापि नैव स्वदेहमनिपश्यति॥ १२॥

कि २

येन तु प्राणमयारब्धं स्वरूपं देहं अनिपश्यति स आत्मा न चिद्रूपः अत्र संदेहमित्यात्मा प्राणमयस्यति
 जशरीरेतर्तावमनि प्रैति तथाहि। जीवस्य जी शरीराणि स्मृतं संस्मृत्कारणत्वं ज्ञेयं तत्र स्मृतं शरीरा
 विशिष्टो नमयः तस्य चात्मतोपदेशेन स्वशरीरादयस्य पुत्रमित्रादेरात्मत्वमप्येव गच्छतः॥

११५

लिंगशरीरं तु सप्तदशात्मकं यत्पाकं॥ प्रपंचितं तत्स्वरूपं शरीरं तत्र प्राणमये अविज्ञानमया
 णां मंतर्भावः। तत्र संकल्पविकल्पात्मकं च तत्पहितं मनः निश्चयात्मकं च तत्पहितं मनः नि
 श्चयात्मकं च तत्पहितं चैतानि त्रयानि कर्तुं सौताममानमविद्या छिन्नं तु कारणशरीरं। स एव

न १

॥ आत्मैवाहुं परं ब्रह्म निर्लेपः सुखनीरधीः॥ न तदश्नाति किंचैनं न तदश्नाति कश्चन॥
 ॥ १३॥ ततः प्राणमये कोशे कोशोत्पेव मनोमयः॥ समं कल्पविकल्पात्मा बुद्धीन्द्रियसमा
 ॥ युतः॥ १४॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो मोहो मात्सर्यमिव च॥ मदश्चेत्यरिषड्गोममतेषा
 द्योपि वा॥ १५॥

चानंदमयः एते चान्नमयादयः पंच असि कोशवस्त्रोद्देहकत्वात्पंचकोशा इत्यर्थेने इति हि
 कः॥

विज्ञानमयं कोशमाह। तत्र त्वितितत्र तस्मिन् प्रागुक्तं मनोमयकोशघटके अहंकारे वेदाश्च शास्त्रा
णि च तेषामर्थे निश्चयरूपाया बुद्धिर्विज्ञानमयकोश इति संबंधः। तथा च मनोमयविज्ञानमय
योः संकल्पाधनुर्कृत् १७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ शक्तिनिश्चयानुक्तं लक्ष्मि रूपेणाधियुक्तो नेदइ
लं

१३ मनोमयस्य कोस्य धर्मा एते स्य तत्र तु। या कर्मविषया बुद्धिर्वेदशास्त्रार्थनिश्चिता ॥१६॥
मानुजानेन्द्रियैः सैव विज्ञानमयकोशतः। इह कर्तृत्वा निमानो स एव न संशयः ॥१७॥
इह मुत्र गतिस्तस्य सजीवो व्यावहारिकः ॥ यो मादिसात्विकांशो जायते धीः प्रियाणि
तु ॥१८॥ यो म्रः श्रोत्रं नु बोधा एं जलाजिह्वायते जमः ॥ चक्षुर्वायोस्त्वगुत्पन्ना तेषां नौति
कृता ततः ॥१९॥ यो मादीनां समस्तानां सात्विकांशो न एव तु जायते बुद्धिमनसा बुद्धिश्च
निश्चयात्मीकाः ॥२०॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मैन्द्रियाणि तु ॥ यो मादीनां रजोशो
नो वा ते न्यस्तान्यनुक्रमात् ॥२१॥

१४

निजावः ॥

सप्तदशकमिति सप्तदशानां संघः सप्तदशकं संधार्यो कन्योऽशक्याः पुरुषाय लुः पुरुषं प्राप्येति श्रुति
श्रुतिस्तु मनोबुधोर्ध्वमैसा देकत्वेन गणना मन्निप्रेत्यवर्तेति बोध्यं ॥२२॥ एतदिति सार्वविनक्ति कस्त
सिः यतो यस्यामवस्थायां जाग्रत्प्रस्थायां एतत्पूर्वोक्तं विंगशरीरं तत्रायः पिंडवत्परस्पराध्यासा
तसाहि चैतन्येन सह संयुतं तदा आनंदमयः कोशो नो कं प्राप्नोति ॥२३॥ आनंदमयं कोशमाह ॥

समस्तो रजोऽशोऽप्यः पंच प्राणादिवायवः जायंते सप्तदशकमेवं विंगशरीरकं ॥२४॥ एत
विंगशरीरं तु तत्रायः पिंडवद्यतः परस्पराध्यासयोगात् साहि चैतन्यसंयुतं ॥२५॥ त
हानंदमयः कोशो नो कृत्वं प्रतिपद्यते। विद्याकर्मफलादीनां नो क्ते ह मुत्र स्मृतः ॥२६॥ य
दाध्यासं विहायैष स्वस्वरूपेण तिष्ठति ॥ अविद्यामात्रसंयुक्तः साक्षात्मा जायते तदा ॥२७॥

यदेतियदा सुषुप्तौ एष आत्मा अध्यासं विंगशरीराध्यासं विहाय तिष्ठति ॥ त्वापे अहंकारो देविस्तयश्च
वाणदिति जावः तदा स ह्येव जायते ननु नो क्तेत्यर्थः ॥ स एवाहंमयः कोश इति जावः इदं च पूर्वोक्तं
वस्तुतिष्ठतं तत्किं जगदाहो साक्षी नास्त्येव तथा सत्यवस्तु त्रयसाहितं प्रागुक्तं व्याकृत्येतेत्यंतां आ
ह ॥२४॥

इष्टेति अंतःकरणदीनांतया अनुभवस्मृत्यादिसकलतद्वृत्तीनां स एव इष्टा तथा च सुषुप्तौ सा ह्येवास्ती
ति पूर्वोक्तार्थेन नुमाही सुषुप्तावेवेति नोक्तो दोषः स्यादिति तावत् ॥ २५ ॥ यद्यप्यविद्योपहितस्य साहित्येन
स्यैव च सुखदुःखादिनामकत्वे परस्परं सुखादिकमप्यपरोक्षतया भासेतेत्यपि प्रसंगः तथाप्यंतःकरणोपहि
तत्वमपि अपेक्षितं अतो नोक्तो दोषः अतएवावश्यकत्वादंतःकरणमेव स्वरूपं ह्युमावस्था साधारणं सा सु
इष्टोतः करणदीनामनुकूलेः स्मृतेरपि ॥ २५ ॥ अंतोतः करणाध्यासानध्यासित्वेन चात्मनः
नोक्तत्वं साहिता चेति द्वैधं तस्योपपद्यते ॥ २५ ॥

पाधिः प्रमातृतायां तु विशेषणं तद्वित्तिनस्मिन्नात्मनो पादात्ताः न देवं विवंप्रति विवंप्रसाधारणं चेत्
न स्यैव अविद्योपहितत्वांतःकरणोपहितस्य वा साहित्यं अंतःकरणता हात्मापन्नस्य प्रतिविंबचै
तस्य स्यैव अं प्रमातृतेति स्थितं इदानीं विवंप्रत्यनोक्तत्वं किंतु साहित्ये वप्रतिविंबस्य त्वहंकारता हा
त्मा हो कृतेत्याहुः अत इति ॥ २५ ॥ २५

१२१

अतएवावश्यकत्वाद्ये आतपश्चेति तस्य काशेतस्मिन्नेव ब्रह्मात्मके प्रकाशे आतप इव आतपः अत
च तद्विंबस्वरूपं छायेव छाया आवृतस्वरूपो जीव इत्युक्तं यं कस्मिन्नेव प्रकाशते वस्तुतस्तस्वरूपेक
मेवेति तावत् एतेन कृतं पिबंतौ मुक्तनस्य लोके गुह्ये वस्तुतस्तस्वरूपेकमेवेति तावत् एतेन कृतं
पिबंतौ मुक्तनस्य हां प्रविष्टौ परमेपरा देहाया न पौ ब्रह्मविदो बहन्ति ॥ पंचाग्रयो ये च त्रिण
॥ आतपश्चापि तच्छायाप्रकाशे मविराजते ॥ एको जोजयिता तत्र नुक्तेन्यः कर्मणः फ
॥ २५ ॥ २५ ॥ हेतुज्ञं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिनुसारं विद्धि प्रग्रहं तु मनस्तथा ॥
॥ २६ ॥ इन्द्रियाणि हयान् विद्धि शैवियास्तैषु गोचराः ॥ इन्द्रियैर्न सा युक्तं जोक्तारं विद्धि पूरुषं ॥ २६ ॥

विकेता इति कठवल्ली अतिरथत उपनिबद्धा छायातपशब्दयोश्च जीवेशपरत्वं गुहां प्रविष्टावात्मा
नोहितदर्शनादित्यधिकरणे निगमिता ॥ एक इति एकः इक्षुरः जोतिविना अन्यो जावस्तु कर्मणः फलं
स्वर्गादिभुंके इत्यर्थः ॥ एतेन कृतं पिबंतौ मुक्तनस्य लोके गुह्ये वस्तुतस्तस्वरूपेकमेवेति तावत् एतेन कृतं
पिबंतौ मुक्तनस्य हां प्रविष्टौ परमेपरा देहाया न पौ ब्रह्मविदो बहन्ति ॥ पंचाग्रयो ये च त्रिण
॥ आतपश्चापि तच्छायाप्रकाशे मविराजते ॥ एको जोजयिता तत्र नुक्तेन्यः कर्मणः फ
॥ २५ ॥ २५ ॥ हेतुज्ञं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिनुसारं विद्धि प्रग्रहं तु मनस्तथा ॥
॥ २६ ॥ इन्द्रियाणि हयान् विद्धि शैवियास्तैषु गोचराः ॥ इन्द्रियैर्न सा युक्तं जोक्तारं विद्धि पूरुषं ॥ २६ ॥

संकल्पविकल्पात्मकमनस्करसनायनंरूपादिविषयास्तुगोचराः अथसंचरणप्रदेशाः तदेवंरथा
 दिरूपकल्पनयाशरीरेंद्रियादिविषयेस्वेवजोक्तंननुसुषुप्तिसाधारणस्यानंदमयस्येतिप्रक
 तार्थः॥स्फुटिज्ञतः॥२॥३॥एवमितिउक्तरीत्याअनमयाधानंदमयांतानक्रमेणब्रह्मतयाचउ
 पास्तेसःसारभूतमात्मानंविंदन्ति।यथाकदलीतरोर्वत्कलानांमध्येएकंकंउधाटयनपुरुषः
 ॥एवंशांत्यादिधुक्तःसन्नुपास्तेयःसदादिजः॥उच्चाप्रोधाद्यैकमेकंयथैवकदलीत
 ॥रोः॥वत्कलानिततःपश्चाद्व्रजतेसारमुत्तमं॥३॥तथैवपंचकोशेषुपूर्वोक्तेषु
 ॥क्रमान्मनुमनःसंक्रमयन्क्रमान्॥तेषांमध्येततःसारमात्मानमपिंविंदन्ति।
 ॥३२॥

क्रमेणांतर्निगूढसालजतेननुप्रथमतएवतद्वत्॥३॥तथैवेति॥पंचकोशेषुपूर्वोक्ते
 षुक्रमान्मनःसंक्रामयन्तेषांमध्येसरंतदधिष्ठानभूतमित्यर्थः॥३॥तदेवंपंचको
 शानवतार्यआनंदमयादपिआंतरं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेतिश्रुत्याप्रधानेननिर्दि
 ष्टंवास्तवस्वरूपमाहुः॥एवंमनःसमाधायेतिअस्तुलमनएवरुस्वमदीर्घमिति
 निश्चितिरस्तुलायकः॥तद्वैचरंतत्तात्पर्यविषयाभूतमित्यर्थः॥तदेवमानंदमयो

१ स नस्वप्रधानंतयाश्रितौनिर्दिष्टः।किंतुपुच्छंप्रतिष्ठेतिवाक्यार्थान्नतुसर्वाधारब्रह्मप्रतिप
 न्मुपायतथैवेतिश्रुतितात्पर्यंस्फुटीकृतं॥अतएवसांदेपिपंचकोशावतारणप्रसंगेनोक्तंआ
 नंदेनसदापूर्णःकोशेज्जनमयःतथानंदमयश्चापिब्रह्मणान्येनसाक्षिणसर्वान्तरेणसं
 पूर्णोनान्येनकेनचिद्विदिनाप्यंचैतत्तत्राविदाप्रोतिपरमितिकलवत्ब्रह्मज्ञानंप्रक्रम्य
 ॥एवंमनःसमाधायसंयतोमनसिदिजः।अथप्रवर्तयेचिन्नंनिराकारेपरात्मनि॥३॥
 ॥ततोमनःप्रगृह्णातिपरमात्मनमेकलं।यत्तद्वश्यमग्राह्यमस्तुलायकंकिगोचरं॥३॥रा
 ॥मनुवाच॥जगद्वन्मवणेनैवप्रवर्ततेजनःकथं।वेदशास्त्रार्थसंपन्नायज्ज्ञानःसत्य
 ॥वादिनः॥३॥अएवंतोपितथात्मानंजानतेनैवकेचना॥ज्ञात्वापिमन्यतेमिथ्याकिमेतन्न
 वमायया॥३॥

सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मणविपश्चितेतिअस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेतिब्रह्मणएवान्यस्यमानत्वात्।अतए
 वोचरमीमांसायांआनंदमयोऽप्यासादित्याधिकरणेनाप्यकारेणमेवार्थसिद्धान्तिः।एकदेशिनांआ
 ख्यानंतरंचूचितंएतेनजायकारणंस्वरूपस्वरसविरोधंइष्यतयोद्भावयंतःपरस्ताःवक्तु
 तरपुणवचनानुरोधेनस्वरूपापिआख्येयत्वात्।अन्यथास्वरूपंस्त्वोक्तिविरुद्धाभिधायिताप

तैरितिदिक् ॥ ३३ ॥ अं वणे जनाः न प्रवर्तते एव कथमित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ काचनष्ट एव तः संतोपिन जा
 नते कश्चित्नु ज्ञात्वापि प्रवणादिनां परोक्ष निश्चयवान् सन्नपि मिथ्या कृतं संसारमेव मन्यते
 आद्रियत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनक्ता इति ॥ मम अनक्ताः ते फलं कामयमानाः संतः तिष्ठंतीति
 शेषः ॥ ३५ ॥ यतः यस्मात्कर्मफलं अत एव हयादिदोषदुष्टः ततः सपिप्पुत्वादि कं अविज्ञायक
 ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ एवमेव महर्षाहो नात्र कार्या विचारणा देवी शेषा गुणमयी मम
 ॥ माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ३६ ॥ अनक्ता ये महर्षाहो मम
 ॥ अक्षाविवर्जिताः फलं कामयमानास्ते चेद्विदुः कुरुष्विकादिकं ॥ ३७ ॥ हयिप्पुत्वं सान्निध्यं
 ॥ ततः कर्मफलं मतं ॥ तदविज्ञायकमालिगयेज्जुर्वेति नराधमाः ॥ ३८ ॥ मातुः पतन्ति ते गन्तव्यं
 ॥ त्योर्वक्त्रे पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ नाना योनिषु जातस्य देहि नो यस्य कस्यचित् ॥ कोटिजन्मा जितैः
 ॥ पुण्यैर्मयि नक्तिः प्रजायते ॥ ४० ॥ स एव च न ते ज्ञानं मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ॥ नान्यः कर्माणि
 ॥ ऊर्वाणो जन्मकोटिशतैरपि ॥ ततः सर्वपरित्यज्य मद्भक्तिं समुदाहर ॥ ४१ ॥

१२३

वेति फलकामनयानुतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ समुदाहरं ऊर्वाण्यर्थः ॥ ४१ ॥

ता इति तां अहं मोहयिष्यामि अत एव माशुचः माशोकेन विशीर्णैः नूः शुचिरशौचे विशरणे क्लेदे
 चेति शरणे क्लेदे चेति देवादि कामादि लुड्ड इति ते वेति ते कल्पिको अंशदेशः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ र

॥ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोहयिष्यामि माशुचः ॥
 ॥ ४३ ॥ यत्करोति विषदश्रावियजुहो विददासि पव ॥ यनपश्यसिरामत्वं तत्कुरुष्व
 ॥ मदर्पणं ॥ ४४ ॥ ततः परतरा नास्ति नक्तिर्मयिरष्टम ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीपद्मे पंचको
 ॥ को वर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ नक्तिस्ते कीदृशी देवजायते वा
 ॥ कथं वसा ॥ ययानिर्वाण रूपत्वं तन्न ते मोहमुत्तमं ॥ १ ॥ न ह्यङ्गिरि जाकान्ति प्राप्ते येन
 ॥ निर्वृतिः ॥ २ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ यो वेदाध्यायनं यज्ञं दानं विविधानि च ॥ मदर्पणधि
 ॥ याजुर्या समेत्तः समे प्रियः ॥ ३ ॥ नर्यज्ञसमादाय विशुद्धं श्रोत्रियालयात् ॥ अग्नि
 ॥ रित्यादिभिर्मन्त्रैरग्निमंत्रयथाविधिः ॥ ४ ॥

धूतमेति रघुशब्दोत्तराण्यारधयेषु वर्तते पूतम ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीवगीतायारम्भायां चतुर्दशो
 ध्यायः ॥ ॥ ११२ ॥ ३॥ ४॥ ॥

॥५॥६॥३॥ नक्तरेवांतरजेदानुप्रपंचयितुं पचयितुं पचदशो ध्याय आरभ्यते। तत्र ततः परत
रो जक्तो मम लोकेन विद्यते ॥ इत्यंतसा ईशोकाष्टकं स्पष्टार्थं ॥६॥ कंठवक्षीषु द्वितीयवक्ष्यां अ
न्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् ॥ कृताकृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च जत्याश्च यत्तत्पश्यसि तद्देति न
उद्धृतयति गात्राणि तेन चार्चयिष्यामि तस्मात्परतराजक्तिर्मम रामन विद्यते ॥५॥
सर्वदा शिरसा कंठे रुद्राक्षानुधारयेत्तु सः ॥ पंचाक्षरी जप परः समे जक्तः समे प्रियः
॥६॥ न स्मरन्तो न स्मशायी सर्वदा विजितेन्द्रियः ॥ यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं चिंतयन्मा मनस्य
॥७॥ स तेनैव च देहेन शिवः संजायते स्वयं ॥ जपेद्यो रुद्रस्तु कानितथाय वं शिरः प
रं ॥८॥ कैवल्योपनिषत्सु कंठेनाश्वतरमेव च ॥ ततः परतरो जक्तो मम लोकेन विद्यते ॥९॥

चिकेत सामृत्यं प्रतिपद्ये सर्ववेदाय त्पदमामनंतीत्यादिना ब्रह्मोपदिश्य ॥ उमित्येतत् इत्यादिना एत
दालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते इत्यंतेन उकारोपासनमेव ब्रह्म प्राश्यालंबनानां मध्ये श्रेष्ठतममि

१२४

निप्रतिपादितं तदेतच्चतुर्भिः कृत्यनुकारिभिः श्लोकैः संगृह्यते ॥ अन्यत्रेत्यादिभिः ॥ न चास्य नक्तिस्तेषु
दृशीत्यपक्रमाननिगुणत्वं शंकां न स्मात्त्रिमं त्रयो मांतु प्रणवेन प्रेजेयेत् ॥ तस्मात्परतराज
क्तो मम लोकेन विद्यते इति वक्ष्यमाणं प्रत्यपयोगीतया प्रणवोक्त्यर्थस्य ह प्रस्तुतमानत्वादिति
श्लोकार्थस्तु ॥ धर्मादन्यत्र धर्मफलविलक्षणमिति यावत् ॥ अन्यस्मात् ॥ अधर्मादन्यत्र तथा ज्ञाता ज्ञाता
अन्यत्र धर्मादन्यस्मादन्यत्रास्मान् ज्ञाता ज्ञातात् ॥ अन्यत्र ज्ञाता इत्याश्च यत्तत्पश्यसि तद्देति न
॥५॥ वदंति तत्पदं वेदाः शास्त्राणि विविधानि च ॥ सर्वोपनिषदां सारं दध्मो घृतमिवोदृतं ॥६॥ य
दि छंदो ब्रह्म चर्यं चरं निमुनय सदा ॥ तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीष्यामीति यत्परं ॥७॥ एतदेवा
हरं ब्रह्म चैतदेवा हरं परं ॥ एतदेवा हरं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥८॥

तत्कार्यकारणदन्यत्र ज्ञाता ज्ञाता ज्ञाता इत्यादिना ब्रह्मोपदिश्य ॥ उमित्येतत् इत्यादिना एत
दालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते इत्यंतेन उकारोपासनमेव ब्रह्म प्राश्यालंबनानां मध्ये श्रेष्ठतममि
ति इहं प्रतिज्ञाय परं अनंतरं परिदिष्टं कंठवक्षीषु द्वितीयवक्ष्यां अ
न्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् ॥ कृताकृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च जत्याश्च यत्तत्पश्यसि तद्देति न

यत उपनिबध्नन्। प्रणवस्य मंत्रान्तरापेक्षया अप्युत्कर्षं स्पृष्टीकृतवान्॥१॥ अमिति यत्र इदमे
व परं ब्रह्म इत्यनयः। यः छंदसां वैदिकवाग्रपाणां धेनुनां गवां ऋषयस्त्वेन बोधितः श्रुता बुपदिष्ट
यतः पतिः नियामकः अमृतस्य मोक्षस्य धारण संसारस्य सेतु विवसेतुः। इदं यत्र ब्रह्म

छंदसां यस्तु धेनुना मृषत्त्वेन बोधितः। इदमेव पतिः सेतुरमृतस्य च धारणाम्। मे
दसापि हिते कोशे ब्रह्म यत्परमो मिति। चतस्रस्तस्य मात्रास्युरकारोकारकौ तथा॥१॥
मक्रमस्यावसाने धर्मात्रेति परिकीर्तिता॥ पूर्वत्र नृश्वरं वेदो ब्रह्माष्टवसवस्तथा॥
गार्हपत्यं श्वगायत्री गंगा प्रातः स चस्तथा॥ द्वितीया चतुर्विंशतिरुद्रोऽनुष्टुप् पञ्चमस्तथा॥१॥

मेदसापि हिते कोशे उपास्य तथा श्रुत्वा तेन दोंकारात्तेन ध्येयमिति फलितोर्थः॥ तस्य प्रणवस्य १२५
चतस्रो मात्राः तत्र अकारस्ता उकारस्य यकारस्य च मात्रात्रयं अवसाने चतुर्थः॥१॥

अर्द्धमात्रेणार्थः॥ यद्यपि नेदं व्याकरणं गुणं तथाप्यारोपितेनापि रूपेणोपासनान्न कोपिवि
रोधः तत्र प्रथममात्रायां नृः ऋग्वेदश्चेत्यादयो ध्येयाः द्वितीयस्यांतु सुवर्जोऽर्द्धो विष्णुश्चेत्यादयो ध्येयाः
तृतीयस्यांतु सुवर्जोऽर्द्धः सामानिचेत्यादि देवता ध्येयाः॥१॥ अग्निरिति आहुवनीयसंज्ञिको यो मिः स

यमुनादक्षिणाग्निश्च माध्याह्निकसवः स्मृतः। तृतीया च सुवः साम्याद्यादित्यश्च महेश्वरः॥१॥
अग्निराहुवनीयश्च जगती च सरस्वती॥ तृतीयं सवनं प्रोक्तं अथ वत्सेन्यन्मतं॥ चतुर्थी याव
सानेर्द्धमात्रा सा सोमलोकगा॥ अथर्वांगिरसः संवत्तं को मिर्मरुतस्तथा॥२॥ विराट् सत्या
वसथ्यौ च अत्रिं यज्ञरूपाः। प्रथमारक्तवर्णा स्याद्वितीया ज्ञा स्वरा मता॥३॥ तृतीया वि
द्युर्वासा चतुर्थी सुक्त्वर्णिनी॥ सर्वजातं जायमानं तदोंकारे प्रतिष्ठितं॥४॥

इत्यर्थः॥ चतुर्थीति अवसाने विद्यमाना चतुर्थी अर्द्धमात्रा सोमलोकगा इत्यादि ध्येयाः। तत्र प्रथमा
मात्रा रक्तवर्णा द्वितीया ज्ञा स्वरा। तृतीया विद्युर्निमा चतुर्थी सुक्त्वर्णिनीत्यस्यामाति सुक्त्वर्ण ध्येया।

नधुर्मधारयान्नत्वा य इति नु प्रायिकं ज्ञानं जायमानं च सर्वं कृत्वा प्रतिष्ठितमिति पूर्वतन्मात्रासु

विश्वं नूतं च नुवनं विचित्रं बहुधा तथा । ज्ञातं च जायमानं यत्न सर्वं रुद्र उच्यते ॥ २३ ॥ त्रेताग्रेः स्मा
त्तवज्जेवांशैवाग्रेवासमाहुः । तस्मान्निमं त्रयो मां तु प्रणवेन प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥ तस्मात्परत
रोक्तकोममभोकेन विद्यते । शालाग्रेदाववज्जेवां तस्मान्नीयान्निमं त्रितं ॥ २५ ॥ यो वरिषं पतिगा
त्राणि स ह्यद्रोपि विमुच्यते ॥ कुशपुष्पैर्विविधैः पुष्पैर्वागिरि संजवैः । यो मामर्चयते नित्यं
प्रणवेन प्रियो हितः । पुष्पफलं समूलं वापत्रं सलिलमेव वा । यो दद्यात्प्रणवेर्मघं न कोटिगु
णितं न वै । अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । यस्यास्य ध्यापनं नित्यं समं तक्तः समे
प्रियः ॥ २६ ॥ प्रदोषे यो मम स्थानं गत्वा पूजयते नु मां । स परं श्रीयमाप्नोति पश्चान्मपि विजयते ॥ २७ ॥
ध्येयमुक्तं । संप्रति नु माना विशेषमना जंघ्यं संपूर्णं कृत्वा ध्येयं निर्दिश्यते ॥ २३ ॥ एवं यस्योक्तारस्य प्रसंताह
नातं विनियुक्ते प्रणवेन प्रसूयेदिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां च वर्षा रुद्रयो रपि ॥ २८ ॥ नूति नूति तसर्वांगो यः पूजयति मां निशि ॥
तल्लपहे विशेषेण समे तक्तः समे प्रियः ॥ एकादश्यामुपोष्यैव यः पूजयति मां निशि ।
सोमवारे विशेषेण समे तक्तः समे प्रियः ॥ २९ ॥ पंचामृतैः स्नापयेद्यः पंचगव्येन वा पुनः ।
पुष्पोदकैः कुशजलैस्तस्मान्नान्यः प्रियो मम ॥ ३० ॥ पयसा सर्पिषा वापि मधुने हरसे
न वा ॥ पक्वा म्रफलजेनापि नालिकैर्लेजलेन वा ॥ ३१ ॥ गंधोदकेन वा मां यो रुद्रमंत्रम
नुस्मरन् ॥ अत्रिचिं चेतो नान्यः कश्चिन्नियतमो न मम ॥ ३२ ॥ आदित्यानि मुखो नूता ऊर्ध्व
वा ऊर्ध्वो जले स्थितः । मां ध्यायन् रविं विंशं मयर्वागिरि सां जपेत् ॥ ३३ ॥ प्रविष्टो नै शरीरे
सौ ग्रहं ग्रहपतिर्यथा । बृहस्पतं तं रं सामं देवं देवप्रता नि च ॥ ३४ ॥ तद्वागायाज्यदो ह्यस्य
योगायति ममाग्रतः ॥ इह श्रियं परां नुक्ता मम सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इशा वास्या
दिमंत्रान्यो जपे नित्यं ममाग्रतः । ममायुज्यमाप्नोति मम लोके महायते ॥ ३६ ॥

नक्तियोग इति नचेतावता यज्ञानादीनां विभूतीधारणादीनामहिंसादीनां च नक्तिरूपतोक्ता त
था च नानार्थतापत्तिः नत्तामामन्त्रिजानातीत्यादावृत्तिप्रसंगश्चेति चेन्न। न जमेवायमिति धा
तौः नक्तितुल्यस्य नक्तिशब्दस्य तदाज्ञाकारित्वरूपसेवापर्यायतया प्रवृत्तिनिमित्ते सेनाना
र्थत्वाभावात्॥ अतिस्मृतिममेवाज्ञे इति न गवदुक्त्या विधिनिषेधयोस्तदाज्ञात्वाध्यवसायात्।
यथा विसृज्य नुक्त्यापारत्ने न रूपेण धिक्प्रयण्णदीनधः प्रयण्णं तं न च नृनृद्विदधतोपि पवेर्नार्थ

नक्तियोगो मया प्रोक्त एव रघुञ्जलोद्धृतः॥ सर्वकामप्रदो मन्त्रः किमन्ये द्रोतुमिच्छति॥ ॥
इति श्रीपद्मपुराणे नक्तियोगो नाम पंचदशोऽध्यायः॥१५॥

ते न्यत्र विस्तरः। उक्तं च हरिणान्नृणां नानार्थं यथापद्याणि च पचेरिति। तथा च काष्ठानि पचं
ति स्त्रोक्षीपचतीत्यादौ प्रज्वलनधारणार्थपरत्वाध्यवसायवद् नक्तिशब्दस्याप्युपपदविशेष
बलेन तत्तदनु रूपविशेषपरत्वाध्यवसाय इति दिक्॥ ॥ इति श्रीमद्भिषगुक्तसिद्धान्तप्रति
पादनैकधुरंधरश्रीकेशरीवैकुण्ठादिनायकविरचितायां शिवगीताव्याख्यायां पंचदशोऽध्यायः॥
॥१५॥

अन्योपहासेति। अज्ञान उपहसंतीत्यज्ञोपहासाः शोभेष्टानुग्रहयोगेषु उपहसतत्परा। य
ज्ञोपहासाश्च अनक्ताश्चेति द्वे। ते अनत्राधिकारिण इति संबन्धः। तथा नक्तिरुद्राक्षधारिणः
पुरुषान् यो देहि स च ते च ते अनधिकारिणः यो मामिति॥ मांगुरुपाशुपतं व्रतं च यो देहि

श्रीराम उ॥ न गवन्नो ह मार्गे यस्त्वया सम्यगुदाहृतं। तत्राधिकारिणं ब्रूहि तत्र मे सं
शयो महान्॥१॥ श्रीनगवानु॥ ब्रह्मः ह त्रविषः शूद्रास्त्रियश्चात्राधिकारिणः॥ ब्र
ह्मचारी ग्रहस्त्रोवानुपनीतो धवादिजः॥ वनस्त्रोवाऽवनस्त्रोवायतिः पाशुपत
व्रता॥ वज्रनात्र किमुक्तेन यस्य नक्तिः शिवार्चने॥३॥ स एवात्राधिकारी स्यात्तान्य
चित्तः कथंचन। जडो धोवधिरो मूको निःशौचः कर्मवर्जितः॥४॥ यज्ञोपहृत्रं तं देहि
सा नक्ताश्च नक्तिरुद्राक्षधारिणः॥ त्रिंशो यस्य बाहे हितेनात्रैवाधिकारिणः॥५॥
यो मांगुरुपाशुपतं व्रतं देहि नराधिप। विष्णुं वासन मुच्येत जन्मकोटिशतैरपि॥६॥
विष्णुं वा यो देहि सः जन्मनां कोटिशैरपि न मुच्येत सर्वं॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनेन कर्मैति बहुतरेषु काम्यकर्मस्वात्मक इत्यर्थः ॥ १॥ अविमुक्त इति अविमुक्तं काशी क्षेत्रं पुंड-
रीकं व्याघ्रपुरं अत्र यद्यप्यविशेषेण तारकं च तत्र तस्युक्तं तथापि अविमुक्तं तु मात्र तस्य तार-
कोपदेशः तत्रापि पापीनां यातनां ते पापिनामिह जंतूनां यातनां ते दिशेनमिति मिति वचनात् ॥
निष्पापानां तु प्राणोक्तमणकाद्यैवोपदेशः द्वारका श्रीशैलादि क्षेत्रांतरेषु तु सन्मार्गनिष्ठानां
मधिकारिणां मरणकाद्यैवोपदेशः पापवतां तु जन्मांतरे काशी प्राप्तिद्वारेति वचनांतरवत् ॥

२॥

अनेन कर्मसक्तोपि शिवज्ञानविवर्जितः शिवनक्तिविहीनश्च संसारी नैव मुच्यते ॥ १॥
आसक्ताः फलरागैरेव वैदिककर्मणि ॥ ६८॥ मात्र फलास्ते न मुक्ता बधिकारिणः ॥ ६९॥
अविमुक्ते द्वारकायां श्रीशैले पुंडरीकके ॥ देहांते तारकं ब्रह्म जने मदनुग्रहात् ॥ ७०॥

द्विवेचनीयं तथा च मास्ते अविमुक्तसमं क्षेत्रं न जतं न विध्यति ॥ ज्ञेयं विहीननिष्ठानां परमा-
नंदमिच्छतां ॥ यागतिर्विहितासक्तिः सा विमुक्ते भूतस्य तु इति तथा च तत्रैव जन्वा पापसहस्रा-
णि पश्चात्संतापमेव्यवे ॥ यो विमुक्ते विद्युते तसंयाति परमां गतिं ॥ जपध्यानविहितानां ज्ञानव-
र्जितचेतसां ॥ तथा दुःखहृत्तानां च गतिर्वाराणसी नृणां मिति स्कांदेपि श्रीशैलादीनि तीर्थान्युप-
क्रमा ॥ अस्यानिमुक्तिहेतुं कालिकाशी प्राप्ति करणि वै ॥ काशी प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिजि ॥

१२७

तथा तत्रैव रागादिदोषपरिपूर्णमनो रूपाकाः काशीपुरीमतुलदिव्यमहाप्रभावाः ॥ यो कल्पयंत्यप-
रतीर्थसमं तां पापिनो न सहतेः परिभाषणीयां पुण्यवानितरो वापि मम हेतुस्य सेवया ॥ मुक्तो न
वति देवेशि नान्तरायां विचारणा ॥ तथा ब्रह्मजन्मभूताया सा योगी मुच्येत नवानवा ॥ मृतमा-
त्रोपि मुच्येत काश्यामेकेन जन्मनेत्यादि ॥ तथा जावालोपनिषदि श्रूयते ॥ अविमुक्तो वैदे-
वानां देवयजनं सर्वेषां जन्तानां ब्रह्मसदनं ॥ अत्र हि जंतोः प्राणोष्णक्रमणेषु रुद्रस्तारकं
ब्रह्म व्याचष्टे येनामृती जन्तामोही न वतीत्यादि अत्र हि जंतुपदे पादानां किमिकीटादि-
साधारण्ये नैव मुक्तिर्लभ्यते तथा रामतापनीयेपि हेतुत्रैव देवेश यत्र कुत्रापि वामृता-
न्त्रिमिकीटादयोप्येव मुक्ताः संतु न चान्यथेति तथा तत्रैव ॥ मूषोर्दृष्टि लोको यस्य क-
स्यापि वा स्वयं उपदेशसि यन्मंत्रं समुक्तेन विना शिवेत्यादि इदं ब्रह्मास्मादिममहानिबं-
धेषु स्पष्टमिति विस्तरजयादुपरम्यते ॥ ६॥

प्रविश्येति अत्र विप्रपदं त्रैवर्णिकोपलक्षणं अनुपनीतस्य विप्रस्य त्रैवर्णिकस्य एवं वक्ष्यमाण
रीत्या विधिरुद्राकृतः। तमेव विधिमाह। नानि व्याहरयेदिति ब्रह्मवेदं नानि व्याहरयेत्तत्र चारये
तु अत्र व्याहरयेदीति युक्तं प्राहः कृत्स्नपाठस्तस्य पूर्वकृत्वा हृद्रे प्रवृत्त्या आर्चनया वा समाधेयः स्व
धानिनयनादिति इदं च विप्रस्य सर्वस्वकर्मण उपलक्षणं अन्यत्रोक्तं कर्मस्वधापित संयुक्तो यः
तिवसि शोकेः। अगृहीता हरः पुत्रः पित्रोः संस्कारमहतीति स्मृत्यन्तरा चेति हृदयः स्मृति चंदिष्यां

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयुतं॥ विद्यानप्यश्वक्रान्तिश्च सतीर्थफलमश्रुते॥१०॥

विप्रस्यानुपनीतस्य विधिरेव मुद्राकृतः। नानि व्याहरयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादने॥११॥

बुद्धतर्जोनुपनीतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्। उदाहरेत्स्वधाकारं न तु चेदाहाराण्यसाविति स्मृति १२६
मुद्राकृत्यस्ततश्चैव स्तुक्रवीत उदकं पिंडमेव च स्वधास्कारं प्रयुज्जीत वेदोच्चारनकारयेदिति व्याश्र
वचनं चोदाहृत्य मंत्रोच्चारणं वैकल्पिकमिति सिद्धान्तितं॥११॥

स इति। सोऽनुपनीतस्तु वल्लद्रेण समः यावत्पयंतं वेदान्न जानते न जानातीत्यर्थः छांदसं रूपं यदा
न जानते न बोधयंति। यावत्तावदसौ शूद्रेण सम इति अंतर्भावित एवार्थता बोध्या। तथा च स्त्रीशू
द्रानुपनीतादीनां नाषा प्रबंधादीनां च पुराणादीनां च यथायथं ज्ञानं संभवतीति शब्दः॥१२॥ यथे
तिय

स शूद्रेण समस्तावधा वेदान्न जानते। नाम संक्रान्तिने ध्याने सर्व एवाधिभारिकैः।
॥१२॥ संसारान्मुच्यते जंतुः शिवदोतोऽप्यत्रावनात्॥ यथा दानं तपो वेदाध्ययनं वा
न्यकर्म वा॥१३॥ सहस्रांशं बुनाहति सर्वदा ध्यानकर्मणः। जातिमाश्रममंगानि
देशकालमयापि वा॥१४॥ आसनादीनि कर्माणि ध्यानं नापेक्षते कचित्॥ गच्छन्ति
एन च रन्वापिशयानो वा न्यकर्मणि। पातकेनापि वा युक्तो ध्यानादेव विमुच्यते॥१५॥

तियथा॥ ध्यापवत्विधुक्तप्रकारेण क्रियमाणं दानादि ध्यानस्य सहस्रांशं नाहति॥१३॥१४॥१५॥

नेहेति। इह निदिधासनेन क्रियते उपक्रमस्य नाशो विद्योनास्ति ईश्वराय विप्रान् बारयतीत्यर्थः। तथा
प्रत्यवायोनविद्यते नित्यकर्मपरित्यज्य वेदांतप्रबलां विना। वर्तमानस्तस्यासीपतत्वेन शंशय इति
स्मृत्युक्तः। प्रत्यवायोपि प्रबलांगीभूतमननं दिनि ध्यासना निविद्यते स्वल्पमपि बुद्ध्यास्य निदिधासन
रूपस्य धर्मस्य संबन्धिभ्यमपि निदिधासने कदेशोपाति यावत्। महतः संसारजयात्त्रायते वासना इ
राजन्मांतरे पिज्ञानोत्पत्तिवुपयुक्तत्वादिति भावः॥ तद्वत्तं न गवजीता सुतत्र तं बुद्धिसंयोगजनते पौर्वदेहि

॥ नेहा भिक्कमनाशोस्ति प्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो जयात् ॥ १६ ॥

कथं तते च ततो जयः संसिद्धौ कुरुनंदनं॥ पूर्वाच्यासेन तनैव क्रियते एव शोपिसः॥ इति यद्यपि गीतांतरे
नेहा भिक्कमयेत्यप्यंशोको निष्क्रामसकलकर्मपरतया व्याख्यातस्तथापि इह निदिधासनमात्रमुपक्रम्य १३०
निधानादेवं व्याख्यातमिति बोध्यम्॥ १६ ॥

आश्चर्यो चात्र येशोके ह्युते वाममनामयः॥ व्याजेनापि स्मरेन्मर्त्यः स याति परमां गतिं
॥ १७ ॥ महापापैरपि स्पृष्टो देहं तेन यस्तु मां स्मरेत् ॥ पंचाक्षरी चोच्चरति समुक्तो ना
त्र संशयः॥ १८ ॥ विश्वं शिवमयं यस्तु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ तस्य ह्येतेषु तीर्थेषु
किं कार्यं बान्यकर्मसु ॥ १९ ॥ सर्वेण सर्वदा कार्यं नृतिरुद्राक्षधारणं ॥ युक्तेनाथाप्ययु
क्तेन शिवज्जि मूर्तिमिता ॥ २० ॥ नय्यन्निस्मसमायुक्तो रुद्राक्षान् यस्तु धारयेत् ॥ महापा
पैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ अनन्यातिशैवकर्माणि करोतिं करोति वा ॥ शिव न
नाम जपेद्यस्तु सर्वदा मुच्यते नृसः ॥ २२ ॥ अंतकाले वुरुद्राक्षान् विनृतिं धारयेत्तु यः ॥ म
हापापौ पापौ धैर्यपि स्पृष्टो न राधमे ॥ २३ ॥ सर्वथा नोपसर्पंति तं जनं यमकिंकराः ॥ २४ ॥
वित्त्वमूलमृदायस्तु शरीरमुपलिंपति ॥ २५ ॥ अंतकाले तं कञ्चने स हरी क्रियते नरः ॥
२५ ॥ श्रीराम उवाच ॥ जगद्वन्मृजितः कुत्र कुत्र वा त्वं प्रसीदसि ॥ तद्बुद्धिममजिज्ञासा
वर्तते महती विज्ञे ॥ २६ ॥ श्रीजगवानुवाच ॥ मृदावागो मयेनापि न स्मना
चंदनेन वा ॥ सिकता जिह्वारुणी वा पापाणेनाथ निर्मिता ॥ २७ ॥ लोहेन वाथ रंजो लोकां

अलं धर्मं पुत्रान् पश्यति तैः क्रमात् ॥ ३१ ॥ विध्वंस्यते तत्फलं वाच्यो मां पूजयेत्तेन रुपांश्रिय उवाच
 स्यात्कर्पूरपित्तलैः ॥ ताम्ररौप्यसुवर्णैर्वरितैर्नानाविधैरपि ॥ ३२ ॥ अथवा पारदेनैव कर्पूर
 रौप्यवाच्यता ॥ प्रतिमास्त्रिवर्णिगं वा द्वायैरेतैः स्तुतं भूयत ॥ ३३ ॥ तत्र मां पूजयेत्तेषु प्र
 त्तकोटिगुणोत्तरम् ॥ मृदारुकांश्च लोहैर्वा पाषाणेनापि निर्मिता ॥ ३४ ॥ गृहीत्वा
 प्रतिमाकार्या शिवं सश्वरं नृसिता ॥ आयुः श्रियं मिह प्राप्य मम लोके महोयते ॥ ३५ ॥
 विध्वंस्यं समाश्रित्य यो मंत्रान् विविधान् पूजयेत् ॥ एकेन दिवसे नैव तत्पुनश्चरणं
 भवेत् ॥ ३६ ॥ यस्तु विध्वंसने नित्यं कृतिं कृत्वा विशेषेण नरः ॥ सर्वे मन्त्राः प्रसिद्धं तिष्ठन्मा
 त्रेण केवलं ॥ ३७ ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे विजिम्बे शिवा लये ॥ अग्निहोत्रे केशवस्य सन्नि
 धौ च जपेत्तु यः ॥ ३८ ॥ नैवास्य विघ्नं कुर्वन्ति दानं वा यत्तर्ह्यहं ॥ तं न स्पृशंति पापानि
 शिवसायुज्यमृच्छति ॥ ३९ ॥ स्तुतिं लेवा जले वज्रौ वायवाकाश एव वा ॥ गिरौ स्वात्मनि
 वा यो मां पूजयेत्प्रयतो नरः ॥ ४० ॥ स तत्तत्फलमाप्नोति तैव मात्रेण राघवा ॥ आत्म
 पूजा समानास्ति पूजारघुञ्जलोद्भवा ॥ ४१ ॥

१३१

कंबलासन इति ॥ चित्रकंबल इत्यर्थः ॥ यदा हुव्यासः सत्सज्जिने ज्ञानसिद्धिर्मांश्च श्रौत्वा अचर्मणि
 वंशाजिं व्याधिनाशः ॥ सर्वेष्टं चित्रकंबल इति ॥ ३२ ॥ पत्रनिर्मिता इति ॥ कोमलपत्रनिर्मिता सने इ
 त्यर्थः ॥ तथा च व्यासः कोशेयं कंबले चैव अजिनं पदमेव च ॥ तत्तज्जं बालपत्रं च आसनं परिकल्प
 ये ॥ इति वदन् बालत्वेन पत्रं विशिनष्टि निर्मितिरित्यत्र आतश्चोपसर्जं ग इति यद्यप्युप्राप्ते
 मन्मथायुज्यमवाप्नोति चं जलोप्यात्म पूजया ॥ सर्वकामानवाप्नोति मनुष्यः कंबलास
 ने ॥ ३३ ॥ सत्सज्जिने न वेन्मुक्तिर्मांश्च श्रौत्वा अचर्मणि ॥ कुशासने न वे ज्ञानमारोग्यं यत्र
 निर्मितं ॥ ३४ ॥ उदङ्मुखो वा जपं पूजां समाचरेत् ॥ पाषाणे दुःखमाप्नोति काष्ठे नानाविधा
 नृगणान् ॥ ३५ ॥

खः प्राप्नु

नितथापि बाहुल्यकाक्कि ॥ ३६ ॥ काष्ठे इति ॥ यद्यपि उदाहृतव्यासवाक्ये दारुजं ग्राह्यतयोक्तं तथा
 पि ह काष्ठशब्दो विशेषयरो बोध्यः ॥ तथा च व्यासः वंशासने उदादिद्रां पाषाणे व्याधिसंनवे रणां
 दुःखः सन्नतिर्दौर्भाग्यं हि दारुजे ॥ तणे धनयशो हानिः पक्षवे चित्रविज्रम इति ॥ अत्र पक्षव
 शब्दः प्रागुक्तवाच्यपत्रेतरपरो बोध्य इति दिक् ॥

यैः धर
वः २

अहमालां विधिं वक्ष्ये इति अत्र श्रौतमो विशेषमाह ॥ अंगुल्या जपसंख्या न मे कं मुदा कृतं ॥ रेष
याष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकं ॥ शतं स्याच्छंखमणिजिः प्रवालैश्च सहस्रकं ॥ स्फटिकैर्दश
साहस्रं मौक्तिकैर्लहमुच्यते ॥ पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सुवर्णैर्कोटिरुच्यते ॥ अशग्रंथाचरौ प्राहैरनं

५६

वस्त्रे स्त्रियमवाप्नोति नमो मंत्रेन सिद्ध्यति ॥ अहमाला विधि वक्ष्ये शृणु ध्यावहितो
नृपा ॥ ४१ ॥ सा प्राज्यं स्फटिकैर्दद्यात् पुत्रजीवैः परां श्रियं ॥ आत्मज्ञानं अशग्रंथौ सुप्राह
सर्वकामदः ॥ ४२ ॥ मुक्ताफलैः क्षतामाला सर्वविद्या प्रदायिनी ॥ मालिवरचितामाला
त्रैलोक्यस्यावशं करी ॥ ४३ ॥ मुक्ताफलैश्च क्षतामाला सर्वभोकवशा प्रदा ॥ मोक्षप्रदा
चमालास्यामलव्याफलैः क्षताः ॥ ४४ ॥ नीलैर्मरकतैवापि क्षताशत्रुत्रया प्रदा ॥ सुवर्णर
चितामाला दद्याद्देमहतां श्रियं ॥ ४५ ॥ तथा रौप्यमयी माला कन्यां यच्छति कामिकः ॥ उक्तानां ॥ ४६ ॥
सर्वकामानां सयिनी पारदैः क्षताः ॥ ४७ ॥

॥ तफलमुच्यते इति ॥ मूलश्लोकास्तस्युपार्थकाः ॥ ४८ ॥

अहमाला मणि संख्यामाह ॥ अष्टोत्तरशतमिति ॥ अष्टोत्तरशतं ये मणयस्तदात्मिका माला उ
त्तमा दप्युत्तमैर्त्यर्थः ॥ ४९ ॥ यद्वा चतुःपञ्चाशतानि निर्मिता मध्यमेत्यनुष्यते यावुसप्तविंशतिः साधमात
याया पञ्चविंशत्या निर्निमिता साप्यधमेत्यन्यः ॥ शतसंख्योत्तमेति प्रागुक्तं तदनुवादेन गुणविशेषं वि

अष्टोत्तरशतं मालानत्र स्यादुत्तमोत्तमा ॥ शतसंख्योत्तमामाला पञ्चाशन्मध्यमामना ॥ ४९ ॥ च
तुःपञ्चाशता यद्वा अधमा सप्तविंशतिः ॥ अधमा पञ्चविंशत्या यदि स्याच्छतनिर्मिता ॥ ४९ ॥ पञ्चा
शदहाराण्यत्रालुलोमप्रतिलोमतः ॥ इत्येवं स्थापयेत्तु शतकसैश्चित्पदार्थैर्वेत ॥ ५० ॥ वर्णैश्चिन्त्य
स्तयायस्तक्रियते माला जपकः ॥ एकवारिणस्तस्यैव पुरश्चर्या क्षता न वेत् ॥ ५१ ॥ सव्यपाणिगुदे स्था
प्यदहि एतं च शिवोपरि ॥ योनिमुद्राबंध एव न वेदासनमुत्तमं ॥ ५२ ॥

धत्ते यदि स्यादिना स्थापयेदित्यंतेना ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शिवोपरीति शिवविंगंदिजोपरीति पाठेप्यथमेवा
र्थो बोध्यः ॥ ५५ ॥

यंकं वीरपीति। दुष्टमपात्यर्थः। दोषाश्चिन्नोक्तः शक्तिहीनः पराश्रयवदतिरिक्तः। नधीरोनेनही
नश्चकिंभीतः स्तंभितस्तथा। दग्धः। स्तंभितश्चमलिनश्चनिरस्तः। भेदितश्चसुषुप्तश्चमरोन्मत्त
श्चमूर्छितः। हुतवीर्यश्चहीनश्चप्रधस्तोबालकपुनः। कुमारश्चयुवाप्रौढोवृद्धोनिस्त्रिंशक्स्तथा। नि
बीजःसिद्धिहीनश्चमंदःकूटस्तथापुनः। निरशंकःसत्त्वहीनःकेकरोबीजहीनकः। धूलिताविंगितोत्सा

॥योनिमुद्रासनेस्थित्वाप्रजपेद्यःसमाहितः। यंकंचिदपि वामं त्रंतस्यस्युः सर्वसिद्धयः॥५३॥

तां मोहितस्तु धातुकः। अतित्तौगहानः स्यादति क्रुद्धः समीरितः॥ अतिक्रूरश्च सत्राऽऽशांतमा
नस एव च॥ स्तानत्रष्टश्च विकले साति वृद्धः प्रकीर्तितः। निःस्वेदपीडितश्चापि भीलितस्तथैव च। वि
पक्षौ। स्यादरितश्चमूकोनग्रोत्तुजंगमः। शून्यश्चापि हुतश्चाथमं त्रंतेषाः समीरिता॥ इति शारदा निच
कपदार्थादिशादिग्रंथेषु संगृहीताः। तादृशदोषोपेता अपि मंत्रा योनिमुद्रासने जपवशात् सिध्यंत
त्यर्थः॥५३॥ ॥

छिन्ना इति मनोर्यस्यादिमध्यांते घानिलंबीजमुच्यते॥ संयुक्तवावियुक्तं वा स्वराक्रांतं त्रिधा पुनः। च
तुर्वापंचधा वा यस्य मंत्रश्चिन्नसंज्ञकः। आदिमध्यावसानेषु च बीजहं हलोहितः। रुद्धमंत्रः सविज्ञे
यो नुक्तिमुक्तिविवर्जितः॥ नबीजहं हलद्वयालोहित इति बंध इत्यर्थः। एकं मध्ये द्वयं मूर्ध्नि यस्मिन्न

छिन्नारुद्धा स्तंभिताश्च मिलिता मूर्छितास्तथा। सुप्रामत्ताहीनविर्यादग्धास्त्रस्तारिपक्षर्गाः॥५४॥ माः
। वाजायौवनमत्ताश्च वृद्धा मंत्राश्च ये मताः। योनिमुद्रासने स्थित्वा मंत्रानेवं विधानजपेत्॥५५॥
तस्य सिध्यंतिते मंत्रानान्यस्य नुकथंचन॥५६॥

स्या स्तं
अपुरंदरौ। विद्येते सत्तु मंत्रं तास्ते जितं सिद्धिरोधकः। अत्र फट् पुरंदरः आदिमध्यावसानेषु तवेमा
र्गचतुष्टयं॥ यस्य मंत्रः समलिनो मंत्रविवर्जयेत्। माणो मवर्णः इत्यादि आगमग्रंथे यो बोध्यं विल
रजया न्न परम्यते॥५४॥

ब्रह्ममिति ब्रह्म मूर्तं न ह्यलं चोक्तं विष्णुपुराणे। रात्रेः पश्चिमयाम्यस्य मूर्तं नोयस्त्वतायः स ब्रह्मसू-
तिविज्ञेयो वित्तः स प्रबोधने इति तं मूर्तं चारम्य आमध्यां कृतं मंत्रं मंत्रं प्रजपेत्। जपेत्तपः पोरुपथा-
दिति जावयेत्। एवं उक्तः कालः पुरश्चर्याविधौ सर्वकाम्यजपेषु बबोधः नित्यादिजपस्तु सर्वदेवप्राय-
ग

ब्रह्मं मूर्तं मारत्या मध्यां प्रजपेत् मन्त्रं। अत ऊर्ध्वं ते जाप्ये विनाशो नवति श्रवणं। पुरश्चर्यावि-
धावेवं सर्वकामफलं चेष्टयिष्ये। नित्यं नैमित्तिके वा पितृपशुपशुवापुनः। सर्वदेवजपः कायेन दो-
षस्तत्र कश्चन॥५॥ यत्कुरु जपे नित्यं ध्यायमानो ममात्मनि॥ यत्सुखं वा प्राणवन्निःश्रामोनि-
र्जितेन्द्रियः॥५॥

॥५॥ ध्यायमानो ध्यायन्॥५॥

१३४

वैकल्यं वैकल्योपनिषत्तमित्यर्थः॥५॥ अंतरधीयतेति। अंतर्हित इत्यर्थः। कर्म कर्तव्यं न ह्य-
यः समाहि

अथाथर्वशिरोमंत्रं कैवल्यं वारयन्तमासते नैव बदेहेन शिवः संजायते स्वयं॥५॥ अधीते शिव-
गीतां यो नित्यमेतां जितेन्द्रियः॥ शृणुयाद्वा समुक्तः स्यात्संसारान्नान्न संशयः॥६॥ ॥
स्तत उवाच॥ ॥ एवमुक्ता महादेवस्तवैवांतरधीयता। रामः कृतार्थमात्मानममन्यत तथैव स-
॥ एवं माया समासेन शिवगीता समीरिता। एतां यः प्रजपेन्नित्यं शृणुयाद्वा समाहितः॥७॥ ए-
काग्रचिन्तायो मर्त्यस्तस्य मुक्तिः करेष्ठिता। अतः शृणु धूमनयो नित्यमेतां समाहिता॥८॥

तः सन्नित्यं एतां गीतां प्रजपेत्। यो वा मर्त्यः शृणुयात् तस्य मुक्तिः करेष्ठिता। अवश्यं न विष्यतीत्यर्थः॥९॥

अनायासेनेतिवोयुष्माकंमुक्तिर्नविता नविता नविष्यतीत्यर्थः॥ अनायासमेवविशदयति॥ कायकेश
मनः

अनायासेनवोमुक्तिर्नविता नानात्र संशयः॥ कायकेशोमनः सोनोधनहानिर्नवात्मजः॥६॥
पीडास्तिश्रवणदेवयस्मात्कैवल्यमाप्नुयात्॥ शिवगीतामतो नित्यं शृणुध्वमपि सत्तमः॥६॥
॥ कृपयतु ॥ अद्यप्रवृत्तिः कृतत्वमाचार्यः पितागुरुः॥ अविद्यायाः परंपारं यस्मान्नारपितासि
नः॥६॥ उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता॥ तस्मात्सूतात्मजः त्वत्तः सत्यं नान्योस्ति नो
गुरुः॥६॥

सोनोधनहानिश्रेत्यादिरात्मनः पीडनास्तीति संबंधः॥ शृणुध्वं शृणुत॥६॥६॥६॥

प्रयमुरिति॥ बहिः संधोपासनस्य विशिष्टफलत्वादिनिर्वाकः॥ यदाहव्यासः गृहेत्वेकगुणसंध्यागो
ष्टदशगुणास्मृताः॥ शतमाहस्त्रिकानघामनंता विष्णुसन्निधौ॥ बहिः संध्या दशगुणागर्तप्रसन्नव
लोषुच॥ स्वातेतीर्थे शतगुणात्वनंता जन्तुवीतजेति॥ शतानां पोषि॥ अन्तर्तमघगंधं च दिवा मैथु
चमेवच॥ पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः संध्यात्पुपासितेति॥ यत्त्रिवचनं संध्यात्रयं तु कर्तव्यं॥ हि
जेनात्मविदासदा॥ उन्ने संधे उकर्तव्ये ब्राह्मणेः स्वगृहेषु चेति॥ तस्यायमाशयः यद्यपि बहिरव
यास उवाच॥

॥ इत्युक्त्वा प्रययुः सर्वसायं संध्यामुपासितुं॥ क्लृवंतः कृतपुत्रं ते संतुष्टागो
मतीतरं॥६॥ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूत्रनिघण्टुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
शिवराघवसंवादे मोक्षयोगो नाम षोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥ श्रीरक्त॥ ॥ मुनमस्त॥

संध्या संध्यात्रयं प्रशस्तं तथापि यदा विहरणघंगलोपप्रसक्तिस्तदा श्रौतस्या विहरणस्य प्राव
त्यात्तनुरोधेन हे संधे गृहेषु नुष्टे ये इति॥ स्फुटं चैतन्माधवादिनिबंधेष्टितेदिक॥ यस्मै यत्कीर्तिर्हि
रन्निवृत्तविचरं प्रयत्नित्वा प्रशस्तान् लोकानुत्तमं श्रीत्वा भुरहुराचिंत्य ब्रह्मणो दंडसमंतात्॥
निर्यातो जातिविह्वलनतापो तदा तुल्यो विततरु रव्यात्तपनः सर्वदेशान्॥६॥ ॥ इति श्रीमद्भि

मुद्राश्रुदेतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनैकधुरंधरश्रावणेजहोवेंकटादिनायकविरचितायः शिवगीता
व्याख्यायां षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥समाप्तः॥ ॥शिवगीतासनात्रिसंपूर्णछे॥ ॥
यादृशीपुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि मुद्राश्रुदेवाममहो यो न यते ॥१॥ ॥श्री॥
॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥
॥ लेखकपाठकयोः मुत्तं नवनु ॥ ॥ कथ्यां गमस्तु ॥ ॥ मुत्तं नवनु ॥ ॥ श्री ॥